

Szöllősi Zoltán

Arcából semmi

*Mint Föld tengelyének
meghosszabbodása,
áll a fiú, áll a dombtetőn,
ázik lemenő Nap
égő pirosában,
Hold sápad a bádog mennytetőn.*

*Örökléte áramába
kötve, jaj iszonyú,
ki ne égjen szíve perc alatt,
csurog le torkán hang,
mert megolvad a szó –
tévelyegni néki nem szabad.*

*Alkony jászlán lomha
szeptemberi felhő,
fűszagú fényt szálaz vén tehén,
nyárfa ezüstútján
Göncöl ragyog elő,
lélek lebeg a völgy tejködén.*

*Innen, tér és idő
kettős távolából
nem is látszik arcából semmi,
olthatatlan kínja,
csillag izzik, lángol,
honvágya: menni, menni, menni.*

*Kivérzett sas, elhal
a nyitott szárnyú Nap
s gyúl már az est égi városa,
lent éjbe írt tanyák,
krétálló házfalak –
keni őket nedves holdszivacs.*

Szabadon még

*Alvad a rózsaszirma,
csöppenne már a szilva –
mit vár?
Delelő levegőbe'
cigarettaink füstje
birkáll.*

*Miránk itt milyen sors vár?
nappalunk üres lombár,
gödör,
álmunkat fehér jurták,
dombok, mint hadak fogják
körüli.*

*Szabadon még a kömyék
bolondja jár, és önként
dúdol,*

*ahogy villanyvezető
szál drótján jön a jövő
s fordul.*

*Nap áll mézelőn, lomhán.
Szél futna, de fa lombján
ragad
s légyfogó fényben zöngve
legyek vergődnek, szürke
szavak.*

Mázás cserép

*Mázás cserép, nehéz fent a lomb,
dobog, dobog az
égi ménes,
előtte a csődör Nap lobog.
Űrben muzsikál
kerti méhes.*

*Édes álmából föl nem ébred:
gyümölcs száján
kicsordul a nyál.
Forgószél tengelyén a lélek,
felkapott ing,
forog fönt a nyár.*

Hubay Miklós

Naplórészletek

Kis magyar etimológia

Hív: hű
hűség: hivatás
hivatás: kihívás
kihívás: meghívott halál

Tózsden

Ha jegyzik az író nevét, szövegelhet, amit akar. Szövegeiről hasonlóképp szövegelhetnek a kritikusai. Olvasói minden információt megjegyeznek róla, és számon tartják írójukat olvasatlanul is. Neve – az agyonidézett és telibe találó költői szóval – áruvédjegy.

- Mint akármely mosóporé?
- Nem akármely mosóporé. Mint a multinacionális cégek mosóporaié.

A soliloquia örömei

A naplójegyzetek, most, hogy kötetben megjelentek, jobban elárulják sajátosságait, mint amikor elszörtan publikálgatom őket lapokban, hetilapokban, folyóiratokban.

A könyv premierjén Juhász Ferenc beszélt (ő, a legöntörvényűbb világú költő hogyan tudja más írók világát ily empátiával megközelíteni?), s firtatta, kérdéseket téve föl e naplójegyzetek írásának kezdeteit.

Összehordtam feleletül hetet-havat. A leglényegesebbet mégse mondtam. Féltem, hogy a kelleténél messzibbre merészkedek el. A naplójegyzet-írás megszüntette nálam a baráti beszélgetések, diskurálás, társasági lét igényét. Ahhoz a pezsgőfürdőhöz képest, amelybe jegyzetelés közben merülök, unalmasnak tűnnek a követségi fogadások, akadémiai teák, vacsora utáni feketék, pláne a házaspári együttlétek... Mióta ezeket kerülöm, megédesedtek *soliloquiáim* órái.

1997

Elveszett idők nyomában

Ha kortárs naplót olvasok – alája írt dátummal –, igyekszem felidézni magamban, hogy vajon én mit csináltam az illető naplórészlet írásának pillanatában. Semmi emlékezeteset. Az olvasott napló életteli vagy gondolati intenzitása mellett csupán illó emlékek ködlenek elő életem akkori szakaszából...

Ellenpróba

Nagy írók naplójában meg szoktam keresni azokat a történelmi dátumokat, amikor úgy hittem a magyar népről, hogy „*volt ő is fáklyaláng*” – vagy szalmaláng.

Rendszerint semmi. Az égvilágon semmi. Az algériai Mahmud Ferraoun naplójában olvastam valamit '56 október végén: bezzeg a magyarokkal tele van a világsajtó – írja –, de hogy az ő faluját felégették az Atlasz hegységben, ugyebár arról semmit nem írnak... Pár hét múlva Ferraount is megölték. Amikor a rádió most a kivégzett pesti fiatalok nevét sorolja, rá gondoltam. Testvérileg.

1989

Márai naplói

De hát mi Márai személyében ez a bizonyos titokzatosság...?

Lengyel Balázs

Emlékszem, mindent megadtam érte. Ez még a legelső kötete volt, az „ostromnapló”, amely a felszabadulás után mint a hazai újjászületés egy kézzelfogható objektuma, egyetlen példányban kijutott Genfbe. A magyar könyvkultúra legjobb korszakára vallott már megjelenésében is: formára, minőségre, szagra. Famentes papír, fehér nyersvásznon borítás. Micsoda öröm volt kézbe venni ezt a vaskos kötetet. Márait a Révai Kiadó tette le az asztalra.

– „Ne a háborúvesztésen rágódj, Szeged szebb lesz, mint volt” – üzenték, elsőként, a kiadók. (A porig lebombázott Franklin a bibliapapírra nyomott – Pléiade-szerű – szép piros Babits-összese! Feledhetetlen volt ez is.) Genfi kis könyvtáram legbecsesebb darabját – a *Tizenkilencedik Század Uralkodó Eszméinek Befolyása az Álladalomra* (első, 1851-es bécsi kiadás!) – kínáltam föl a még nyomdafesték szagú, felszabadulásszagú Máraiért. Pedig akkor szenvedélyesen olvastam Eötvöst. Pontosan meg volt írva benne, hogy mit fognak ránk hozni a kommunisták. Pontosabb volt Koestlernél.

Előzőleg, diák koromban, nem tartoztam Márai rajongói közé. Regényolvasáshoz sohasem volt semmi tehetségem...

A *Napló* hatott rám. Hatásához hozzájárult, hogy épp olvasása közben személyesen megismerkedtem Máraival. Mint mindenkit, engem is elbűvölt szinte sámánisztikusan elragadtatott, pergő csevegésében megnyilatkozó – vagy kinyilatkozó – lénye.

Ültem vele (meg az oly csendes, kedves Lolával és fogadott fiúcskájukkal) a genfi cirkuszban, mely a *Plainpalais*-n ütötte föl sátrát, de csak Jánoska nézte direktben a műlovar és a jegesmedvéket, mert minket közben annak a jóval izgalmasabb cirkusznak csodája kötött le, amelyről Márai suttogott közben. Egy gyerekkori cirkusz volt ez Kassán, sokkalta csillogóbb műlovarnókkal, shakespeare-i bohócokkal és hallatlanul civilizált vadállatokkal.

Azokban a hetekben tanúja – lesütött szemű tanúja – lehettem annak a minden hangos szó nélküli eseménynek, amelynek néma tragikuma felér a kitelepítések és a deportálások végtelennek tetsző menetével: egy magyar író elhagyta hazáját – azzal a baljós előérzettel, hogy ha matuzsálemi kort ér el, akkor se tér talán többé haza. Azokban a hetekben rengeteget neveltünk, mert Márai – a búcsúzó – egyvégtében jobbnál jobbakat mondott. Olyasmit, hogy „Júlia nagynéném ült az ágytálon és valutázott”. Emlékszem, ezt a *Huguenin*-nél mondta és odakint, a Lac Léman összeszűkülő altesténél, ahol a tó megszüli a Rhó ne-folyót, esti fényben – vajdájánosan – kigyulladt a Mont Blanc. Teljesség kedvéért még fehér hattyúk is rázták a vizet szárnyaikról, óljaik felé totyogva, a csöppnyi Rousseau-szigeten.

Írói becsvágy

Lassan már beletanulok úgy fogalmazni mondataimat telefonba, hogy szórakoztassam (megrendítsem, elbűvöljem, irgalomra bírjam) azt, aki valahonét lehallgat.

S írásban is ezt ambicionálom. Hogy szórakoztassam (stb.) az olvasót. Ő is: arctalan végzetem.

Átfutási idő

„... mindnyájan posztumusz könyveinket írjuk”

Egy felszólalásból

– Fordítsd már le ezt a könyvet! Ha sokat vacakolsz vele, mire végre megjelenik, meg fog halni a szerzője...

Az egyik könyvkiadó folyosóján biztatnak munkára ezzel. „Mire megjelenik” – persze, hiszen arra is várni kell. Mert hosszú a nyomdában a könyv átfutása. Esetleg hosszabb, mint az ember átfutása az életen. Legalábbis: az idős szerzőé, a maradék életen.

Vagy a fordítóé.

Hisz én is bőven meghalhatok, mire megjelenik. Rémes látomás: ahogy kocogva versenyez a könyv meg a szerzője. A sok-sok könyv a sok-sok szerzővel.

1981

Az elme zavarai

Amikor a különböző témáról szóló jegyzeteimet szétrakosgatom polcokra: a fejemben is kialakul egyfajta rend – a lokális emlékezésé: „ez van középujt, az jobbra lent, amaz jobbra fönt...” Mintha az agyamba fényképezném (vésném) a szekrény polcait, s velük együtt: tervezett írnivalóim alakuló körvonalait.

S aztán valamilyen okból a kéziratok rendjét meg kell bolygatnom. Útra indulok: a legsürgetőbbet magammal viszem. Kockáztatva, hogy elveszítem. (S el is veszítem.) De hiába, félek avatatlan szemektől és kezeiktől: beviszem egy részüket az egyetemre, vagy eldugom itthon könyvek mögé...

Utána hetekig úgy érzem, mintha összekavarodott volna valami a fejemben. Emlékeim elbizonytalanodnak, köd száll rájuk. A koncepció kristályosodni akaró összefüggései, az elmémbe vésett „tükörkép” tovább dereng, túléli az átrendezett valóságot. De a támpontok szétszórva – amit idetettem, az most hol is van? – beáll a kettős emlékezés. Mint részeg embernél, hogy duplán lát.

Azzal vigasztalom magam, hogy a sarkamban járó Káosz fenyegetése megtanít, hogy becsüljem meg a Harmóniát, ha elérem.

Firenze

Aranyak, fulladás

Öntelt Harpagon, újabb és újabb jegyzeteket dugdosok a pattanásig tele nájlonszatyrokba, kofferokba, irattartókba, amelyeknek mindenikére egy-egy megírandó dráma, esszékötet, regény címe van felírva...

Szépen tollasodom.

Mintha magamnak hízlalnám őket, témáimat, s nem látnám sorsukat, hogy az egyéb használhatatlan limlommal kerül a sok jegyzet, vázlat, töredék is majd a kukába.

De hisz csak egy nagy lélegzetet kéne vennem, s megírni az egyiket, mindegy melyiket, találomra, rajta! Utána már könnyebben menne a második, a harmadik...

S ki tudja? Egyszer aztán a telefon is megszólalna: – Mondd, nem írnál színdarabot nekünk?

Igen, egy ilyen telefon sokat lendítene, biztos.

De hogy évtizedek óta nem szólal meg a telefon, az mégse lesz mentségemre a bíró előtt.

Sem ez a pár mázsányi jegyzet-fecni.

Találomra felveszek egyet a könyvespolchoz támasztott nájlonszákok közül.

– Milyen nehéz... Túl nehéz.

Igaza van a magyar nyelvnek, amikor a súlyt is nehéznek mondja, s a munkát is.

S eszembe jut Gaston Bachelard mondása: Aki meggazdagszik, elnehezül. A legeslegnehezebb: a gondolatgazdagság, amikor írni kezd az ember.

Egy dilemmával kevesebb

Tehetetlenül méregetjük: vajon mi ér többet, a mű-e vagy a tett? Egy pokolgép a cári vonat kerekei alatt, vagy egy Dosztojevszkij-regény? Most már az efféle dilemmák más fényben merülnek fel – az esetleges világvég fényében a terrorizmus értelmetlensége éppúgy elhalványul, mint a lángelméé.

Nagy Gáspár

„A prae-korszakból”

József Attilához

*Éjjel ha keresnek
kóbor álmok
fölszedett sineid
megtalálod*

*eldugott vonatot
elővonszolsz
hűséges vagy Te a
vagonokhoz*

*leveles dohány az
amit szívnál
halálot: logika
életspirál*

*halálot nyomában
fájó pózok
életed spirálján
én rugózok*

*én függök e korban
szürke ólmon
idegek rácsain
ringatózom*

(1970)

Ha már...

*Ha már ablak is kitarul
semmit se írok a hazáról
se nép se nyelv nem határol
az ember milyen könnyen árul!*

*De majd aligha szól másról
mikor egyszál magába árul
az oly távol-messze-távol
édes hazától –
förléje idegen föld zárul.*

(1970)

Kellett...

*Kellett a tűzben is
gyújtósnak lenni*

*pörgő sustorgásban
lánggá merevedni*

*zörejes szívre
füstöt eregetni*

*homlokok hegyét
elszenesíteni*

*a menedékhelyet
hamuval hinteni*

(1969)

Poétika uránia

*születtem csaknem a század
felezési idejénél
a csaknem miatt lettem szabálytalan*

szabálytalan költő

*egyetlen szabályom ebből következik:
a teljes tudathasadás előtt
– minden óvintézkedés ellenére –
robbanok!*

(1970)

Március 15.

A hetvenes évek elejéről

*Fiatal arcok
beszöve
seszínű
lobogókba:
SZÜRKE
SZÜRKÉBB
FEKETE
trikolórba!*

Molnár Miklós

A hóhérnevű zarándok

1. §

A földet túrta minden ősöm, következképp ebbe a mesterségbe iktattak be engem is. Többet jártam az iskola mellé, mint belé. Sügenc gyermekéként leginkább a kukorica- és dinnyecsöszködést gyakoroltam, de kitanultam a paprikatermesztés tudományát is. Szülőfalumban, Miskén egy darabig » belső ember« , magyarán községi dobos is voltam. Volt szép szeretőm, éltem tisztességgel a fajtámbeliek életét, míg egy búcsújárás alkalmával el nem zarándokoltam Bácsstopolyára a csodatevő Mária-képhez, Jézus Malasztos Szülőanyja meg nem szólított, és mennyei gyöngédséggel azt nem mondta nekem: „Vezekeljél, János! Fordíts háttat eddigi életednek, térj a gyalázat és bolondság útjára!”

2. §

Nem igazán tudtam én, mit is kíván tőlem a Boldogságos Anyácska, de az addigi életemnek csakugyan háttat fordítottam, és további útmutatásért imádkoztam. Fél évig Bácsstopolyán maradtam, mint a Mária-kápolna tisztogató szolgája: erről az ottani plébános atyától kaptam is egy kis bizonyítványt. Asszonyi állatot többé nem illetem, nem is hiányzott, hiszen a lelkem mélyén mindig ott várt engem az én Magasztos Kedvesem, és rendre továbbigazgatót göröngyös úton. Elhagytam apámtól örökölt nevemet, a Simonits Jánost, s magamat – az állami ítélet-végrehajtó neve nyomán – ettől fogva csak Kozareknek mondtam, a tisztelendő úrtól kapott bizonyítványomban is így vagyok megnevezve, és így hívtak eztán szerzte a Duna-Tisza közén. Semmilyen más iskolám, semmilyen más dokumentumom nem volt, de az úristen tréfás kegyelméből mégis mint katolikus áldozópap működtem Páhiban, Orgoványon és egyéb helyeken, ahol hosszabb-rövidebb időre megtelepedtem.

3. §

Páhi újonnan betelepült, az ország minden részéből összeverődött né-pének még nem volt se papja, se tanítója. Az együgyű, babonás, magukra hagyott emberek úgy megörültek nekem – közéjük csöppent barátnak, sőt prófétának néztek az istenadták –, hogy nem volt szívem cserbenhagyni őket, így hát fölcseptem papjuknak. Ismét a lelkembe mélyedtem, és megtudakoltam Égi Kedvesemtől: „Jó lesz ez így, Mária Anyácska?” Ő bátorítón rám mosolygott, és bólintott: „Járd csak az utadat, Kozarek!”

4. §

Három-négy év elteltével csalónak tituláltak, s elkergettek Páhiból, de én boldogan fogadtam minden szegényt és megaláztatást. Egy határral odább mentem, Orgoványba, a szintén mindenfelől összeverődött, szintén új településű község századok óta elhagyatott, kietlen, buckás határrészébe, az úgynevezett Tolvajosba, ahol kopár sivatagok szikráztak a napsütésben, és a szelek egyre csak hempergették a milliónyi csillámló kvarcszemét. Ha a homok valamilyen növényel mégis megkötődött, a buckák közti völgyeket sűrűn benötte az akác és a nyírfá, meg galagonya-, boróka-, fagyal- és kökénybokrok. Üldözött szegénylegénynek, bujdosónak, menedéket s irgalmat keresőnek való hely az ilyen völgy. Itt telepedtem meg, amikor Páhiból kiebudáltak.

A határtól pár száz lépésnyire, a zsisznyi úttal mellett néhány hold rossz homokot vettem, felhasogattam, szőlővel beültettem, a jámbor, istenfélő nép meg összehordta az épületanyagot – s egyszer csak kész volt a templom. Még keresztet is faragtam az udvarra.

Az öt-hat méter hosszú nádvívilló felső vége volt az én lakosztályom, a déli rész pedig templomul szolgált. Ebben volt a vályogpadka – vagyis az oltár, melynél a szent szolgálatot végezni szoktam.

Azonban katolikus templomban szentképnek is kell lenni. Elindultam hát Kalocsa felé, és pár hét múlva szép nagy rámás szentképekkel tértem vissza. Aztán északkeletnek, Kecskemét felé indultam, s arra koledáltam. Alkalmazkodtam mindenkire, akihez csak kellett, ha meg úgy adódott, hát színletem és alakoskodtam. Győrffy Balázstól, a kecskeméti református eklézsia főkurátorától egy zsoltároskönyvet kaptam – a nagytekintélyű ügyvéd saját kezű dedikációjával: *Simonits János tanító úrnak [ekkor tanítónak adtam ki magam] tiszteletem jeléül ajándékozom: Gy.B.*

Rendesen borotválkoztam, kerekre hízott arcom szakasztott egy katolikus papé. Messziről a ruhám is papformának mutatott. Egy esperestől hosszú fekete klepetust rekviráltam; másutt keménykalapot kunyeráltam, a majsai vásárban egy kopott, állig gombos papi mellényre tettem szert, sőt széles fehér szatynggal is körülkötöttem a derekam, akár egy franciskánus atya.

Rezidenciámban a fal körül pár szál deszka volt földbe vert karókhöz erősítve, növendékeim – merthogy tanítottam is – a földön guggolva vagy térdelve azokon írtak. Hétköznap tanítottam, vasárnap pedig rendes papi funkciót végeztem: gyóntattam, miséztem, áldoztattam.

A szent szolgálat után összeültem híveimmel – miként Boldogságom Forrása sugallta – kártyázni és pálinkázni, és sokféle szemfényvesztést meg hókuszpókuszt vittem végbe előttük. Kukoricaszemeket sanzsiroztam egyik kalap alól a másik alá; gatyamadzagok végeit összefogattam, középpütt kettévágattam, aztán bűvös szavak kíséretében ráfújtam – s a madzag újra eggyé lett; a lányokat azzal ijesztgettem, hogy vizet varázsoltam a szoba földjére: nem győztek sikoltozni, s a szoknyájukat fölkapdosni.

Arra is ügyeltem, hogy jó dolgos embernek ismerjenek. Birtam is a paraszti munkát, mert erős voltam, mint a bivaly. Egy nyáron az orgoványi református lelkésznél is arattam; marokszedőm az egyházszolga volt. A nagytiszteletű úr be is jegyezte rólam a naplójába: „Égett előtte a dolog; naponként 30-33 keresztet vágtak le ketten. Egy üveg bor kommandancia is kijárt neki.”

Betegeket látogattam, gyóntattam, utolsó kenettel láttam el; ha kellett, koporsót szenteltem. Énekelni vegyesen énekeltem a Mária-himnuszokat és Dávid király zsoltárait.

5. §

Egyszer az orgoványi lelkész meg az izsáki plébános cselet vetett rám.

Áldozócsütörtökön, még a kora hajnali órákban kijöttek Izsákról. Kocsijukat az Orgovány-Páhi határáton hátrahagyták, és a házammal átellenben, a cserjével benőtt buckaoldalban álltak lesbe.

„Szebb ünnepélyesség volt a természet egyházában bármely templomi ünnepénél. Vakítóan fényes palástjában nagy hatalommal emelkedett égi útján fölfelé az ég királya. Tiszteletére minden teremtés megmozdult. A rezgő nyárfák levelei mintha tapsoltak volna; a tarka tollú babutykák alig utánozható mély füttyüléssel üdvözölték; könnyelmű rigók, hímzett mellényű csapodár kakukkok mint valami tevékeny rendezők szállodostak ide-oda; a vadgerlice – mint gyászos özvegy a templomban – búsan súgta panaszát; a pettyes hátú katicabogár a fűszál hegyére iparkodott, s onnét sietve felszáryalt, nehogy elkéssen” – jegyezte naplójába az esetet megörökítő krónikás, megiramodva kissé a költői hevület szamaraskordójával.

Egyszóval minden lélek magasztos érzések vizeiben fürdött. Megindult vezetésemmel a processzió. Törődött öregemberek, fekete ruhás szülők, virágos hajú, pajkos szemű lányok lépegettek mögöttem csendesen, tömött sorokban. Födetlen fejem búbján tallérnyi kopasz folt; tenyereimen, keszkenővel leterített cseréptányérok kis darab kenyér – azt szándékoztunk körülhordozni a rezidenciámon.

Se szó, se beszéd, előugrott rejtekéből az izsáki pap. Erős kezeivel letépte rólam a cingulust, és földhöz vágta tényéromat: messzire gurult a kenyérdarabka. Megragadott, és méltónak hitt nagy háborulatában öklének porölycsapásaival úgy elvert, mint a kétfenekű dobot. Én meg tűrtem alázattal, mint egy muszka muzsik. Érettem halni kész híveim azonban szörnyen feldühödtek, s irgalmatlanul helyben hagyták támadómat. Elöntött a hála; lehunytam a szemem, mélyeket lélegeztem, s aláereszkedtem lelkem legmélyébe, ahol is Mária, Jézus Anyja tapsikolva örvendezett az izsáki pap eltángálásán, csak úgy rengtek mennyei keblecskéi a kacagástól – de az én megpüfölésem is, egyem meg a drága, irgalmas szívét, a kedvére volt mód nélkül.

6. §

A Mennyei Királynője éneke mindig úgy jelent meg vérbő asszonyisága királynői pompájában, ahogyan Jézust foganta és megszülte: pucér a teste, bőre sötétbarna, emlői tejtől duzzadnak, ébenfekete haja a derekáig ér. Egy ízben ama nagy és végső titok tudomra adására is méltatott, hogy a kifacsarodott elméjű boldogtalanok, akik az ő, vagyis Mária vagy bármely más nő hüvelyen át történő megtermékenyítését megszeplősítésnek mondják, s ezt a bődületes, sátáni baromságot tűzzel-vassal terjesztik – mintha talán Mária Ura, holmi nőgyűlölő vén csuhás módjára, vizolygott volna szolgálóleánya puncijának illetésétől, netán olyannyira rövidlátó volt, hogy Mária fülét nézte a nemiszervének –, bizony messzebb vannak az igazságtól, mint Makó Jeruzsálemtől, mert hiszen a mennyei malasztal teljes sperma, mely Máriát Jézussal teherbe ejtette, a szokott módon, eget-földet rengető extázis közepette jutott el rendeltetési helyére, a születendő Fiút az orgazmikus fogantatás isteni kegyelmében részesítvén; ennek okáért aki Máriát „szeplőtlenül fogant szűznek” rágalmazza, mindannyiszor meggyalázza a Teremtőt és összes teremtményét, kiváltképp a női nemet.

7. §

Az izsáki plébános persze följelentett. Vallás elleni vétség, „szentséggyalázás” címén indult ellenem vizsgálat. Nem zúgolódtam, a néhány hónapos büntetést, amit kiróttak rám, engedelmesen leültem a Mátyás utca 2. alatt, a kecskeméti tömlőcben.

8. §

Kiszabadulásom után hazafelé indultam, hogy tovább haladjak Mennyei Anyácskától rendelt utamon. A városszállomra betértem Lukácsi István uram kurta kocsmájába. Ételt és italt rendeltem; étkezés előtt buzgó keresztvetések közt mély áhítatba merültem.

A kocsmáros sandítva figyelt. Az előjelekből mindjárt gondolta, hogy valami papféle lehetek, ennek okáért igen előzékenyen szolgált ki.

– A máriaradnai kegyhelyről jövök. A Boldogságos Máriának vittem el híveim hódolatát, és most hazafelé tartok az orgoványi pusztára, mert én az ottani hívek lelki atyja vagyok. – Bemutatkoztam neki: az orgoványi lelkész néven.

Meséltem aztán a derék korcsmárosnak, hogy ennek előtte a kassai franciskánus rendhez tartoztam, és a nagy búcsújáró helyekre mint kiváló hitszónokot, engem szoktak kiküldeni.

A kollációzás végén megzendültem csengő tenor hangomon, és elénekeltam a *Télen-nyáron pusztán az én lakásom* kezdetű népdalt.

Aztán fölcihelődve így szóltam:

– Köszönöm nagyuramnak az irántam tanúsított kedvességét. A Boldogságos Mária töltse ki gazdag malasztját egész családjára!

A kocsmáros csak az érdekelte már, vajon apró vagy öreg pénzzel fizet-ek-e. Azonban fizetésre nem került a sor; se ekkor, se máskor. A tizennégy forint és egynéhány krajcár ceppet fölírtam az ajtó hátuljára, szentül ígérve, hogy mihelyt hazaérek az orgoványi pusztára, első dolgom lesz becsületbe vágó adósságomat megküldeni.

9. §

Mintegy két hétre rá Bús Mihály, a dugóhúzó bajszú pusztai lovaskézbesítő, nyílt levelezőlapot vitt Orgoványra. A címzése ez volt: „Adassék Molnár Gergely tisztölendő úrnak sajtát kezébe – Orgoványon – Izsák mellett.”

Tisztólettel figyelmeztetöm a Tisztölendő Urat, hogyha neköm a legrövidebb idő alatt mög nem küldi azt a 14 forint és egynéhány karajcár korcsmakontót, amit jó múltkor csinált és böcsületszavára fogadott, hogy mögküld, hát én kénytelen löszök a tekintetös Vámos Béla főkapitány úrnak bejelöntení.

Kecskemét, Nagy Búrge utca 8.

Lukácsi István

korcsmáros

10. §

Egyszer-kétszer, szőlőcskémről szüretelve, meginvitáltam borkóstolóra a betyárosan megtréfált, de aztán gyorsan megengesztelődő nagytiszteletű urat, meg az öreg Makay Mihály kántortanítót. Csöbörben, vödörben, dézsában, tálban, meg egy akósforma hordócskában álltak, vagyihogy inkább bugyogtak még a boraim. Poharam, kancsóm nem volt, hanem egy cseréptálkában kínáltam barátságom jeléül a kissé még zavaros boritált. Ha kérik (s Édesem erre sarkall), odaadom nekik a lelkemet is.

Beszéd közben ráfordították a szót az én papi dokumentumaimra, melyekkel állítólag én dicsekedni szoktam – hogy otthon vannak a ládafiában. A nagytiszteletű úr meg az öreg rektor sarokba szorítottak; a füleik veresedtek már az itókától. Egyszer csak kihúztam rozoga sublatom legalsó fiókját, és eléjük táltam összes irományomat. Persze ringy-rongy dolgok voltak mind: szerződéstöredékek, nyugták, fizetési meghagyások, telekkönyvi végzések, melyeket a rozsda és a moly már emészteni kezdett; meg a bácstopolyai plébános pár soros kis bizonyítványa, melyről fentebb már megemlékeztem. Ez volt legnagyobb, sőt az egyedüli számottevő dokumentumom, az én egyetlen papi okmányom. (Szívem s rendeltetésem titkát, zárandoklatom Égi Úrnőjét nem tárhattam eléjük.)

11. §

Úgy kellett annak lenni, hogy megint csak kikopjak a becsületből. Lassanként értékemet veszítettem, mint a Kossuth-bankó. És amikor már Orgoványon se igen hittek nekem, meg már fűnek-fának tartoztam – mert foglalkozást szedtem nem teljesített munkákra –, akkor odébb vándoroltam egy pusztával, nyugatról kelet felé, mint a vértetű vagy a filoxéra. Üdvösségem Gyökere továbbküldött zárandoklatamon, jónak látván újabb próbatételeknek vetni alá az Ő méltatlan szerelmesét. Átmentem a bócsai pusztába; ott is állt egy üres iskola.

12. §

De azért még átjártam Orgoványra egy darabig. „Foglalkozást vett föl, miket Nagy Flórián kocsmájában azonnal elivott”, jegyezte föl rólam a nagytiszteletű Molnár Gergely az ő jeles diáriumába.

Sőt még egy utolsó papi funkciót is végeztem: özvegy Horváth Andrásné a végső megoszlatás felé közelgett. Nyögött, mint a galamb, elkövetett vétkei szorongatták. Engem kívánt magához. Tera nevű lányát küldte értem a zöldhalmi buckák közé. Mentem is; vittem füstölőt, csengőt, szentelt olajat – meg egy jókora üres tarisznyát.

Mint a Messiást, úgy várt már a halál révén levő öregasszony. Megfüstöltem tömjénnel, megkentem olajjal, rámormoltam a szent igéket – és a nagy beteg szép csöndesen kimúlt az árnyékvilágból. El is temettem (tudom, lelkem Irgalmas Kalauznője nyomban a keblére ölelte). Állítólagos szemtanúk jelentették a nagytiszteletű úrnak, miszerint olyan részeg voltam, hogy majd belebuktam a sírba. Stóla fejében kaptam egy kevés pénzmagot, krumplit, lisztecskét, meg egy kis füstölt húst; aki beosztja, annak elég egy hétre is.

13. §

Az orgoványiak, páhiak, bócsaiak és egyéb kiskunsági népek ennél többet aztán se nem láttak, se nem hallottak rólam. Béke fődje hamvait, fátyol az emlékéit mindazoknak, akik fájdalmaimban gyönyörűségüket lelték, megaláztatásaimmal gögjiüket hízlalták, vagy szégyeneimből okulva, veszteségeimet nyereségükre, elbukásaimat dicsőségükre fordították, s gyarlóságaimat megbocsátva, halálom által életre keltek!

Bogdán László

Átiratok múzeuma

Születésnapi rituálé

Euronews. No comment. 1998. április 1.

1. Kannibál köröcskéző

*Fölszeletelve ették meg Lenint,
ahogy Dózsát bús, félvak társai,
Jézust álmodó tanítványai.
Cukorfalat lett. Vissza sose int.
Finomította? Növelte a kint!
Kísértének a Gulág ányai.
Fölszeletelve ették meg Lenint,
ahogy Dózsát bús, félvak társai.
Hasáról nyalták, füléről a tejszínt.
Alig maradt belőle valami.
Elzúgtak már a forradalmi.
No comment! Ím, a képriport szerint:
fölszeletelve ették meg Lenint.*

2. Gonoszkodó körvers

*Fölszeletelték Lenint és megették.
Moszkvai árvák. Nem elvtársai!
Nem is légerek szellem ányai!
Arcáról tejszín csurgott, mint a festék.
Cukrászok, kukták csak dolgukat tették.
Segítették tortává vállalni.
Fölszeletelték.
Nem is tudták mit tesznek és a rest ég
sem szakadt rájuk. Rabok százai
helyett kis árvák mohó vágyai
szedték ízekre dobostorta testét.
Fölszeletelték.*

3. Kaján beszámoló rondó formában

*Fölszeletelve ették meg Lenint.
Elmondom hát, a dolog úgy esett:
cukorból formázták meg Iljicsét,
s ha ön, elvtikém, erre is legyint,
ha azt hiszi megviccelik megint?
– Hányszor, mióta hithű bolsi lett? –
Fölszeletelve ették meg Lenint!
Nem csökkenti, de növeli a kint,
ha jobban tetszik Lenin torta lett,
s tortát sem látó árva gyermekek
– ő spórolta el, rossznyelvek szerint! –
fölszeletelve ették meg Lenint.*

4. Brechti utóirat

*Én, aki forradalmam is megettem;
a forradalom is fölfalja saját gyermekeit.
Százhuszonnyolc évesen végül is torta lettem.
Megettek engem is.*

1998. április 7.

Kabdebó Tamás

A tökéletes város

Azon trópusi zivatarok egyike, melyeket Ausztráliában egy megriadt lepke szárnya gerjeszt és a kilikadt ózonburok alatti szelek szítanak, jócskán eltérített utamból, és helikopteremben is fogyóban volt az üzemanyag – észlelém.

Szerencsére megpillantottam egy, a kősvatag közepén álló, kolosszális méretű, de lapos kupolát, melynek éppen kinyílt a közepe, olyasformán, mint amikor tetőnyitó szerkentyűvel, egy fedett uszodából nyitottat csinálnak. Nagy, kerek téren szálltam le, melyre mintha nyári hó esne – Rómában a Santa Maria Maggiorében előfordul az ilyesmi, egyszer egy évben – csillámpor hullott, beborítván légcsváros masinámat, repülőruhámat, rádilis csizmám szárába behullott, orrával benne gázoltam. Ripityomra tört piritben lennék?

Embergyűrűk vettek körül, az idősebbek hófehérben, a meglett emberek, asszonyok zöld és sárga köntösökben, a kisgyermek koromfeketében feszítettek. Megjegyeztem, hogy a kicsik nem a felnőttek, egymás kezét fogták.

Egy kecskeszakállas öregecske hajolt meg előttem ügyetlenül – olyan volt, mint egy próféta, mint akit, visszatérvén a pusztából, hamarjában kimosdattak, megolajoztak és gyoicsba öltöztettek – és így mekegett:

„Nagytisztelű asszonyom, üdvözljük városunkban.”

Ami azt illeti fiatal nő vagyok, ropogósan friss pilóta-, sportrepülő- és helikopter-engedéllyel, egy bohókás erőművész menyasszonya otthon, civil foglalkozásomra nézve időjárás-kutató. Nem hízogó, ha az embert öregítik. Elfintorodtam. Most, egy korombeli sárga köntösű és sárga hajú lány lépett mellém és átfogta a vállam. „Irgalmas Fellegek! Micsoda csillám hullást idézett elő az ön jövedele! Mintha meteorok morzsolódtak volna föl odafönt, hogy csillámaikkal belepják városunk főterét! Mert nehezen hihető, hogy a 150 pontos Rigómező...”

Ám alig hangzottak el e szavak, mikor dudaszóra kiürült a főtér, fölűgtek a szívóberendezések és az utolsó szem csillámpor is eltűnt a kürtőkben.

A kecskeszakállas vénecske vezetett körül először a városban, amely nagy volt, mozgójárdákkal, átlátszó liftekkel, szívróvárszínű csőposta rendszerrel fölszerelve. A járdák szélén füves játszótéren hatalmas csúzdák ágaskodtak, melyeknek alján plasztik golyóhalmok fogták föl a lesikló gyerektesteket; odább lassan forgott egy gombnyomásra működő ringlispil. Mesterséges fák és páfrányok szolgáltattak árnyékot, és fölöttük, az egész városra lenéző hullámvasút libegett. A kicsik abszolút biztonságosan, légtelenesen zárdtak. Ez volt tehát az egyetlen legális és aránylag gyors városi közlekedési eszköz.

„Ki óhajta próbálni?” – kérdezte a vén bakkecske. Mikor beültünk, bemutatkozott: „Mohács vagyok”. „Kovács Mariska”. Az idős Mohács az első megállónál kiszállt, vacsoráját elkölteni. Egy zöld köntösű tarkoponya lépett be. „Ott voltam leszállásakor a főtéren, asszonyom.” Megbiccentette a fejét, gondolom a csillámpor szemcsék most szánkáztak le róla. „Olmütz”, mutatkozott be az új utas. Majd, a város közepén két hölgy billent be, „Tosca” és „Lammermoori Lucia”, egy hórihorgas, barkószakállas ipse kíséretében, akit „Waterloo”-nak hívtak. Érdeklődésemre elmondták, hogy míg a nők operai neveket választhattak maguknak, a férfiakat kötelezik hajdani csatanevek viselésére. „Igy írjuk ki, ezzel a dicséretes neveléssel a városiakok szívében a háborúzás hajlamot.”

A város túfelén kiszálltam, hogy szállás után nézzek, új ismerőseim segítségével. A lepkeháló finomságú, átlátszó huzalkupolán keresztülhatolt a hold sugára, de amikor az a felhők mögé bújtt és elkezdett cseperegni az eső, csupán szemünk észlelte az esőcsepp gyöngyöket a kupolán, a permet nem csepegett át, a szél nem fűtt keresztül, a hőmérséklet nem süllyedt, nem emelkedett. A várost léghűtötték. A tíz négyzetkilométer nagyságú városra nézve, ez pompás megoldásnak tetszett, de a földgolyóbis egészét egyelőre még nem lehet légtudományi. Ezért van szükség meteorológusokra, mint egykor a haruspexekre Rómában, a Capitoliumon.

A szálloda, legnagyobb meglepetésemre, egy hatalmas albatroszra emlékeztetett. „Száll ide, száll oda” – mondta bájos mosollyal Tosca – magyarázatképpen. És igen, a madár egy acélhuzalra felfüggesztve lógott, benne luxus-szoba hullámmatracos ágygal, tussal és jacuzzival, reggeliztető géppel. Személyzet sehol, csupán mennyezet-TV. Gombnyomásra az egész miskulancia meglendült és az acélhuzalon szállt ide, szállt oda a szálloda. „Erre a lebegő alkalmatosságra azért van szükség” – csicseregte Mimi, aki a lift-ajtóban várt az egyik első szinten, „mert a Tökéletes Város vendégei nehezen alusznak el libegés és hangtalan plafon-TV nélkül”. Én történetesen jól aludtam és a reggeli ellen sem volt sok kifogásom. A városban tilos a húsevés, a dohányzás, az enyv szolgálat és a drog használata, kivéve azokat a drogokat, amelyeket a műszerészek felírnak. Orvos, kórház, gyengélkedő, klinika nincs, a betegség szegénytelen és egészségtelen dolognak számít. A gyengélkedők rendszerint rázáják a kulcsot lakásuk ajtajának zárjára, kétszer, s a külső részcsengő mellé kiírják, computer jelzéssel: KESZON. Ebből mindenki tudja, hogy a keszon tulajdonosát nem illik, nem tanácsos háborgatni. Ha a keszonos fölépül, előjön, ha meghal, előjönnek érte a város fehér hollói: „Sztálingrád” és „El Alamein”.

Némi rosszallással a hangomban kérdezhettem meg Mimitől, hogy meg kell-e várni, amíg a hullaszag elterjeng a háztömbben, mielőtt a keszonosból koporsó lesz.

„Áh, dehogyl!” – csilingelte a platinaszőke polgárnő. – „A keszonos minden reggel felébredéskor megnyomja keszongombját. És ha nem nyomja meg, előjönnek érte azonnal a Fehér Hollók.”

A műszerészek időközben megtesznek mindent a megjavítás, a felépülés érdekében. A beteget táv-átvilágítják, csőpostán cseppeket, balzsamokat juttatnak el hozzá, a plafon-TV-n pedig láthatni, hallhatni a megegyeségesedésre vezető út intő szövegét. A központi computer agyába bele van etetve minden polgár teljes fiziológiai és vegytani tomográf térképe, mely körülmények között, kimondott hanyagság szükséges ahhoz, hogy az ember meghaljon.

Mimi hamarosan elköszönt tőlem, de idegen mivoltom olyannyira fölkelte az érdeklődést városszerte, hogy egy tizenkétéves, még feketébe öltöztetett kiskamasz fiúcska nyomomba szegődött a mozgójárdán. „Solferino”-nak hívták, fekete göndör haja volt és nagy kék szeme. Kérdeztem, hova igyekszik. „Csillámtan órára”, felelte csillogó szemmel. Beleegyezett, hogy elkísérem.

„Áh, tündökletes asszonyom”, hajolt meg előttem, kissé mereven, a csillámtanár. A kecskeszakállú öregecske ismertem. „Mohács úr”, szóltam várakozásteljesen. A kedves idős emberke leültetett egy felfújható vánkossra, melynek puhaságát, az ember súlyának megfelelően, számítógép irányította. Beleavatott a csillámtan alapelemeibe, Solferinót is bevonván az oktatásba.

Az életúton szerzett jópontok arányában kap az eltávozó, a főtéri nyitott temetésen annyi csillámport a fellegekből, amennyit megérdemel. A Tökéletes Városban már régesrég eltörölték a pénzt. A vásárlás számítógépekkel történik, a rendelések az elektromos csőpostán érkeznek, mindenki annyit kap a javakból, amennyit akar. Hetente minden polgár automatikusan kap egy

jópontot. Kihágás vagy üzemhiba okozás esetén ezekből von le, a vétek súlyosságához mérten, a Központi Computer.

„Kedves Mohács úr”, szoltam végül a mekegő bakkecskéhez, ha mindent a Nagy Computer intéz, ki intézi őt?

Kecskeszakáll-simogatás. „Hm. Ehem. A mesterséges intelligencia minálunk már arra is képes, hogy a gép, kezelő nélkül, automatikusan tanuljon, kiporolja önmagát, lecsapolja és felhasználja a külső sugárzásokból nyerhető, a kupolaburok dróthálózatában tárolt energiát.”

„És ha, történetesen – tegyük föl – behullana agyába egy kis csillámpor és meghibásodna?”

„Áh. Nos, akkor előáll a városi tanács. (azaz hogy előül) és a főtechnikus irányítása alatt megjavítja a Nagy Agyat.”

A csillámpor-óra maradék harmadában megtudtam, hogy a jópontok arányában hull a felhőből alá – miként az áldás –, a csillámpor a szabad térre, annyi marékka, ahány jópontja volt az elköltözöttnek.

Az óráról kijövet ismét belebukkantam Waterlooba. „Szexelne egyet velem?” – kérdezte magas orrhangon.

A lélegzetem elállt e merészségtől. Bezzeg, ha Bandim itt lenne, aprófát hasogatna e langalétrából. „Mit képzelsz?” – hebegtem tűzpirosan.

Waterloo egy sarki telefonfülkére mutatott s be is lépett. Elképedve figyeltem, mi történik, csodálkozásomban szégyenkezni is elfelejtettem.

Hát nem történt semmi különös. A fülke megtelt piszkos vízzel, az ipse felhívta Sophia Loren 1960-es hangját telefonon, bekapcsolta a szimulátort, kis gömbvillámok keletkeztek, piros-fehér-zöld és aranyfény járta át a fülkét, majd egy olyan pukkanás hallatszott, mint amikor rálépünk a ponty pattantyújára. Waterloo mosolyogva távozott, vizes ruhában.

Később, egy új ismerősömtől, Paminától megtudtam, hogy az igazi nemi közösülés, mint undorító és perverz aktus, már régen kiment a divatból. „És az utódokról hogyan gondoskodtok?”

Karonfogott és bevezetett egy laboratóriumba, ahol lombikban növekedtek a spermákból és anyasejtekből egyesített csírák. „Ezek szerint ti soha nem?”

„Öh”, sűtötte le zöld szemét Pamina, „előfordul, hogy egy, a városunkba bezabadult barbár megerőszkol egy polgármőt és ilyenkor létrejön, kénytelen-kelletlen, az ódivatú szaporodás lehetősége”. Ránéztem. A kupolán túli fellegekre néztem és akkorát sóhajtott, mint egy fűjtató, amivel minálunk a kandalló tűzét szítják.

Pamina halványlila túll köntöst viselt, alatta narancsszín tunikát, topánkája szattyánbőrből készülhetett, topázzsemek díszítették, melyek a sötétben minden lépésre felgyulladtak. A témát nem eresztette el, rámnézett seprős szempilláinak rácsai közül és hatványának enyhe mozgatásával rosszállást mímelve folytatta:

„A közösülés, hm., hm. – bármilyen gusztaalan – az még hagyján, de a születő gyermek kétszeres bajt hoz. Az egyik a fájdalmas, és hogy úgy mondjam fajtalan szülés brrrr... A másik, az új csecsemő.”

„Bastard?”, szoltam közbe az angol szót kibökeve. (A városban egyébként angolul beszéltek.)

„Hibrid! Velük rengeteg baj van. A sok idegen gén azonnali megszelídítése csaknem lehetetlen. Nézzel!” Fölmutatott a magasba, ahol a hullámvasút két fülkéje lekapcsolva szágudozott, majd meglódukt egy ejector-seat, kipattant egy ejtőernyő s leereszkedett vele egy csikosruhás, igen jóképű fickó. Bajusz, szakáll – eddig ilyesvalakivel nem találkoztam még a Tökéletes Városban – tóga helyett testhez simuló kanavásznadrág. Magyarán Levy jeans.

Megkörmýékezte Paminát:

„Gyere velem a telefonfülkébe. Nem csapolni, nem gömbvillámozni.”

„Jaj, Fellegek. Hacsak szelíd, színes szexet akarnál, veled mennék. De te, haramia, te szeretni akarsz.”

A hibrid bólintott.

Az alakuló légyottnak a computer katonák felvonulása vetett véget. Harminc túllbe öltözött, huszonegy éves ifjú férfi és leányzó vonult el előttünk, egyik fülükön walkmant viseltek, a másikhoz mobil telefont illesztettek. Menet közben egymásnak telefonáltak.

Általvetőjükben egy könnyűmagyságú laptop computert viseltek, printer nélkül, mert a kinyomtatókat, a könyvekkel és füzetekkel együtt, már két évtizede eltörölték. A plafon-TV mindent helyettesített, a laptop tárolta a szükséges visszajátszható információt. Az internet őt esztendeje lett tilosítva, illetve a megfelelő világprogramokat a Központi Számítógép szolgáltatta, kellő szűrés után.

„Hova mennek az ifjak?” – kérdeztem Paminától, mert a Hibrid közben elbetonkorcsolyázott.

„Beképzésre” – felelte tisztelettel.

„Talán kiképzésre?”

„Nem, beképzésre. Miután a mesterséges intelligenciával ellátott Központi Computer kiképezte önmagát a legújabb trükkökre, a kis had – így hívta a computer katonákat – beképezi magát, hogy a trükköket elsajátítsák. Ők a kiválasztottak s aztán, majd rajtuk múlik –, illetve a Főszereleón – kinek, mit tanítanak be a jövőben.

„Tehát a Tökéletes Városban nincs egyenlőség.”

Apró sikoly hagyta el Pamina ajkát. „Egyenlőség?” – ezt énekelve sikította, kivágva a felső C-t. „Talán megkérdezné egyik csapattársamtól.”

A telefon-computer azt jelezte, hogy egy „Skagerrak” nevű ifjú ember tartózkodott a legközelebb. Pamina hívására rövidesen hozzánk libegett a hullámvasúttal. Muszklis, szeplős fiú volt, égővörös hajjal, barna szemekkel, oldalán egy vastag övvel, melyből apró antennák álltak ki. „Skagerrak, a rend kiváló ismerője, a jégcsapolás csúcstartója.”

Ez egy mellékösvény volt –, de majd rátérnek a logikai főútra – gondoltam, tehát megismerkedhettem a városiak egyik kedvenc játékával, a jégcsapolással. Mivelhogy az idő és a hőmérséklet változásainak a városlakók soha sincsenek kitéve, létrehoztak maguknak egy kis dermesztő-szobát, ahol -10 fok alatt, lócákon ülve, együtt didereghetnek. Minden játékos magával visz egy csupor vizet és egy sétatobot is. A kamrában addig locsolgatják a sétatobot, amíg annak hegyes végén kis jégcsap keletkezik. Ezután következik a versengés, melyben Skagerrak bajnoknak bizonyult. Ő tartotta legtovább egyensúlyban a jégcsap végű sétatobot az orrán. Így lett csúcstartó.

„Már ez a játék is illusztrálja – jelentette ki Pamina csapattársa –, hogy csak anyagi javak esetében beszélhetünk egyenlőségről, hisz mindenki annyi rizst, szukijakit, gulyást, éjjeliszekrényt vagy tiszta lepedőt igényel, amennyire szüksége van. Jön a csőpostán, leszállítják a fuvarosok. Viszont az élet savát-borsát a versengés adja. No meg, a legnehezebben elérhető –, tehát a kikövetkeztetett – információ.”

„És a családi élet?” – szaladt ki a kérdés a számon.

A két emberszépesség egymásra nézett. „Valamikor, tudjuk, itt is családokat alkottak a bennlakók. Perpatvar volt perpatvar hátán. Vagy a nemiség miatt veszekedtek a házasságok, vagy pedig – és ez volt a gyakoribb – egymást akarták dominálni. Aztán, egy nap, a főműszerész megkérte a Központi Gépagyat, kidolgozta-e számunkra egy békés társadalmi programot. Ennek első pontja lett a családok felbontása. Mindenki a saját, egyszemélyes lakásában él és a lombikból együtt keltettek, tehát, az egyivásúak alkotják a csapatokat. Skagerrak Paminára mutatott: őt a mellettem levő lombikból pattantották a világra.”

Pamina élénken helyeselt: „Skagerrak a legközelebbi rokonom.”

Még aznap megtekintettem egy fedett jégpályát és aztán a mellette épült trópusi uszodát. A valódi pálmafákon datolyák lógtak, megkóstoltam egyet és kikoptem. Olyan íze volt, mint egy kimiskárolt naspolyának. Odább, nagy sárga banánkötegek lógtak egy természetes banánfán. Plantain ízűk volt, főzelék szaguk. Egy falatot sem tudtam ezekből, e gyümölcsökből lenyelni.

Lefekvés előtt, a szálloda szolgáltatási menüjén, sehogyan sem akadtam a szanitációs rudacska nyomára, melyre azonnali szükségem volt, hisz megjött a havi áldás. Pamina mással beszélt, felhívtam Toscát és Lammermoori Luciát, hogy segítségemre legyenek, de sajnálkozva közölték, hogy éppen egy jégcsapveremben vannak, egy izgalmas csúcsjátzsma közepette. Megadták viszont Csocsoszán telefonszámát, aki el is jött, bár korántsem értette a dolgot. „Mi az, hogy havi vérzés?” – tátotta el csöpp száját. A komputergrafikán kikerestem a női testet, abban a petefészket és megmagyaráztam, mi történik velem. „Ja”, mondta Csocsoszán, „petesejt – anyám mesélte, hogy az ő biológiai nagyanyjának fiatal korában, a nők rendszertelenül szedték a tablettákat, előállt az ovuláció, majd pedig eltávolodott a haszontalan vérburok. Ma ezeket a dolgokat másképp oldjuk meg. Minden egyed (serdülő leányra gondolt) tizennégy éves korától a *boldogság* nevű pirulán él. Mikor eléri a 24-ik születésnapját, ellátogatnak hozzá a műszerésznök, elkobozzák a piruláit, majd a kellő időben becitálják a laboratóriumba, hogy egészséges petesejtjét a város üdvére, leadja. Ezek után új labdacsoportot kap, melyek eltartanak ötvenöt éves koráig.”

„Hány évig élnek itt az emberek?” – kérdeztem.

„Mindenki addig él, ameddig akar. Persze, nem örökké. A meghibásodásokat jó karbantartással meg lehet előzni, s ha nem, akkor ki lehet javítani. Pótujjakkal is lehet számítógépgombokat nyomogatni, pótlábfekre is húzhat az egyed korcsolyát. De a második pótlás rendszerint már nem megy. A fej egyes részeit lehet, az agyat, egyelőre még nem lehet pótolni. Az agyhibásodásban szenvedőkért előbb-utóbb eljön a takarító-osztag.”

Megfigyeltem, a gyászhuszárokat, csapatról csapatra másképp és másképp becézik az egyedek. Szóval, vattát lehetett szerezni, az „elvágtott ujj” gombot kellett csak megnyomni és máris jött csöppostán.

Késő este együtt mentünk a szórakozó csarnokba. Nem azt tapasztaltam, amit vártam, vagyis szimulált motorvezetést, futballt utánzó masinákat és mégcsak nem is pontokra vagy kiütésre játszható computer-gameket. Ez év attrakciója a vakaró masina volt. A lakosok sorban álltak előtte. Meztelenre kellett vetkőzni és lefeküdni egy priccse, mely fölött egy mesterséges szűnyog zümmögött. Elcsapni nem lehetett. Ez a fullánkos kis bestia, egy váratlan szögből, meglepő helyen dőfte, azaz csípte meg a páciensét. A szűrást viszketés követte, de az inkriminált pontot megvakarni nem lehetett, mivel szíjak csapódtak a heverőre, lehevederezve az egyedeket. A megcsípett egy hálózatos felosztású plafontükrökben láthatta öntestét s azon a szűnyogcsípte foltot. Ha eltalálta annak a kockának a pontos helyszínét, amely a csipés helyét tükrözte, akkor, kikiáltván a helyes számot, egy piciny vakaró ereszkedett le magasból és vakargatta három villácskával a pirinyó piros foltot, addig, amíg jólesett. Egy másik kedvelt játék – ezt én is kipróbáltam – LÁBVÍZ nevezetű volt. Egy nagy elsötétített szobában meztelán lehetett langyos lábvízben tocsogni. Minden résztvevő hozhatott magával egy vödör mesterséges földet is, amiből vagy saját maga csinált sarat, vagy beleöntötte azt a nagy közösbe. A végén vidáman dagonyáztak a résztvevők a kátyúban, és akkor hallottam először, illetve először és utoljára énekszót a Tökéletes Városban. Így hangzott:

„Nem félünk a barbártól
barbártól
barbártól
Nem bánt az csak megkóstol
stol
tol.”

A szórakozó csarnok közepén, egy fotocellás forgóján keresztül lehetett lemenni a *Délibáb*-nak nevezett pincébe, ahol éppen az Öböl-háború döntő csatája folyt. Fejünk felett repülőgépek száguldoztak, fülünk mellett rakéták süvöltöztek, a tankok rohamlépésben masíroztak előre, az irakiak hátra: *virtuális*an. A látogató, mint én és Mimi, belelépett a csatába, ahol vidáman folyt az öldöklés, a megsebesülés legkisebb veszélye nélkül, hisz mindössze háromdimenziós képtérbe kerültünk, ahol lehetünk álló tank, vagy már kifüstölt bunker. Én pálmafa voltam. A golyózápor pszichológiailag csiklandozta derekamon a kérget. A csata befejeztével, öt perces szünet után, a Thermopylei ütközet kezdődött, nem vártam meg; a végén sziklafal gyanánt észleltem, hogy Waterloo és csapattársai, mind lejöttek a *Délibáb* pincébe. „Az egykori csata Virtuális Realitása arra van hivatva, hogy kilúgozza a fiúk természetéből a harcolni vágyást.”

A rákövetkező napon elhatároztam, hogy végére járok ennek az egyre titkoszobábbnak tetsző, barbár dolognak.

Fiatal barátaim a fejüket csóválták. Nem tudtak eleget. Menjek egy csillámtanárhoz. Az öreg kecskeszakállút „Keszon”-ban találtam, tehát lakása zárva volt: non-kommunikáció. Némi kérdezősködés után „Poppeá”-hoz utasítottak, aki középkorú valkür volt hatalmas copffel, minek két végét masnira kötötte a derekán. Mindenekelőtt azt akarta tudni, meddig maradok a városban. Közöltem, hogy olyan üzemyagra van szükségem, ami itt már nem kapható, tehát a Barbáriából hozathatnánk kétszázötven liter benzint, el is repülhetnék tüstént.

„Majd beszélék a főmesterrel.”

„A főtechnikusra tetszik gondolni?”

Poppea kacintott. A felsőbb körökben, rangtól függően, eképp és másképp becézik a főmuffit. Főpecérnek, főpincérnek, cincérnek.”

„Tegyük föl, hogy a válasz igenlő.”

„Hát akkor a gyümölcszszállító földalatti elhozhatja a maga benzinjét.”

Így tudtam meg, hogy a Tökéletes Város alatt (ez T.V.-re is rövidíthető), egy földalatti komp-vonat működik, mely számítógépeket szállít a kőszivatagon túli szavannákon élő barbároknak és valódi gyümölcsöt hoz vissza tőlük. A T.V.-ben termő gyümölcsök ugyanis teljesen ízetlenek, azaz ehetetlenül rosszak. Az igazi gyümölcsöt igényelni nem lehet, kevés jön belőle, s csak a felsőbb körök, a vezető technikusok és a csillámtanárok kaphatják. Mikor Poppea idáig ért az elbeszélésben, egy szekrénykéből kivett egy igazi őszibarackot és jóízűen megette. Markán arcán csorgott az őszibaracklé, nekem a nyálam, de nem tartoztam a vezető körökbe, sőt csak (szívesen megtört) idegennek számítottam.

„A bajok abból származnak – mondta Poppea, jelentőségteljesen megnyomva a *bajok* szót –, hogy a szállítmányokban el-elbújik egy-egy vad barbár, mondjuk az ananászok alá, s mihelyst megérkezik a földalatti gyümölcs-vonat, előugrik a barbár és lépten-nyomon megdug egy-egy huszonnégy éves ovuláló hajadont. Így nemcsak a gépesített megtermékenyítési tervünkbe csúszik hiba, hanem olyan hibridek is keletkeznek, akik csak olykor engedelmessékednek a városi szabályoknak.”

Már néminemű tapasztalatom volt ezen a téren, miután a szerencsém összehozott egy hibriddel. „Csak azt nem értem tanárnő, miért nem kapják el a barbárokat?” Poppea elhárító mozdulatot tett: „A korlátlan mozgási jog legszentebb privilégiumaink egyike. Senki le- vagy föl nem tartóztatható.”

Távozásom előtt megszólalt a T.V. TV-telefonja. A főcincér, egy birsalmafejű picike kis emberke hívta Poppeát. „Popikám – mondta, Popókám, holnapután jön vissza a gyümölcsvonal, az egyik vagon benzines kannákkal lesz tele.”

„Hogy hívják a főnököt?” – kérdeztem távoztomban.

„Dünkirchennek. Egyesek Dunqirk-nek becézik, sőt Dunk Kirknek.”

Másnap ismét próbáltam a vén kecske Mohácsot hívni, de Keszont jelzett a készülék. Rossz érzésem támadt.

Utazásom napján kinyílt ismét a kupola. Az agg Mohácsot temették. A hosszú és vidám temetési menethez a mindenható számítógép operaindulókat játszott. Verdi-, Mozart-, Donizetti- számokra lépdeltek a búcsúztatók, a harminc tagú Computer Különítménnyel az élen. Az öreg csillámtanár testét már előzőleg elhamvasztották és a műlovak által húzott automatikus batárban egy tégely tartalmazta a Város Halottjának földi maradványait. A főtéren egy rakétakilövő kisállomást állítottak föl a tégely kilövésére. Nagy transzparensen, városszerte megjelent egy bűvös szám 19423, vagyis az elhalálozott jópontjai. Helikopterem is útra készen állott és elbúcsúztam városbeli ismerőseimtől, Waterloótól, Solferinótól, Poppeától, Paminától, Csocsoszántól és az ott megismert Sztálingrádtól és El Alameintól, kik a tégelyt Mohácsostól a röppentyűgépbe helyezték. A „*Fel torreádor*” című áriát zengedezte a gép. *Lift off*: és Mohács eltűnt tégelyestől a fellegek között. A következő minutumban ugyanonnan ömlött, hullott, záporozott, majd permetezett és pernyikált alá 19423 marék csillámzapor.

Ennek anyagát egy távolabbi és titkos kilövő állomásból lőtték fel a rakéta-ágyúk, halál pontossággal, hogy minden szemernyi csillámpor a térre és a lakosok fejére hulljon.

Mígnem az egészet fölporszívózták.

Én tovarepültem: a felhő nyakamon, az éj sarkamban.

Bárdos B. Arthur

Évezred-végem négy évszaka

1.

Erdőben jártam. Ősrégi tavasszal
fesztes rügyeikre sandítanak
a tagbaszakadt fák...
Sétáltam azzal
a nemtörődöm és himbálóan hanyag
karlejtéssel, midőn az ifjúság
mindenkor, mindenütt új utat vág
a rengetegbe s a múlt árnyai hanyatt
húnyanak a harsogó talpak alatt,
riasztóan recseg a csonka csendben
a babitsi, bús ág:
a kuvikszármalású rettenetben
rombadólt gégeből a fölpanaszló vád.
Furcsa tavasz – jelek, előjelek...
A vén fatörzsek fásízű húsában
pezsdülnének a nyútt hajszálerek –
talán én erre vártam
öszönös sejtéssel százezer éve,
így siettem elődeim elébe,
földszagú gyökérlábaimon élve
a kezdet kezdetéhez imbolyogtam,
otthon remélve a leendő lombban –
sűrűjében, ahol sohase voltam.

2.

Erdőben jártam. Minden levelén
pöffeszkedett a zsírjában sercegő nyár,
parázsló nyelvét öltötte felém
s számban gombóccá gömbölyült a nyál...
Izzadó árnyékom, mit immel-ámmal
cipeltem a petyhüdt bozóton által,
szemlátomást olvadt el: néhány foltja
a rücskösszájú talaj szomját oltja...
... s megszüntem lenni. Csak a szikkadt nemlét
holmi lábnyomaként tapaszt az emlék
e világvég-izzású nyárhoz.
Merre s hova? Lélegzetem elátkoz,
akárhányszor az égő levegő
hőjét szippantom be. Oly meglepő,
tudatalatti útnak bizonyult
a mai bizonytalanságba nyúlt
vándorlás fától fáig a zsarátnok-
pillájú lázas boltozat
kigyúlt ábrázata alatt,
hogy magam letagadva, önfeledten
erdővé fásulva-fájva a lángok
dohogó martaléka lettem.

3.

Erdőben jártam. Pléh szívével kongott
a lépteimtől felzavart avar,
a rozsdásra mart bádógarcú lombot
zörgő péppé keverte a badar
egyhangúsággal megterhelt eső,
e lagymatag Pril-habot verdeső,
ízetlen lé: lassacskán Európa
kilúgozott testén léha lucskot habar
beszennyesedő évtizedek óta...

*Az ősz kivetkőzött magából – póre.
Beton csatomákra barázdált bőre
lúdbőrözve remeg az idegen,
kicsontozottan vérerezett földön.
S rányitom hályoghomályos szemem
hogy mégis befogadja – bár kitöltöm
a hiánnyal szétroncsolt pupillám.
Az ősz a latyakos ködök
vizeslepedő-súlyával borul rám
és fogságomból előcsörömpölök
lomha lélekkel, mint aki felad
a jövőjéből minden porcikát –
kihal belőle az a dicső feladat,
amivel Istenéhez útra kelt... Viszlát!...*

4.

*Erdőben járok. Hallod-e a csöndet,
amint a fák között ropogva csörtet?
Lépés lépést követ. Vagyok-e, vagy
létem mesterséges mozgásba fagy,
a műtalp dermedt földet észlel
s aki volnék – föl sem fogható ésszel.
Elrejtőzni a cél, mert itt a tél
törkegyetlen ujja szívemig ér
s a korszak jeges bordái mögé szegez.
Sebez a hó – üvegszilánk. Szemembe
robban a vakító kristályrepsz:
iszony-üzenetét agyamba csente
már visszavonhatatlanul.
Semmi se új. Ez a tél elavul,
torz erdője is emlékké fakul
akárcsak ti, vetély- és útitársak –
még villogunk csöpögő jégcsapok
elcsurgó tükrében s a múlt is elvitázhat
az általános olvadáson: ok
és okozat dereng az évszakok
holt határán s ki tudja, milyen ég alatt
domborul ránk a végső virradat.*

1996. február 29.

Ryszard Kapuscinski

Lapidárium III.

5. rész

1996. január 1.

Borongós, fagyos téli nap. Jeges szél fúj. Varsó, a Megváltó temploma. Rokonszenves kis cigánygyerek járkál emberről emberre és kéreget. Mindenki előtt letérdel, keresztet vet, kezét úgy teszi össze, mintha imádkozna. Néha kap egy-egy fémpénzt. Aztán, amikor meglátja az adományt gyűjtő papot, odamegy hozzá, és összegyűjtött pénzét a tálcára teszi.

Marion Grä fin Dönhoff *Gyermekkorom Kelet-Poroszországban* című emlékirataiban egy helyütt ezt írja: „Gyakori töprengéseim során arra a következtetésre jutottam, hogy sem szüleimtől, sem sűrűn váltogatott nevelőnőimtől nem tanultam semmi lényegeset; nevelésem szempontjából magának az otthonnak a hangulata volt a meghatározó.”

Az otthon hangulata! Tágabban: az utcáé. A városé. A közösségé. A nemzedéké. A koré. Mennyire megfoghatatlan, milyen nehezen meghatározható dolog ez! Mennyire emelkedett minden, ami hangulat, atmoszféra, klíma, állapot, s amit sem kijelölni, sem lemérni nem lehet, pedig meghatározza viselkedésünket, gondolkodásmódunkat. Ezért olyan értékes a művészetben, az irodalomban a nüansz, a félárnyék, a félhang, a pasztell, annak megfigyelése, ami lebegés, apróság, porszem, köztes tér, félbehagyás, elhallgatás, az érzékenységnek és intuíciónak az a felvillanása, amely visszafogja kezünket, amikor az már a papírhoz közelít, hogy föltegye az i-re a pontot.

Egy éves berlini tartózkodásom alatt (1994-ben) rengeteg olyan vitának voltam tanúja, amelyet németek folytattak egymás között. Ezek a viták mindig ugyanazzal a kérdéssel végződtek: hogyan következhetett be mindaz (vagyis a náciizmus, a hitlerizmus)? Válasz nem volt. A fiatalabbak folyton kérdezősködtek, kíváncsiskodtak, érdeklődtek, az idősebbek azonban egyre mélyebb hallgatásba süppedtek.

Az idősebbek és a fiatalabbak. A XX. század totalitárius élményei, a még mindig baljóslatú és fenyegető, sötét gondolatok, az emberi jellem gyöngeségei, mindaz, amit az a korszak felszínre hozott és hangsúlyozott, a nemzedékek között az idegenség, a keserűség és meg nem értés áthidalhatatlan szakadékát hozták létre. Emlékszem, hogy az élettapasztalatok különbözőségével kapcsolatban valaki Kohlra hivatkozott. Helmut Kohl egy alkalommal azt mondta, hogy „előnyös helyzetben vannak azok, akik később születtek”, vagyis a fasiszta uralom után. „Akkor” születtek és „később” születtek – mennyire más-más nyelven beszélnek!

Fátum, elrendeltetés, ítélet olyan korban élni, amely próbára teszi gyöngeségünket. Mindannyian eredendő bűnben születünk, de nem mindenkit sújt a választás átka. Sok embernek telik el olyan körülmények között az élete, hogy sosem kell föltennie magának súlyos etikai kérdéseket, végső kérdéseket. Őket úgy őrzi az emlékezet, mint nemes, tiszta, szeplőtlen, egyenes jellemű embereket, jöllehet csupán azért menthették meg lelküket, mert magatartásukat sosem kellett próbára tenniük, mert semmit sem követeltek tőlük, semmire sem kényszerítették őket. Nem kellett választaniuk, ezért sosem leselkedett rájuk a tévedés csapdája.

Az emberek közötti különbség nemcsak életkorukból fakad, hanem abból is, hogy különböző nyitottsággal, különböző aktivitással viszonyulnak ahhoz a külső világhoz, amely aktuálisan körülveszi őket. Ha érett korú emberek csoportjával találkozunk, észrevehetjük ezt a feltűnő, megdöbbentő különbséget. Külsőre hasonlóak ezek az emberek. Rövid, hétköznapi dolgokról folyó beszélgetésekben is hasonlóak. Ha azonban tovább tart a beszélgetés, ha vitára, vallomásra, emlékezésre kerül sor, azonnal kiütköznek a különbségek. Egyikük 1956-nál, másikuk 1968-nál cövekel le. Barátjuk emlékezése 1970-nél, öccsüké 1980-nál szakad meg. Ezek a dátumok egyúttal irányított reflektorok is: mindegyik más-más szögben, más-más erősséggel vetül a történelemre. Következésképpen ezek az emberek eltérő nyelven beszélnek, s az általuk leírt világok nem hasonlítanak egymásra.

Saját múltunk emlékezete: mély szakadék. Valami dereng a mélyén. Holmi apróságok. Pontok. Rezgések. Alig láthatóak. Alaktalanok. Elmosódottak. Olvashatatlanok.

Canetti: „Létezik olyan kellemetlen, tévedhetetlenül felismerhető állapot, amelyben nem lehet semmire sem vállalkozni, mert az embernek semmihez sincs kedve; amikor kinyit egy könyvet, de máris becsukja; amikor szólni sincs kedve, mert minden ember fárasztja, saját maga is fárasztja. Olyan állapot ez, amelyben minden le akar rólunk hullani, ami valaha is ránk rakódott: a célok, szokások, utak, felosztások, összeütközések, hangulatok, idők, bizonyosságok és hiúságok. Valami komoran és makacsul mozog bennünk, valami, amit nem ismerünk, nem sejtjük, mi lesz belőle; nem segíthetünk neki” (*Emberi tartomány*).

Az embereket manapság elsősorban az egyén érdekli, az egyén problémái és drámái, az egyén belső élete. Több oka is van annak, hogy az érdeklődés a társadalmi szférából a privát szférába tevődött át. Az egyik ok azoknak a totalitárius ideológiáknak a krízise és kompromittálódása, amelyek mindenre tudták a választ, mindenre megoldást ígértek egy olyan világban, amelyben a fájdalmas gyakorlat ennek épp az ellenkezőjét bizonyította. Az ember önmaga (a másik ember) iránt tanúsított érdeklődése egyúttal önvédelmi reakció is az információkkal túlterhelt, pszichénket veszélyeztető világgal szemben: képtelenek vagyunk mindent befogadni és megemésztetni, az asztal túl gazdagon, súlyosan és kaotikusan van megrakva – föltesszük magunknak a kérdést: minek? minek minderről tudni? A mértéktelenségnek ez a világa, amely percenként ezer és ezer dolgot akar velünk közölni, akar ránk erőltetni, kezd túlságosan toladóvá, nehezen elvielehetővé válni, ezért tehát visszahúzódnak saját privát, egyéni kuckóinkba. Végül pedig – ahogyan tágul a demokrácia hatóköre, ahogyan növekszik az emberi szabadság – az egyén egyre inkább alanyi, független, önálló lényvé válik. Ebben a folyamatban, amellyel, hogy érzi saját erejét, gyötrő esendőségének is tudatában van. Számos, korábban a közösségnek, a társadalomnak, az államnak tulajdonított hibát most saját hibájának kezd tekinteni: igyekszik hát jobban megismerni saját bensőjét, saját labirintusait és sötét rejtekeit.

Az ember önmaga számára a határok egyfajta struktúráját jelenti. Magában hordozza ezt a struktúrát. Szünet nélkül érzi annak makacs, kérélteletlen jelenlétét. Azt gondolja, tovább már nem kellene csinálnom. Vagy – már egy lépést sem tudok tenni. Az élet nem más, mint közlekedés ebben a struktúrában, míg el nem jutunk az utolsó, végérvényes határhoz – a halálhoz.

A francia tévében megnéztem J. T. Cousteau-nak *A zöld teknős titkai* című filmjét, amelyet Borneó szigete mellett forgatott, a tenger mélyén. Őt bűvár követi nyomon a zöld teknősök vízalatti útvonalaival. Ezek az utak korallerdők, sziklák, barlangok, odúk bonyolult labirintusain át vezetnek, amelyek hatalmas, különféle alakú, véget nem érő, utcákból, terekből, zugokból álló városokat képeznek. A búvárok hirtelen mozdulatlan, kimúlt teknősökre, teknőscsontvázak egész temetőire bukkannak. Cousteau feltételezése: a teknősnek időről időre levegőt kell vennie. Nem mindig találja meg azonban a vízalatti metropoliszból kivezető utat. Fáradtan, kimerülten elpusztul a számtalan utca labirintusában.

A filmmel egyidőben átnéztem egy különleges albumot: *Eine Reise in das Innere unseres Körpers* (Utazás testünk belsejébe) a címe. 250 fotó szöveteinkről, sejtjeinkről, izmainkról. Lennart Nilsson svéd fotós készítette a felvételeket elektronmikroszkóp segítségével.

És itt is, akárcsak Cousteau filmjében, a mindennapi tapasztalatból nem ismert alakzatok és színek micsoda gazdagságával találkozunk! A formák micsoda elképesztő sokféleségével – tépett, gömbalakú, pálcikás, homorú, domború, szemcsés, szivacsos formákkal zöld, piros, kék és lila színekben, a legfantasztikusabb, legváratlanabb konstrukciókban, összefonódásokban, kapcsolódásokban, átnövésekben, kollázsokban, kompozíciókban.

A világnak milyen kicsi részét ismerjük meg csupán életünk során! Mennyire kicsi és gyakran legszürkébb, leglaposabb, legbanálisabb részét. Nap mint nap olyan dolgok mellett megyünk el, amelyeknek nemcsak szerkezetét, titkait nem látjuk, de még a létezésükről sem tudunk!

Életünket három világ határozza meg (a kozmosz, az érzékszerveinkkel közvetlenül felfogható valóság és a mikrokozmosz), de tudatosított, mindennapi kapcsolatunk csak az egyikkel – az érzékeinkkel felfogott világgal – van. Amíg az emberek nem tudtak erről, kénytelenek voltak istenségeket, démonokat, varázslatokat és csodákat kitalálni, hogy valamiképpen megmagyarázzák maguknak a sokukat alakító erők tevékenységét.

Az aurangabadui guru mondja a hozzá látogató zarándokoknak:

– Mindegyikünkben léteznek holmi sötét, megnevezhetetlen erők, amelyeknek engedelmességek. Ezeknek az erőknek a lényegét sem felfogni, sem meghatározni nem tudjuk, ezért még titokzatosabbak és fenyegetőbbek a szemünkben. Rabjai vagyunk tehát valami megfoghatatlannak, szolgálói olyan úrnak, akit sem nem látunk, sem megnevezni nem tudunk. Ez a világ paradoxonja.

A. B.:

– Muszáj mindent értened? Tiszteld a titok jelenlétét! Ami ismeretlen, mélységet ad a dolgoknak.

Lefesteni, lerajzolni a rémképet, az ördögöt: annyi, mint meggyengíteni, ártalmatlanná tenni azt. A gonosz megjelenítése, még a szándékunk szerint legborzalmasabb, legvisszataszítóbb megjelenítése is, lefegyverzi a gonoszt. Félelmet leginkább az absztrakt dolog kelt bennünk, a konkrét ritkábban. Ha lefestve látjuk az ördögöt, azt gondoljuk – hát csak ennyi az egész? Mert a gonosz megjelenítéséhez használt eszközeink és módszereink is mily szegényesek, ügyetlenek, jelentéktelenek! A gonosz – a lét legnagyobb, legsötétebb és legrémisztőbb titka – festményben vagy szoborban megjelenítve banálisává válik, lefoszlik róla a borzalom, amelyet csak az elképzelhetetlen dolgok váltanak ki belőlünk. Amit el tudunk képzelni, az elveszti metafizikus vicsorgását, még ha a képen hatalmas, kampós agyarakat festünk is neki.

A képzelet világát alkotó dolgoknak van legnagyobb hatásuk az emberre. Aki alakítani tudja ezt a képzeletet, valódi hatalmat szerez fölötte.

A régmúlt idők embere, az ipari kor előtti ember, még ha mágnás, király vagy császár volt is, szegény volt: nem volt autója, rádiója, tévéje, számítógépe. Vagyis az az egész világ, amely ezen eszközök révén a rendelkezésünkre áll, az ő számára nem létezett. Az elektronika kitágította az ember definícióját, több dimenziójává tette: régen, fizikailag, volt az ember és a világ, ma az ember maga a világ azzal, hogy az őt körülvevő világhoz nem csupán benyomásai által kapcsolódik, hanem mágneses hullámokkal, mindenféle lencsékkel, kábelekkkel, félvezetőkkel és antennákkal is.

Asszociációk, szembeállítások, ellenvetések segítségével gondolkodunk. A gondolkodásnak ellenállással, sőt, ellenkezéssel kell találkozni. Az a gondolat, amelynek nem kell nagy erőfeszítéssel utat törnie magának, elveszti tömörségét, gyémántkeménységét, elsatnyul, elszárad.

Minden gondolatban, nézetben, tézisben benne rejlik saját ellentéte.

Az ismétlések; visszatérési hajlamuk. Az ismétlés – kulcs és rejtély. Tudjuk, hogy valami ugyanúgy fog történni, mégis arra törekszünk, hogy megismételjük. Minden e körül forog: az ismétlés óhajta, az ismétléstől való félelem. Az ismétlések ritmusa. A rabjukká válunk. Kérdés: honnan merítik energiájukat az ismétlődések az örökös visszatéréshez?

A másik ember iránt érzett aggodásunkban vajon mennyi a saját egoizmusunk? Az az óhaj, hogy a másik megmaradjon, mert akkor mi is megmaradunk? Olyan nehéz szétválasztani az egoizmust az altruizmustól, de vajon nem jobb-e így? Nem lehet, hogy egy kis egoizmus nélkül az altruizmus is felszínesebb, gyengébb, színleltebb érzés volna?

Az ember abban hisz, amiben hinni akar; nagyon akar. A hit mélyreható, erőszakos sóvárgás. Ebben az aktusban nem követelünk garanciákat, mert a hittel egyfajta belső, szubjektív, belőlünk megunkból eredő szükségletet elégítünk ki – csakis ezt. Ezért olyan könnyű a dolga minden csalónak – a kis szédelgőtől a nagy hazudozóig. Nem az ő találékonyságuk győz ugyanis; önként hiszünk nekik, mert van bennünk valami, amit ki kell magunkból sugároznunk, függetlenül annak az objektumnak a súlyától és jellegétől, amelyre ezeket a sugarakat irányítjuk.

A. B. mondta a következőket: úgy hiszi, hogy ha valaki iránt ellenszenvet érez, akkor ennek az érzésnek a kisugárzása fokozatosan eljut az illető személyhez, és ugyanolyan alaptalan, irracionális ellenszenvet ébreszt benne, ezáltal ő iránta, vagyis A. B. iránt. Úgy véli, hogy az illető személy még csodálkozhat is – ugyan honnan ez a váratlan ellenszenv A. B. iránt? És miután ez veszélyezi őt, törekedni fog arra, hogy elnyomja magában a váratlanul támadt érzést, a kínos állapotot. És A. B. pont erre számít. Arra, hogy valakinek a személyisége az ő ellenszenvét követi magából mint idegen testet.

A pszichopátát az jellemzi, hogy eszközként kezel másokat. Akkor kellünk neki, amikor szüksége van ránk. Máskor – nem is létezőnk. Másokról, a többiekéről szelektív módon gondolkodik: csak azokra gondol, akik adott pillanatban tehetnek érte valamit vagy adhatnak neki valamit. Amikor ez a pillanat elmúlik, megfeledkezik róluk, vagy, ami még gyakoribb – gyűlölni kezdi őket. Ez a gyűlölet nem más, mint a saját aljassága miatt érzett, de elfojtott szégyen és büntudat másokra vetítése. Ez a mechanizmus azonban általában tudat alatt működik, ezért van az, hogy a pszichopata önmagát leginkább nagyra értékeli.

Robert Musil arról a viszonyról, amely érzelmeink és az érzelmeinkkel megajándékozott személy között létezik, azt mondja, hogy igazából mi magunk akarjuk valakinek adni ezt az érzést, s annak adjuk, aki az adott pillanatban a kisugárzás hatókörében tartózkodik. És ez a személy lehet esetleges! „Nem a szeretett nő a kiváló oka a látszólag általa gerjesztett érzéseknek, inkább arról

van szó, hogy az érzések mintegy a nőre vetülő fénysugarak.”(Tonka)

A nő maga a várakozás. Ezért ennek a magatartásnak a legmagasabb rendű megtestesülése – Pénélopé.

Locke úgy vélte, hogy csak azt tudjuk, amit megtapasztalunk. Berkeley tovább megy: csak az létezik, amit megtapasztalunk.

Az áldozat haszontalan, ha nem heroikus. Azoknak a halála, akik fölláztak a gulágokon, az ő hősiességük gyakran vezetett oda, hogy a túlélők sorsa javult valamit. Azoknak a halála viszont, akik passzívan, szótlán pusztultak el, csak megerősítette a hóhérokban saját büntetlenségük hitét.

Erwin Ringel osztrák pszichológustól származik az „önmagunk kerülése” kifejezés. Ez olyan állapot, amelyben az ember önmaga ellenségévé válik, és meg akarja magát semmisíteni (Ringel ezt önpusztító neurozissnak nevezi).

Az emberben a bestia és az ember közötti határ mindig elmosódott; rejtély, kihívás és fenyegető veszély.

Az emberek vágnak arra, hogy megörökítsék őket, hogy nevük fennmaradjon. Port Harcourtban dolgozó lengyel mérnökeink folyvást nyaggatnak: aztán rólunk is írjon ám, említsen meg minket! Ha csak egy szóval is.

Vágyunk arra, hogy jelenlétünket megörökítsük, hogy nyomot hagyjunk.

Az ember nem egyedül távozik. Vele együtt az a világ is eltűnik, amelyet maga körül alkotott, amely az ő meghosszabbítása volt. Az az egyedülálló, egyetlen, unikális mikrovilág, amely csakis ennek az embernek a földi jelenléte által létezhetett. Az ember halálával együtt tehát valami más, valami többlet is távozik.

Ugyanazon a bolygón él két ember, mégis mennyire különbözőek, mennyire mások!

Egyikük olyan ember, akinek semmije sincs. Ázsia hegyei közt, az afrikai őserdőkben, magasan az Andokban vagy a forró Góbi sivatagban él. Megy, kezében bot, egy datolyaedényben kevéske víz. Nincs egy fillérje sem, nem tudja, mikor evett, nem tudni, van-e valahol tető a feje fölött. Keveset beszél – miről is beszélne? Csupán legközelebbi hozzátartozói nevét ismeri. És a sajátját. Minthogy vándorlásaim során sok ilyen emberrel találkoztam, azon töprengek most, hogy nevükön kívül van-e még valamijük, de semmi különös nem jut eszembe.

A másikuk megsokszorozódott, szétágazó ember, aki a szerves részét képező dolgok súlya alatt görnyedezik. Az internet hálózatba bekapcsolt számítógép mintegy a meghosszabbítása. Nem nélkülözheti a hűtőgépet, a légkondicionálót, a víztisztító berendezést.

Tízével szedi a különféle tablettákat. A zsebe tele van kulcsokkal – az autója, a széfje, az íróasztala, a kasszája kulcsával. A másik zsebe tömve hitelkártyákkal. Egyik kezében mobiltelefon, a másikban iratokkal tömött aktatáska.

Ez a két ember, akik testvérek, mert hiszen mindketten az emberiség családjához tartoznak, sosem fognak találkozni; egyébként se tudnának egymásnak mit mondani.

Az emberiség fejlődésének iránya:

valamikor (paleolitik) – egyetlen kultúra (az acheuli kultúra) létezett. A világon egyetlen törzs élt, egy nyelven beszélt.

Ettől kezdve a fejlődés nem más, mint folyamatos sarjadzás, mindennek a megsokszorozódása. Az emberek egyre tovább élnek, egyre magasabbak, az átlagos intelligenciaszint folyton emelkedik.

Sok területen azonban elértük a végpontot, a plafont. Ezt az állapotot Stephen Jay Gould paleontológus írta le *Full House: The Spread of Excellence from Plato to Darwin* című művében. Igen, a ház megtelt. Elértük a tökéletességet. Vegyük például a magasugrást! Mennyivel lehet még magasabbra ugrani? Vagy a felhőkarcolók. A mostaniaknál sokkal magasabbakat már nem lehet építeni. A növekvő tökéletesség törvénye gyakran zsákutcába torkollik. Ezt példázza a labdarúgás is. Nagyon sok mérkőzés végződik gól nélkül: a tökéletes csatárok ugyanolyan tökéletes védőkre akadnak.

A skála másik végén – a sejtől semmi sem lehet kisebb. Így hát az élet csak egy irányban fejlődhetett: a növekedés, a szaporodás irányában.

Evolúció? Csak akkor, ha a rendszer kisebb részeit, s nem az egészet tekintjük. Mert mint egész – az élet ugyanolyan. A lét maradi természetű.

Azt állítod – mondja A. B. a barátjának –, hogy a mi korunk a nagy átalakulások kora. De azok, akik kétszáz évvel ezelőtt éltek, saját korukról ugyanezt állították. Hol hát a különbség?

A különbség, az újdonság ennek az átalakulásnak a globális méreteiben rejlik. Abban, hogy a történelem során először jött létre globális, planetáris társadalom, amely a maga egészében éli meg az átalakulást, az önazonosság keresését. És abban, hogy ugyanakkor ennek a társadalomnak rendelkezésére áll – újra csak először a történelem során – az egyidejű kommunikáció planetáris méretű rendszere.

A földműves társadalomból az ipari és informatikai társadalomba történő átmenet maga után vonja az idő irányultság megváltozását: a földműves társadalmak a múltba orientálódnak, az ipari társadalmak a jelenre, az informatikai társadalmak a jövőre.

A legfőbb érték fogalma is megváltozik:

a földműves társadalomban a legfőbb érték a föld,

az ipari társadalomban a legfőbb érték a gép,

az informatikai társadalomban a legfőbb érték az emberi értelem (ezért növekszik korunkban a kultúrának – az értelem

legtermészetesebb közegének – a szerepe.)

1996. április 22.

A jadwisini Radziwil I -kastélyban előadás száz kiváló képességű középiskolás diáknak. A téma: „A második és harmadik évezred között”. Kíváncsi, érdeklődő, gondolkodó fiatalok.

Véleményük szerint egységes világ, nagyméretű unifikáció felé haladunk. Egyetlen kultúra, egyetlen államrend, közös identitás felé. A térbeli távolságok nem megkülönböztetni fognak, hanem összekapcsolni, megszűnnek a háborúk, csökken a szerencsétlenségek száma, és valóban bekövetkezik a történelem vége.

„A következő évszázadban – állítja Michael Elliott a *Newsweek* 96. okt. 7-ei számában – a nagy stratégiai események a Csendes-óceán térségében fognak zajlani, nem pedig a Földközi-tenger keleti részén. A kontinentális Kína virágzása. Rivalizálás Kína és Japán között. Nukleáris robbanással fenyegető konfliktus India és Pakisztán között. Ezek az események fogják a diplomátákat és politikusokat foglalkoztatni a következő évtizedekben. Ajánlanám az összes jelentősebb egyetem doktorandusainak, hogy inkább a Kínai-tenger szigeteinek és selfjeinek nevét biflázzák, ne pedig Tulkarm, Nablusz, Hebron és Rámallah történelmét és szociológiáját.”

Olyan sokban különbözik-e a XIV. századi Európa attól, amelyet napjainkban ismerhetünk meg Brzes c környékén, ahol napirenden vannak a rablások, útonállások? „Itt a pásztorok felfegyverkezve járják az erdőket, de nem annyira a farkasoktól, mint inkább a zsványoktól félnek. A szántóvető páncélban lépked az eke mögött, az engedetlen ökröt pedig lándzsával noszogatja. A madarász

pajzzsal fedi be a hálót. A halász kardhoz köti a horgot. És nem is hinnéd, hogy aki vizet akar húzni a kútból, rozsdás sisakot akaszt egy zsinagra. Semmi sem történik itt fegyver nélkül. Egész éjjel az örök kiáltozását vagy a « Fegyverbe!» felszólítást hallani a falakról” (Petrarca Itáliából a kölni bíborosnak).

Vizcayai-öböl

Van valami nyugtalanság a tenger mozgásában, valami potenciális fenyegetés – hogy a tenger hirtelen emelkedni, növekedni kezd, és a sötét horizont mélyéről egy több emeletes hullám érkezik, amely elönt bennünket.

San Sebastián

Egy Közép-Európával foglalkozó szemináriumon Milan Kundera barátja, Karel Koš ik prágai filozófus a kortárs kultúráról beszél. Véleménye szerint három jellemzője van ennek a kultúrának:

Az első – az ideiglenesség. Minden provizórikus, minden megkérdőjelezhető, megváltoztatható, zárójelbe tehető, elvethető. Semmi sem stabil, tartós, végleges. A relativizmus uralkodik, az a hajlam, hogy a legnyilvánvalóbb igazságokban is kételkedjünk; a szélsőséges, minden alapelvtől megfosztott pragmatizmus az úr.

A másik jellemző tulajdonság az a meggyőződés, hogy mindent tökéletesíteni kell. Semmi sem tökéletes, soha nem is lesz, ezért kell folyton mindent tökéletesíteni. Benne rejlik ebben a végtelen gondolata. A tökéletesítés sosem ér véget, a haladásnak nincs vége. A haladás eszméje aranyborjává, kultusszá, sacrummá változott.

A harmadik jellemző az, hogy a kultúra helyét – annak régi, szellemi és szellemileg átélhető értelmében – ma a látvány szubkultúrája foglalja el. Mindent nézni (passzívan) – ez a mai ember álláspontja. Ezért lett korunk jelképe a turisztika. Megnézni a dolgokat, amelyekről valójában keveset tudunk. A megtekintés helyettesíti a tudást és a megértést, sőt, azok színönímájává lesz. A kultúra már nem életforma, hanem szakemberek, profik irányítása alá helyezett terület, rezervátum.

A modern világ tendenciája (esszé tézisek):

1 – áttérés az alulról induló (elementáris, véres, pusztító) forradalmakról a felülről irányított (elitek által kézben tartott, azok érdekeinek alárendelt) forradalmakra és a tárgyalásos forradalmakra (amelyekben a régi uralkodó osztály átadja a politikai hatalmat, de megtartja a gazdasági hatalmat);

2 – a fejlett, gazdag, uralkodó világ arra törekszik, hogy a háborúkat és konfliktusokat a saját területén kívülre, a limesen túlra „tolja”, s ott vagy elszigetelődésre vagy feledésre – leggyakrabban mindkettőre – ítélje azokat;

3 – fokozatos áttérés a tömegtársadalomról (amely főleg a fejlett országokban létezett) a planetáris társadalomra (amelyet az elektronika, az információ, az olcsó áruk piaca, a tömegkultúra, tömegkommunikáció, stb. tart össze);

4 – két nagy osztály megjelenése – országos és planetáris méretekben –: az elit uralkodó osztályé (upperclass) és az alacsonyabb, alárendelt és szegényebb osztályé (underclass). A két osztály szintje és életszínvonala között meglévő szakadék mélyülése;

5 – a kultúra válsága: az irracionális tényező növekedése az egyének és társadalmak életében (szekták, parapszichológia), a hagyományos értékek (a becsület, lojalitás, szolidaritás, jóság, önfeláldozás, stb.) leértékelődése, a monológ túlsúlya a párbeszéddel szemben az emberek közötti kommunikációban. A technika győzelme a kultúra fölött.

Az utópiák véget értek, de a világ a mítoszok hatalmában maradt.

Salzburg

A magaslatról, ahol a Hohensalzburg erőd áll, tágas, zöld völgyre látni. Távol, a láthatáron sötétkék hegyvonulat – az Alpok. Az ég tiszta, felhőtlen. A látvány tökéletessége. Az utak, mezsgyék, árkok tökéletessége. Derékszögek, rombuszok, trapézok. Az útmenti fák egyforma magasak, egyformára metszve. Egyformára vágott sövények. Egyformára nyírt fű. Minden ház frissen, ideálisan világosra festve. A patak vize kristálytiszta. A táj olyan megmunkált, olyan befejezett, hogy semmit sem lehet rajta változtatni vagy hozzáadni. Geil? Giccses? De mennyire jól sikerült giccs! Milyen kellemes a szemnek! Meg lehet érteni e völgy lakóinak büszkeségét, amikor a sztyeppés Ázsia koszos, málladozó városaiban, Lagos és Maputo bűzös nyomornegyedeiben, Sao Paolo és Caracas favallái közt járnak.

Vannak tájak, amelyek örömmel töltenek el bennünket, és vannak olyanok, amelyek viszolygást, undort váltanak ki belőlünk. Előbbiek kítartó és szorgos személyiségünk meghosszabbításai, utóbbiak elrettentenek, magunkba zárkózunk az agresszív rondaság és ócskaság támadása elől.

Közép-Kelet-Európáról (vázlat spanyol hallgatók számára). Néhány jellemző vonás:

a – a kultúrák, nemzetiségek, vallások, nyelvek sokszínűsége, gazdagsága;

b – a térség történelme a futóhomokra emlékeztet. Folyton változik minden. Államok keletkeznek és tűnnek el. Változnak a határok, fővárosok, nemzeti zászlók. Változnak az érdekek, a rendszerek, az államközi viszonyok, szövetségek;

c – provincionalizmus. A helyi ügyek eltakarják a világot. Ők maguk a világ. A gondolkodás nem lépi át a nemzetséget, a heimat, a régiót, az ország határait. Mint E. A. Poe *Ördög a toronyban* című elbeszélésében Vonder-votteimittiss holland városka lakói. A hegyek közé zárt kisváros lakói sosem merészkednek fel a hegycsúcsokra, magatartásukat tökéletes érveléssel támasztva alá: nem hiszik, hogy a hegyeken túl bármi is léteznék;

d – két nagy, erős állam és kultúra közötti elhelyezkedés. Ezek úgy kötöttek szövetséget, hogy megosztottak Közép-Európán;

e – azonos totalitárius tapasztalatok – előbb a náciizmus, aztán pedig a kommunizmus;

f – a társadalmak paraszti jellege. Ez a terület évszázadokon át Nyugat-Európa éléskamrája volt. Paraszti kultúra és paraszti szegénység. A középosztály gyengesége és másodlagossága. A középosztály, az értelmiség kiirtása a náciizmus és a kommunizmus alatt. Ezek a társadalmak a háború által megtizedelve, szegényen, civilizációs lemaradással, a szovjet Moszkva által leigázva lépték át a XX. század második felének küszöbét;

g – hajlam a jobb élet lehetőségével kecsegtető emigrálásra (Lengyelország, Jugoszlávia, Ukrajna).

Bolygónk pusztulását nem feltétlenül csillagháborúk, pusztító ideológiák, hatalmas hadseregek, világalomra törő rezsimek inváziója fogja előidézni. Okozhatja azt hétköznapi emberi ostobaság is. A *Rzeczpospolita* 1997. február 19-ei számában olvasható például, hogy Szlovákiában a rendőrség őrizetbe vett két szlovákot, akik személygépkocsijuk csomagtartójában három kilogramm 238-as tiszta uránt csempészték át a határon. Kész csoda, hogy Szlovákia még létezik. Hogy a szomszédai léteznek. Hogy Európa

létezik!

Eszembe jutott egy történet, amelyet Juliusz Fos riporter mesélt néhány éve. A Narew folyón, valahol Ostrol e ka alatt, emberi tetemek bukkantak fel. A dolog fölkelte a riporter érdeklődését. Ennyi holttest? Honnan? Miért? Elutazott a helyszínre, kutatni kezdett. És megtudta, hogy Narew menti fiúk akarták maguknak megkönnyíteni a horgászatot. Nem volt kedvük órákig ücsörögni a pecabot végén, ezért kigondolták, hogy titokban drótokat csatlakoztatnak a közelben futó magasfeszültségű vezetékhez, aztán bemennek a drótokkal a vízbe, és elektromos árammal megölik a halakat. Nem tudták, hogy ezzel saját magukat ítélik halálra.

A szovjet hatalom és a vele járó lustaság, rendetlenség jól illett azoknak a kelet-európai parasztoknak a társadalmához, akiknek élete hosszan tartó tétlen időszakokból (tél, aratás előtti időszak) tevődött össze, amikor hetekig, hónapokig üldögéltek a házban és az utat bámulták az ablakból.

1996. szeptember 7-én Las Vegasban az után a bokszmeccs után, amelyben Mike Tyson már a második percben kiütötte ellenfelét, megölték Tupac Shakurt, az amerikai gangsta rap bálványát, akinek népszerűsége James Dean legendájával vetekedett. Shakur egy fekete BMW-ben utazott, amelyet a Death Row Records tulajdonosa, Marion Knight vezetett. Menet közben melléjük került egy fehér Cadillac, amelyből az ismeretlen merénylő sorozatlövést adott le Shakur fejére és törzsére. Mindkét autó nagy sebességgel haladt, az egész jelenet alig néhány másodpercig tartott.

Az afro-amerikaiak azzal vezetik le agressziójukat, frusztráltságukat, hogy gangsta rapet hallgatnak és táncolnak, amelynek ritmusa: agresszió, feszültség oldás, felszabadultság. A fekete Shakur ezt énekelte:

*And they say
It's the white man
I should fear
But it's my own kind
Doin' all the killin' here*

(Azt mondják, a fehér embertől kell félned, de itt az én fajom követi el az összes gyilkosságot).

Ebben a rövid versszakban minden benne van – a keserűség, a félelem meg az a lidércnyomás is, amely mindenütt eluralkodik, ahol faji konfliktusok vannak: az előítéletes rögeszme.

1997. január

Mennyire benne van Amerikában Afrika! Az afrikaiak azt állítják, hogy Afrika nélkül nem volna Amerika. Afrika erejét Amerika fölépítésére pazarolták el, hiszen Afrikából három évszázadon át a fekete rabszolgák millióit hurcolták az Atlanti-óceánon túlra. Afrika ma túlságosan kimerült ahhoz, hogy a legjobbakat utolérje. E nézet hirdetőinek kemény argumentuma: az Afrikából importált rabszolgák az eltelt évszázadokban Amerika hatalmát és jólétét építették. Utódaik a mai napig ezt teszik.

A valóság időről időre emlékeztet Amerika afrikai gyökereire. A kaliforniai Oaklandben arról folyik a vita, hogy az ebonics nyelvet elismerjék-e a második, sőt, az első hivatalos nyelvként azokban az iskolákban, ahol a gyerekek többsége afro-amerikai. Az ebonics kifejezés 1973-ban született annak a nyelvjárásnak, dialektusnak, most pedig már nyelvnek a meghatározására, amelyet az Egyesült Államok néger gettóinak lakossága beszél. Nyelvtana és szókincse a nyugat-afrikai nyelvekre támaszkodik. Az ebonics, többek között, nem ejti a szóvégi mássalhangzókat: a „hand” helyett azt mondja: „han”. Igen! Egy lagosi taxisofőr a „master” helyett mindig azt mondja: „masta”.

Az a tény, hogy az ebonicsnak mint különálló, nem angol nyelvnek az elimeréséért folyó harc az általános iskolákból indult ki, azokat a nyelvészeket és történészeket látszik igazolni, akik azt állítják, hogy a nyelvet a gyerekek találják ki. Példaként említhető az iskolai, udvari szleng, amelyet a felnőttek sokszor képtelenek megérteni. A gyerekeknek saját külön világuk, saját fantáziájuk van (lásd különleges festészetüket), és a kölcsönös kommunikálás céljából olyan sifreket találnak ki, amelyeket később a felnőttek a nyelv rangjára emelnek.

1996. szeptember 2.

Tegnap Szaddam Huszein offenzívát indított a kurdok lakta területek ellen. Válaszul Clinton készültségbe helyezi a térségben állomásozó csapatait.

A CNN felvételei: indulnak a repülőgép-anyahajók. Rakétákat erősítenek a repülők szárnya alá. Helikopter rajok startja. Leszedik a védőhuzatokat a páncélozott járművekről. A tengerészgyalogosok sisakjain mindenféle antennák, vezetékek, érzékelők – mintha tudományos-fantasztikus filmet néznénk.

A technikai csodák, a hírközlés, a fegyelem imponáló felvonulása! Clinton, aki az imént adta ki a parancsot erre a villámgyors mozgósításra, a választóival társalog valahol egy amerikai kisvárosban mosolyogva, derűsen, laza, sportos ingben. Süt a nap, kellemes nyári idő van.

Az amerikai értelmiség csodálja országát, amely megnyerte a XX. századot. „Az utóbbi 500 évben sosem volt nagyobb szakadék az első számú hatalom és a világ többi része között – írja Charles Krauthammer. Előfordult-e ezalatt, hogy bármely ország, a mai Amerikához hasonlóan, ennyire egyértelműen uralja a kultúrát, a gazdaságot, a diplomáciát és a hadi potenciált?” (IHT 96.08.27.). Paul Kennedy: „Az első számú hatalom, vagyis az USA és a világ összes többi országa között ma nagyobb szakadék tátong, mint a világtörténelemben valaha is azóta, hogy Anglia és Franciaország Gatling nehéz géppuskáival meghódította Afrikát. Nota bene: Richard Gatling amerikai textilgyáros 1862-ben találta fel a kartácsagyút.

Tisztában vannak erejükkel, hatalmukkal. Mindent globális, planetáris szemszögből néznek. Kulcsszavuk: *vision*. Tevékenységüket dinamika, felfedezési kényszer, pénzügyi lendület jellemzi.

John Naisbitt: az Egyesült Államokban az egyetemeken több embert foglalkoztatnak, mint a mezőgazdaságban.

Az amerikaiak arra töreksznek, hogy mindenütt elterjesszék, mindenütt meghonosítsák saját civilizációjukat, s ebben a legnagyobb kulturális és politikai akadályt az iszlám jelenti számukra. Ezért irányul Amerika nehéztüzérsége az iszlám ellen. A harc több fronton zajlik, ezen belül a propaganda frontján is. Mindenféle lexikális és szemantikai manipuláció folyik. Az első beavatkozás az volt, hogy a médiában az *iszlám* szót (mint vallást jelölő szót) a *harcoló iszlám* (militant islam) szóval helyettesítették, ami azt sugallta, hogy az iszlám inkább politikai és nem annyira vallási mozgalom. Különösen az iráni forradalom idején (a 70-es évek végén) erősödött meg ez a jelenség. A sajtóban divatossá válik a kezében kalasnyikóval tartó iráni pap fotója. Aztán a manipuláció egy lépéssel előbbre

lép: a *harcoló iszlám* helyét az *iszlám fundamentalizmus* foglalja el. A fundamentalizmus már elméletibb, immanensebb, engesztelhetlenebb dolog. A médiában kevesebb az imádkozó, alázatos Allah-hívőket ábrázoló fotó, tévéfelvétel, helyettük feltűnnek az öklüket rázó, örvengő fiatalok. Ezek a dühöngők volnának azok a bizonyos fundamentalisták! Leggyakrabban tömegben, tüntetés közben látjuk őket. Idővel a média még tovább lép – a *fundamentalista* szó helyét átveszi a *terrorista* kifejezés. Iszlám terrorista. A kör bezárult, a folyamat végbement. Szakaszai: az iszlám hívő harcoló muzulmáná alakult, ebből iszlám fundamentalista, majd végül terrorista lesz. Ergo: iszlám hívő = terrorista.

Itt válik világossá Huntington tétele – az, hogy a jövő nagy háborúja a civilizációk háborúja lesz. Pontosítsuk: az amerikai civilizáció és az iszlám civilizáció harca. Ez a háború már Iránban elkezdődött, aztán áterjedt a Perzsa-öböl térségére, majd Szomáliára.

Egyszerre két dolog is felötlik az emberben. Az első, hogy ez a háború a Nyugat és Amerika jövőjéért folytatott harc lesz, minthogy az iszlám ellenőrzése alatt állnak a kőolaj-lelőhelyek, kőolaj nélkül pedig a fejlett világ nem létezhet. A másik dolog az, hogy az iszlám már az Egyesült Államok belső problémájává vált, létrejött ugyanis a *Nation of Islam* nevű mozgalom. Vezetője, Louis Farrakhan, már szervezi az iszlám internacionálét. Az Egyesült Államokban az iszlám etnikai bázisát a néger gettók és negyedek afro-amerikai lakói alkotják, s itt több millió emberről van szó. Farrakhan szerint „az USA kormánya nagyon, nagyon fél a fekete lakosság létszámának növekedésétől”, és a kábítószert veti be ez ellen a fenyegető jelenség ellen: kábítószerral akarja tönkretenni a feketéket.

Bank a berlini ZOO Garten közelében. Masszív, fekete tölgyből készült korlát választja el az ügyfeleket a banktisztviselőktől. A padló az ügyfelek oldalán magasabban van, így aztán a kliensek kissé föntől látják az ügyintézőket. Ez a topográfiai apróság fontos szempont Frä ulein Christine számára, akinél a csekkjeimet szoktam beváltani. Ránézésre alig lehet több húszévesnél. Átlagos külsejű, sőt, tulajdonképpen csúnya lány. Túl nagy orr, mélyen ülő, szürke szempár, erős, széles állkapocs. Ezekért a tökéletlenségeikért azonban kárpótolta Christinét valamivel a természet – a lánynak fantasztikus melle van (az ember ezt érzi, sejtí, sőt, részben látja is). Ebben a „részben” kifejezésben rejlik az egész, érdeklődésünket felkeltő játék – egy finom részleteiben hallatlanul izgalmas szereplés, egy elragadóan kacér, mégis nagyon diszkrét pantomim. Mert Christine, teljesen nyilvánvaló és érthető módon, tetszeni akar. És persze jól tudja, mi az, amivel tetszést arathat. Csakhogy a sors olyan kinccsel ajándékozta meg, amelyet csak úgy, nyilvánosan nem mutogathat. És ez itt a gond, ez okoz neki fárasztó fejtörést: hogyan mutassam meg, hogy szó mi szó, de a mellem igazán szép, miközben kézzelfoghatóan mindezt nem bizonyíthatom? Ennek a tépelődésnek az eredményeit naponta szemügyre vehetjük bankunkban. Micsoda műgonddal választja ki Christine blúzainak az anyagát, hogy azok megfelelően szorosak, izgalmasan testhez simulóak legyenek! Milyen pontosan szabott blúzainak a kivágása, hogy egyfelől ne lépje át a hagyomány és a józólés megkövetelte határokat (kolléganői rosszmájú csipkelődései, főnöknője árgus pillantásai), másfelől azonban mindenképpen tudomásunkra hozza, hogy a dekoltázs mögött valóban különleges dolgok rejtőznek! Mennyi próba, illesztgetés, kétség és tépelődés előzte meg ezt az ideális szabásvonalat, amelynek nyaktörő feladata az, hogy határozottan megmutassa, de egyúttal bátoratlanul el is rejtse, amit kell. Hány divatlapot kellett ehhez átlapozni, hány üzletet kellett végigjárni, mennyit kellett tükör előtt állni, barátnőkkel konzultálni! Csakhogy Christine, miközben megtalálja a kacér elfedést és a merész feltárást ideálisan kiegyensúlyozó vonalat, e szabásvonalnak állandóan résen álló rabszolgájává válik. Ha ugyanis túlságosan mélyen hajol az íróasztal fölé, akkor túl sokat mutat meg, ha viszont mereven kihúzza magát, a kivágás magasra csúszik, és túl sokat takar. A dekoltáznak ebben az állandóan változó formájában, izgalmas mozgásában benne rejlik annak a játéknak minden titka, amelybe Christine óhatatlanul bevon minket.

A Christinét alkalmazó bank olyan utcában van, ahol több nyilvánosház is található. Nyáron az utca tele van lányokkal, akik, hogy kedvet csináljanak a kuncsaftnak, mindenüket közszemlére teszik. És mégis Christine, a kis banktisztviselőnő a környék attrakciója. Itt, ebben a rideg bankirodában gyönyörködhetünk ugyanis abban a művészi és csábos pantomimban, amelyet Christine félig tudatosan, félig öntudatlanul a mi örömeinkre mutat be.

(folytatjuk)

Fordította: Szenyán Erzsébet

Balog Iván

Zsákcák*

A hisztéria fogalmának szerepe Bibó fasizmus-, nacionalizmus- és antiszemizmus-felfogásában

I. Bibó hisztéria-felfogásának elméleti alapjai

E tanulmány célja, hogy kimutassa: a hisztériának a *Német hisztériában* használt kategóriája Bibó egész életművének megértéséhez kulcsfontosságú fogódzót nyújt. Hangsúlyozni szeretném, hogy nem Bibó fasizmus-, nacionalizmus- és antiszemizmus-felfogásának egészét veszem majd górcső alá, hanem csak Bibó „hisztéria-koncepciójának” ezekre gyakorolt hatását. (Természetesen tisztában kell lennünk azzal, hogy Bibónak nincs összefüggő hisztériaelmélete, ezért az alábbi fejtegetések az én interpretációim, ill. rekonstrukcióm eredményei.) Gondolatmenetem kiindulópontjával Bibó számos hisztéria-meghatározása közül kettőt választok.

Az elsőben Bibó – súlyossági fokozatok szerint – *háromféle közösségi-politikai hisztériát* különböztet meg (Bibó 1986a:374). A legenyhébb fokozat a weberi (Weber 1989) – tehát nem feltétlenül pejoratív értelemben vett – „demagógiához” hasonló jelenség, amely voltaképpen maga nem is hisztéria, csak annak egyik szükséges, bár nem elégséges feltétele. A következő a Ferrero által elemzett (Ferrero 1942) Nagy Félelem, amely a rendszerváltások gyakori kísérője. *A legsúlyosabb fokozat* főbb jegyeinek felsorolása: „a közösségnek a realitásoktól való elrugaskodása, az élet által feladott problémák megoldására való képtelensége, az önértékelés bizonytalan és túlméretezett volta...” (Bibó 1986a:374) azt jelzi, hogy Bibó túllépett Ferrerón. Tanulmányomban *főleg a legutóbbi, harmadik típusú hisztériával* foglalkozom majd, mert ma ez a legaktuálisabb.

Az általam választott másik hisztéria-definíció szintén a *realitáshoz való viszony* problémáját artikulálja arról írván, hogy a hisztérikus lelkiállapotban „nincs egészséges egyensúly a valóságos, a lehetséges és a kívánatos dolgok között” (Bibó 1986:339-340). Az e három dolog közötti megkülönböztetés „egyik vezérlő gondolata Bibónak” (Kemény 1993:67).

Tegyük most félre azt a kérdést, hogy a hisztéria – ez az *egyénekben* kialakuló pszichiátriai kórkép – hogyan fejlődhet ki *közösségekben!* (Az erre való választ az antiszemizmusra vonatkozó résznél fejtem majd ki.) Ha ettől eltekintünk, a fenti két meghatározás fogalmi elemei: a valóságérzék elvesztése (a másik megfogalmazásban: a Van és a Kell közötti közvetítés megszűnése), a hibás döntések (problémamegoldási képtelenség) és az identitászavar (önértékelési defektusok) között összefüggést tételezhetünk fel.

Vizsgáljuk meg e (csak látszólag triviális) feltevést! Ehhez nem elegendő a nyelvtani vagy a logikai elemzés. Fel kell tárunk Bibó lehetséges teoretikus tájékozódási pontjait, ehhez pedig szóbajöhető forrásait is.

1. A valóságelv szerepe

Nem teljesen világos, mit ért Bibó „valóság”-on, de vélhetően mást, mint amit a szó a hétköznapi használatban jelent. A „valóság” szó egyik lehetséges értelme a mélylélektan felől közelíthető meg, amely hatással volt Bibó gondolkodására (Bibó 1986b: 666, Huszár 1989:244, Erős 1993, Pataki 1993). Ismert tény, hogy Bibó művei tele vannak pszichologizálással, mint ahogyan az is világos, hogy kritikával viseltett a mélylélektani irányzatokkal szemben. Mégis ez az egyetlen olyan pszichológiai iskola, amelyre műveiben reflektál. Ez nagymértékben alátámasztani látszik azt a feltevést, hogy Bibónál erőteljesen jelen van egy sajátosan átértelmezett szociálfreudizmus. A pszichoanalízis klasszikusai közül Freud felállította az ún. valóságelvet, amelynek sérelme esetén – mágius-babonás-gyermeki módon – az egyén saját gondolatait mindenhatóan véli, terveit megghiúsulása esetén viszont mindig külső okokban keres magyarázatot (Freud 1990:95-97; Freud 1991:199-202; Freud 1992:9-79; Freud 1997:19). Hasonló következtetésekre jut Adler is. Ő elsősorban – Junghoz hasonlóan (Jung 1990:48, 80) – a problémák elől való kitérés kóros mivoltát hangsúlyozza (Adler 1996:15-90). Ugyanítt Adler azt is kiemeli, hogy az ilyen magatartás a felnőni nem tudó, ill. nem akaró személyre jellemző. Figyelemre méltó, hogy ez a motívum Bibónál is előfordul a hisztérikus közösség sajátosságai között. Így pl. a „politikai felnőttiség hiánya” és a „politikai felelőtlenség” (Bibó 1986a:334, 362), valamint a „közösség éretlen kamaszlelke” (Bibó 1986a:377).

A „serdüléssel elmezavar” tematizálódása nem véletlen. A magát hol gyenge gyermeknek, hol erős felnőttnek érző kamasz metaforája egy, Bibónál rendkívül fontos probléma: az *ambivalencia* artikulálásához is alkalmat ad (Bibó 1986a:340, 379). Bibó egész munkásságának egyik fő törekvése volt a hamis döntési alternatívákat eredményező skizmák elleni felvilágosító „politikai pszichoterápia” (Szilágyi, 1991). Az ilyen politikai skizofréniák (Bibó 1990:298) két fontos tulajdonsággal rendelkeznek. Az egyik az, hogy – mint általában a hisztéria – ez a fogalom is egy nem-marxista szociálfreudizmus (ld. pl. De Man 1927) által ihletett politikai pszichológia és egyúttal társadalomelmélet terméke. Ezt az támasztja alá, hogy a mélylélektan nagyjainál is találkozhatunk hasonló elképzelésekkel. Ilyen pl. Adlernél az „igen, de...” (Adler 1996:66, 98, 103), illetve az a gondolat, hogy a neurózis meghasonlást jelent (Jung 1990:39, 40, 42, 50; Freud 1977:201, 207; Freud 1997:55). Kézenfekvő az ugyancsak pszichoanalitikus orientációjú tárgykapcsolati elmélettel való rokonság is (Erős 1993:15), különösen ami az iskola képviselőinek a hasítással és ezen belül is az ún. csoporton belüli hasítás jelenségeivel kapcsolatos kutatásait illeti (Hamilton 1996:57-78, 166-167).

A „politikai skizofréniák” másik lényeges sajátossága, hogy a hasítás következtében „két táborra szakad a világ”, és a polarizálódás kezelhetetlen konfliktusba megy át, amelyben rosszul feltett kérdésekről, tévesen megfogalmazott problémákról folyik a vita, helyesebben: az egyidejű monologizálás (Balog 1995:28-38). Az így mondvcsinált és egyszersmind – a „How to Do Things with Words” értelmében – *mondvcsinált* antagonizmusok ismétlődő sajátossága, hogy ha egy bizonyos szemszögből vizsgáljuk meg őket, akkor szembenálló pólusaikon, függetlenül a hamis ellentét tárgytól és a konkrét helyzettől, mindig ugyanazokat az álláspontokat

találjuk. Az egyik azoké, akik szerint ami van, az egyben helyes is, az ellenfél szerint viszont ami helyes, az létezik is. Más megközelítésben: az egyik mindenáron ragaszkodik a fennállóhoz, a másik pedig tűzön-vízen keresztül meg akarja dönteni azt. Egyvalamiben mindkét pozíció közös, akár a Seint abszolutizálja, akár a Sollent: mindkettőben (a „realitás talaján” állóban is!) a vágyelví gondolkodás dominál.

Ilyen skízis alakult ki a jogfilozófiában a természetjog és a jogpozitivizmus (Bibó 1993:316, 324) és a szakszerű, ill. a teleologikus értelmiségi szerep hívei között (Bibó 1993:65). Hasonló jellegű továbbá az utópizmus és a realizmus ellentéte (Bibó 1993:343-345), továbbá ide tartozik a dialektikus gondolkodás antitetikus jellege is (Bibó 1986b:370). A Lét és a Legyen szétszakadásának legjelentősebb példáit Bibó munkásságában azonban a forradalmár és a reakciós összeurópai, illetve a túlfeszült lényeglátó és a hamis realista magyar mintaadó típusai közti „kibékíthetetlen ellentét” szolgáltatja.

2. A színopszis

A hasítások mindegyike úgy jött létre, hogy nem sikerült a tények és értékek között oly módon létesíteni *összefüggést*, hogy ne *azonosítsuk* őket tévesen, azaz: hogy ne keverjük össze őket. (A kettő pontosan egymás ellentéte: csak akkor lehetünk képesek összefüggések felismerésére, ha disztingválni tudunk, hiszen önmagával semmi nem függ össze.) A feladat tehát az, hogy olyan mentális és egyszersmind gyakorlati eljárásokat találjunk, amelyekkel a társadalmi és egyben gondolati, ill. lelki differenciáció, valamint integráció zavarai (utóbbit vö. Hamilton 1996:44-46) leküzdhetők.

A kétféle integráció közti megfelelés gondolatát Bibó Durkheimtől is vehette (a Bibóra gyakorolt Durkheim-hatás feltevéseivel él: Huszár 1986:402, vö.: Durkheim-Mauss 1978). Azt az elképzelést viszont, hogy a tények és az értékek világát előbb el kell különíteni, aztán pedig – önállóságuk megtartása mellett – kapcsolatot kell létesíteni köztük, Bibó Horváth Barnától kölcsönözte. Horváth Barna a jogtudomány, sőt általában a társadalomtudomány általános módszereként a Sein és a Sollen egymásra reflektálásán alapuló, ún. színopszist ajánlotta, amely szerinte egyúttal az emberi magatartás, mi több, a társadalom alapvető strukturáló elve is (Horváth, 1995).

Ezeket a nézeteket az ifjú Bibó is magáévá tette (Bibó, 1986a:130). Annak szükségességét hangsúlyozta, hogy a társadalomban értékek és valóságok együttes és egymást erősítő hatást kifejteni, ennek eszközei pedig „a társadalmi eljárások és módszerek, társadalmi problémák megoldására kialakult konvenciók, a társadalmi összeütközéseket enyhítő és az összeműködést erősítő viselkedési normák” (Bibó, 1986a:227).

Első látásra szinte kínálja magát a felismerés: a színopszis hiánya hozza létre azokat az egymással párhuzamosan jelentkező társadalmi és egyben lelki integrációs zavarokat, amelyek a skizmákra jellemző „szimultán narcizmusokban” jutnak kifejezésre. Önmagától adódik az a felismerés is, hogy Bibó éppen azért nem alkotott rendszert, mert tanítómesterétől, Horváth Barnától elsajátította a színopszis „metamódszerét”, amely mindenféle dogmatizmus nélkül, bármilyen társadalmi kérdés elemzésére képesé tette.

Bibó azonban az őt ért hatásokat úgy dolgozta fel, úgy szintetizálta, hogy meg is haladta azokat. Munkásságában éppen az európai politikai hisztériákról szóló nagy műve, *Az európai egyensúlyról és békéről* jelentette a fordulópontot. Ekkor döbbenhetett rá: ha tudósi, közéleti és emberi választ akar adni a forradalmak, a világháborúk, a zsarnokságok, a tömeggyilkosságok kihívásaira, ha meg akarja érteni korát, amelyben „ami értékes, az valótlanná vált, a valóság pedig értéktelenné” (Horváth 1937), akkor ki kell lépnie a jogfilozófia viszonylag steril közegéből, és nem elégedhet meg a színopszis módszere kínálta szellemes analógiákkal sem. Így fordult a továbbfejlesztés igényével másik szellemi elődjéhez és mentorához: Guglielmo Ferreróhoz, és legitimitás-, ill. félelemkonceptiójához.

3. Legitimitás

Mint már fentebb említettem, Bibónak a tartós félelmi állapotokkal kapcsolatos hisztéria-definíciója ferrerói ihletésű (Bibó 1986a:374). Ferrerótól vette át azt a gondolatot, hogy egyes, kóros tömegpszichológiai jelenségek – jelen esetben a tömeghisztériák – legitimitásválságok következtében alakulnak ki. Ha meginognak a tekintélyek – amint az rendszerváltozások idején szokásos – és felbomlik a rend, akkor nem világos többé, hogy ki kinek jogosult parancsolni, illetve ki kinek köteles engedelmeskedni. Ezért az uralmon levők és a nép rettegni kezdenek egymástól, illetve mindenki mindenkitől, valamint attól, hogy így bármikor bármi megtörténhet, bárki bármilyen eszközt is igénybe vehet akarata érvényesítésére (Ferrero 1942).

Ferrerótól származik az a megközelítés is, hogy a legitimitációs elvek és módszerek kérelhetetlen logikai rendje nem másítható meg, mert akkor a társadalom rendje is felbomlik, és az iránytű nélkül maradt emberek számára csak az önkény vagy különféle legitimitációs pótszerek, bálványok, kimérák maradnak (Ferrero 1942:319). Konvenciók híján tehát a közéleten eluralkodik az irracionális, az obskurantizmus, az irrealitásba menekülés.

Bibó is hasonló módon veti fel a problémákat, de a saját fogalmi keretei között. Ha legitimitáció-felfogását – amely egész életműve megértésének kulcsa (Szentpéteri, 1993) – a hisztéria, illetve azon belül a valóságelv, a hasítás és a színopszis problematikájával összekapcsolva elemezzük, akkor főleg Bibó nagy *A nemzetközi államközösség bénultsága* (a továbbiakban: *Bénultság*) című kései nemzetközi jogi munkájára támaszkodhatunk, amelyben a legkiérleltebben foglalja össze egy rugalmas, de koherens kategoriális rendbe azokat a megközelítéseket, amelyek életművében már az *Európai egyensúlyról és békéről* című nagy tanulmányban, az „őstojás”-ban (Szilágyi, 1988) is jelen voltak. Segítségnkre lehet ebben *Legitimitás* című kurzusa is, amelyet az 1947-48-as tanév II. félévében a szegedi jogi karon tartott.

3.1. Legitimitás és valóságelv

Ami a *valóságelvet* illeti, a *Bénultság* I. fejezetében, mely explicite is teljes egészében a legitimitással foglalkozik (Bibó 1990:300.343), a szerző hosszasan taglalja, hogy az európai kultúrában a legitimitás *erkölcsi* jellegű (azaz, tegyük hozzá, nemcsak procedurális, mint pl. Ferrerónál). Míg az ókorban, a középkorban vagy az Európán kívüli kultúrákban valóságos hús-vér személyek uralkodtak és a lojalitás, valamint az autoritás is hozzájuk kötődött, addig az újkortól kezdve ez már keresztény eredetű szociális elvekhez (illetve a rajtuk alapuló játékszabályokhoz és intézményekhez) kapcsolódott. Ezáltal a hatalom spiritualizálódott, ez azonban

– amint azt Bibó 1944-es közigazgatási cikkében is kifejti (Bibó 1986a:282-283, 285; vö. Balás P. 1940) – míg lehetőséget ad intellektualizálódására, racionalizálódására, ugyanakkor az elvi irányító csekély elhajlása sokkal nagyobb működési zavarokat is okozhat, sokkal dezorientálóbb hatású és súlyosabb hisztériákhoz vezethet, mint a nyíltan személyes uralom. Ez az igazi, moralizálástól mentes értelme a jelszóra kiforgatott bibói mondásnak: „A politikában hazudni nem lehet” (vö. még: Bibó MTA KK MS 5116/82, VII/47). Ez adja meg a Bibónál szintén alapvető, bár kissé homályos fogalom, a deformitás (Kemény 1993:59-60) értelmét.

A hatalom hamis legitimitációja esetén a hatalom öncélként legitimálódhat (ld. hamis realizmus, „machiavellizmus”), illetve szabályozatlansága, kontrollálatlansága, határtalansága hol a narcisztikus mindenhatóság és félelmetesség, hol a teljes kiszolgáltatottság és félelem érzetét kelti (amint azt a *Német hisztéria* hosszan és igen plasztikusan ábrázolja).

A legitimitáció meghamisítása, deformálódása esetén az igazolásból öngazolás, öndokumentálás lesz. (A legitimitáció és a legitimitációs zavarok fogalmának a pszichológia irányában való kitágításáról l. Bibó 1986a:221-243, vö.: Erős 1993:17.) Ez következhet abból, ha a legitimitásból hiányzik a transzcendencia (Bibó MTA KK MS 5116/16. 40. old.), illetve az elvek világos elhatárolása, vagy a köztük való összefüggés (uo.). Ha a Bibó által vallott vezető politikai értékeket vizsgáljuk, akkor azzal a feltevessel élhetünk, hogy a transzcendenciát, ill. az összefüggést a kölcsönösség Horváth Barnától átvett értéke (Horváth 1995:203-208) biztosítja. Ezért vezet Bibó félreértéséhez, ha figyelmen kívül hagyjuk felfogásának „metajellegét” (Trencsényi 1993:35), „formalizmusát” (Papp 1988:56), illetve azt, hogy érdeklődése homlokterében egy önreferenciális jellegű jelenség: a legitimitáció „szűznemzése” áll (Radnóti 1991). Ez magyarázza, hogy „nem az érdekek prioritásrendje foglalkoztatja, hanem illeszkedésük módja” (Gelléri 1991:151) és „mindenkor a különböző értékek érvényességi területének minél szabatosabb kijelölésére ... törekedett” (Oltványi 1991:75), mert mint maga is írja: „... egy értékrendnek nem az legfőbb feladata, hogy az egyéni vagy közösségi érdek elvi elsőbbségét mondja ki, hanem az, hogy a közösségi és egyéni érdek elhatárolására és kiegyensúlyozására megoldásokat találjon” (Bibó 1986a:218).

Ha hiányzik a kölcsönösség, illetve az azt megalapozó emberi méltóság, vagy-is „az ember az embernek nem lehet eszköze” (MTA KK MS 5115/102. l. old.) elv iránti tisztelet, akkor az öngazolással, hatalmi öncélúsággá deformált legitimitáció zsákutcához – a fogalom történeti megalapozottságának kritikáját l. Kemény 1993:15, Hanák 1994 – vezet, amelyet „ismétlési kényszer” (Erős 1993:15), ördögi körforgás, „róka fogta csuka” (Bibó 1986b:65) típusú csapdahelyzet jellemez (vö. még Watzlavick et al. 1990). Az ismétlési (ez is a freudizmusból származó motívum!) kényszer forrását itt is „abban a torz társadalmi és lélektani szemléletben” lelhetjük fel, „mely menekül attól, hogy szembenézzen az emberi lét valóságával” (Bibó 1990:136), pontosabban: „A szenvedés és a halál tényeivel”, és így áltatja magát: „azzal, hogy hatalmat szerzek embertársaim fölött, egyben hatalmat szerzek szenvedéseik és haláluk irányítása tekintetében is” (Bibó 1993:339). „Kiugrani ebből az önmagába visszatérő, s a bajt nagyobb bajjal gyógyító zárt ördögkerékből annyi, mint szabadnak lenni” – folytatja a szerző (Bibó 1993:341).

Az ismétlési kényszertől hajtott mókuskereket csak kívülről, a rendszerváltások idején, „a történelem nagy folyékony pillanataiban” (Bibó 1992:332), tehát éppen az akut hisztéria tetőpontján, a legsúlyosabb krízishelyzetekben (!) lehet leállítani. Ez azért van így, mert a legitimitás axiomatikusan jellegű: nem más, mint „kétségenkívüliség” (Bibó MTA KK MS 5116/16. 40. old.), „közmegegyezés” (Bibó 1990:300-343), sőt, „hiedelem” (Bibó 1986c:65). Nagymértékben összefügg a csalhatatlansággal, amelynek jogi formáját két jelentős ifjúkori nemzetközi jogi, ill. jogfilozófiai értekezésében taglalta (Bibó 1936, Bibó 1937), elfajult formáit, pl. a pápai csalhatatlanságot az Uchróniában (Bibó 1990:265-283), az ideológiai csalhatatlanságot pedig csaknem minden művében bírálta. Éppen az utóbbi két példa demonstrálja, hogy milyen nagy a csábítás az *idem per idem* legitimitáció révén elkövetett visszaélésre és az elvek örve alatt a (csoportos vagy egyéni) személyes uralomba való visszacsúszásra. A modern legitimitás kialakulásának, ill. a prelegitimitációnak a rendkívüli sérülékenységét éppen az adja, hogy maga is deformációra hajlamosít, mert a kört kell négyszögletesíteni: a kétségbevonhatóságot (a versenyelvű pluralizmust) kell kétségbevonhatatlanná tennie, a tudatos (racionális) politikai tekintélyeket (Bibó MTA KK MS 5116/1632. old.) kell szokásszerűvé (irracionálissá) szocializálnia. Hogy ez hogyan lehetséges, azt a következő alponban vesszük górcső alá.

3.2. Legitimitáció és szinopszis

Bibó a *Béneltségben* tételesen is kifejtette felfogását, amelyre 1942 óta, igaz, többnyire implicit módon, de mindig is támaszkodott: a tények és értékek közti szinopszist konkrétan megvalósító társadalmi folyamat a legitimitáció, amely a hatalmat igazoló elvek hitelességét, érvényét azáltal tartja fenn, hogy pontosan betartja azokat a szabályokat, eljárásokat, amelyeket ezeket az elveket a gyakorlatba átültetik. Éppen az „európai módszerek” (Bibó 1986a:545-585) biztosítják a közvetítést az igaz és a valódi között. Bibó ezt a szemléletet is Horváth Barnától vette át, aki az angolszász precedens-jogrendszerre alapozódó processzuális jogelméletet úgy alkalmazta a neokantiánus antinómia feloldására, hogy a jogszociológiai megközelítést vette elő, és az eljárást tette meg a szinopszis fő eszközének (Horváth 1995). Bibó mindezt – Ferrero tanításához hasonlóan – úgy fejlesztette tovább, hogy a jog területéről kiterjesztette a történelem, a politika, a társaslélektan szférájára. Ebben a fordulatban igen nagy segítségére volt Hajnal István munkássága, amellyel Bibó Erdei Ferenc közvetítésével ismerkedett meg. Figyelemre méltó, hogy Hajnalnak az objektivációkról való felfogása rokonságot mutat Horváth Barnáéval (Horváth 1995, Hajnal 1936, Hajnal 1993). Még jelentősebb azonban az a hatás, amelyet Hajnal a formákról vallott nézeteivel (ld. Lakatos 1996) gyakorolt Bibóra (pl. Bibó 1986b:805), de különösen a tradícióról és a szerződésszerűségről vallott koncepciója (Kemény 1993:1-16). E teóriák külön érdeme, hogy egy nem-aufklérista és nem-machiavellista racionalizmust képviselnek azáltal, hogy az európai fejlődés intellektualizmusát intézményekben, szokásokban és technikákban horgonyozzák le, nem pedig az értelmiségi diktatúra (ld. Bibó 1986c:79, 92-94; 105-110; vö.: Konrad-Szelényi 1989) ideológiai alátámasztását szolgáló északultusban.

Ez a felismerés indítja Bibót arra, hogy a politikai romantika, a mítoszok (Bibó 1986a:297-365) legjobb ellenszereként az „egy gramm begyakorolt módszer” (Bibó 1986a:549) ajánlja. Hasonló a mondanivalója a Kádár-rendszerrel kapcsolatban az egyik legjobb Bibó-interpretátornak, Kenedi Jánosnak is (Kenedi 1991). Meggondolkodtató párhuzam kínálkozik itt is a már többször említett tárgyakapcsolat-elmélettel, amely szerint a tisztázatlan helyzetek, a strukturálatlan, amorf viszonyok a gondolkodási, illetve pszichés folyamatokat is a primitivizálódás, ill. a szétesés, a hasadás irányába terelik (Hamilton 1996). Bibónak különösen a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó írásai (tehát: munkásságának nagyobbik része!) fogalmazzák meg azt az üzenetet, hogy az egyértelmű határok, keretek hiánya, a tárgyalási fórumok elégtelensége, a konvenciók gyöngesége, az elvek kiforgatása stb. megfoghatatlanná, értelmezhetetlenné és végső soron kezelhetetlenné teszik az államok közti konfliktusokat, és elsősorban felelősek a válságok kirobbanásáért, a politikai tömegőrületekért, a terméketlen, „homousion-homoiusion” jellegű politikai vitákért.

Bibó békecsináló (*Az európai egyensúlyról és békéről* eredetileg a *Békecsinálók könyve* címet kapta!), egyensúlykereső (ld. Bibó 1986a:300-301, vö.: Balog 1995) és politikai terapeuta szerepkörének, a kölcsönös szolgáltatások – a kölcsönösség eszméjét a

gyakorlatban megvalósító – társadalmáról vallott, valamint a hatalmi ágak elválasztásáról szóló doktrínájának, sőt, harmadikutaságának is ez az igazi értelme. Ebben a szellemben kell hát értelmeznünk a fasizmusról, a nacionalizmusról és az antiszemitizmusról vallott nézeteit is.

Mielőtt külön taglalnám Bibó analizisét évszázadunk három szörnyű politikai epidémiájáról, meg kell jegyeznem, hogy Bibónál a történetiség és a pszichológiai nézőpont voltaképpen egységet alkot. Az egyes történeti korok ábrázolásai mindig hisztériaelemzések, mert rendszerváltások nyomán előállott legitimitási vákuumokról, és az azt követő kollektív tébolyokról szólnak, és ezért voltaképpen kórtörténetek, anamnézisek. A történeti szemmel nézve kétes fogalmak, torzulás, zsákutca stb. *lelki* torzulások, *pszichés* zsákutcák. Valamennyien szerencsétlen kimenetelű sorsfordulók, illetve hibás válságmenedzselések következményei, amelyek feldolgozhatatlan traumákat okoznak, fóbiákat rögzítenek, kompenzációs mechanizmusokat indukálnak vagy a kognitív disszonancia csökkentését váltják ki.

II. Fasizmus, nacionalizmus, antiszemitizmus – és hisztéria

1. Bibó felfogása a fasizmusról és a nacionalizmusról

Bibónak a nacionalizmussal foglalkozó művei két csoportba oszthatók. Az első csoportba tartozó írásokat 1948, mint korszakhatár zárja le. Közös jellemzőjük, hogy mindegyikük alapjául *Az európai egyensúlyról és békéről* szolgál (ideértve az *Eltorzult magyar alkát, zsákutcás magyar történelem* című tanulmányt is). Ebből következőleg viszont Bibó fasizmus-interpretációját is – amelyet főleg a *Német hisztéria* tartalmaz – csak a nacionalizmusról 1948-ig bezárólag kifejtett nézeteivel együtt szemlélve dolgozhatjuk fel. Az összefüggést az létesíti, hogy Bibó a fasizmust és a nacionalizmust is a nagy francia forradalom okozta sokkból keletkezett hisztériára vezeti vissza, és – a két világháború, különösen a második világhéges még friss élményére reagálva – elsősorban Közép- és Kelet-Európában vizsgálja.

A második csoportban – egyedülként – a *Bénultság* található. A fasizmus problémája itt háttérbe szorul, és viszonylag elhalványodik a francia forradalom is. Előtérbe kerülnek viszont a gyarmati sorból felszabadult országok nacionalizmusai, a szuperhatalmi sovinizmus és mindenekelőtt a világszervezetek hatékonyabb működését elősegíteni hivatott elvek, szabályok és eljárások.

Mindkét csoport közös sajátossága, hogy az országok közötti, elmérgesedő viszályokat, a népek közötti gyűlölködést a nemzeti legitimitáció zavaraira vezeték vissza. Ezek háttérben viszont az első helyen a nemzetközi kapcsolatokat koordináló intézmények, az azokat reguláló konvenciók, valamint a nemzetközi közösség irányítására, vezetésére hivatott elit hiányát vagy elégtelen működését említi. Bibó szerint nem sikerült szilárdan megalapozott felsőbbségeket, tekintélyeket találni, amelyek képesek lennének stabilizálni a minden ember és minden nép egyenlőségéről vallott közmegegyőződést. Ismét a színopszis problémájáról: a rend és a szabadság közötti egyensúly hiányáról van szó (ld. Bibó 1986a:126).

1. 1. Fasizmus és nacionalizmus – 1948-ig

Bibó munkásságának e periódusában érdeklődésének homlokterében össz-európai problémák állottak, és ezeken belül is központi helyet foglaltak el Közép- és Kelet-Európa mizériái, hiszen ezeknek döntő szerepük volt az egész földrészünket lángba borító világhéges kirobbantásában. Ezen belül értelmezhetők a magyar fejlődésről szóló és ma is sok vitát kiváltó tanulmányai is, amelyek az 1945-47 közötti koalíciós időszakban íródtak, és amelyeket most nem érintek. A „páneurópai” nézőpont azonban nem csupán a nemzetközi kapcsolatokra összpontosítás eredménye. Bibó az egész európai értékrend, a demokratikus társadalomszervezési kísérletek kisiklását látja a fasizmus és a nacionalizmusok térhódításában, amely a külpolitika mellett az egyes országok belpolitikai életét is eltorzította.

Kísérlet, kisiklás, torzulás (melléjük még bizvást odavehetjük a már említett zsákutcát, de a fejlődészavart stb. is): e kifejezéseknél még meg kell állnunk, mielőtt vázlatosan rekonstruálnánk *Az európai egyensúlyról és békéről* ide vonatkozó részeinek logikáját. Fejlődészavarról csak ott beszélhetünk, ahol lehetséges fejlődés; kudarcról, kisiklásról csak akkor lehet szó, ha kísérlet történt a sikerre, vagy a helyes út megtalálására, azaz: ahol ki van tűzve egy feladat, egy cél, amely felé haladni kell, amelyet el kéne érni. Ennek hiányában linearitás, vagy azt közelítő mozgás mind tényként, mind normaként elgondolhatatlan; csak körforgásról lehet szó, ahol történelemről igazándiból nem lehet szó, csak örök visszatérésről, mint a nem-európai kultúrákban. Bibó szemében ez nem anyagi, hanem örögi körforgás: mint már fentebb láthattuk, a hatalomkoncentrációk, a zsarnokságok végtelenített páternoszterét testesíti meg. Ebből a szemszögből nézve viszont még a legszörnyűbb anomáliák, háborúk, *horrible dictu*: maga a fasizmus is a demokratikus fejlődés betegsége, kudarca, torzója. A Max Weberre támaszkodó Bibó szerint viszont csak a kínai és főleg az európai társadalomfejlődésre jellemző, hogy „politikai és erkölcsi elemek és ilyeneket hordozó rétegek hatékony társadalomformáló és intézményformáló erővé tudtak válni” (Bibó 1990:741, I. még uo. 301. old.). Csakis itt vethető fel tehát az értelmes és egészséges, illetve a kóros és elfajuló fejlődés gondolata (I. Bibó 1986b:108-109, Bibó 1990:332), itt problematizálódik az egyensúlyhiány, a válság stb. kérdése.

A fentiek szellemében Bibó előbb felvázolja az általa helyesnek, normálisnak, harmonikusnak vett társadalomfejlődésről vallott utópiáját (Horváth Barna itt szóba jöhető hatásához I. Horváth 1939, vö.: Cs. Kiss 1997). Lényeges, hogy itt egy hipotézisről, programról, kísérletről (Bibó, 1986c:7-11), tehát posztulátumokról, kellésről van szó, amelyhez Bibó méri az egyes társadalmakat. Nemcsak fő politikai, filozófiai értékeiről, a szabadságról, mindenki egyenlő emberi méltóságáról stb. beszél, hanem – Bibó későbbi műveivel összevetve – a szerves fejlődésről is (Bibó 1986c:33-37, Bibó 1990:742-745). Ehhez viszonyítva kell értenünk a defermításokat, a pervertálódást is.

A szerves fejlődés a középkori Nyugat-Európában jelent meg, ahol egyensúly jött létre a születésrendi társadalomszervezet, a személyes uralom – más megközelítésben: monarchikus feudális legitimitás (Bibó 1990.313-325) és a demokratikus politikai tekintély előiskoláját képező középkori szabadságintézmények között. A monarchikus legitimitás mind a bel-, mind pedig a külpolitikában meg tudta valósítani a szerződészerűséget és azt, hogy megvolt „az érvényes szabály- és intézményrendszer [tehát nem a tényleges valóság! – Balog I.] teljes megegyezése a társadalom általános értékfelfogásával)” (Bibó 1990:744).

Ez a szerves fejlődés a nemesség funkciótlanná válása, a reformáció és a harmadik rend emancipálódási igényének jelentkezése után az angolszász világban, Németalföldön, Svájcban és Skandináviában folytatódott. Itt még a pogári forradalmak (ahol voltak

egyáltalán) sem számolták fel a középkori szabadságintézményeket, önkormányzatokat. A monarchia, valamint az első és a második rend uralmának leváltása pedig megegyezéssel, a „dicsőséges forradalom” mintájára történt. Egyfajta kompromisszum történt a középkori tekintélyek és az újkori tekintélyek között, és így nem alakult ki az a félelem, hogy a monarchikus szuverenitásról a népszuverenitásra, a személyes uralomról a személytelenre való átmenet a társadalmat dezintegrálja, a legitim vezetés nélküli káosz, végső soron: a bellum omnium contra omnes-szel jellemezhető barbárság állapotába taszítja (Bibó 1986a:304-310, Bibó 1986c:33-37).

Eppen ez a helyzet alakult ki azokban az országokban, amelyekben nem a „dicsőséges”, hanem a francia forradalom mintájára, ill. hatására alakult a fejlődés. A személyes uralom, illetve a születésrendi társadalomszervezet leváltása itt már súlyos torzulások kíséretében történt. Franciaországban már az abszolutizmus felszámolta a pluralizmust, a hatalommegosztást biztosító helyi autonómiák, a „szabadság kis köreinek” jó részét. A francia forradalom ezt fokozta azzal, hogy le akart rombolni két másik, csalhatatlannak hitt tekintélyt: az egyházat és a monarchiát is anélkül, hogy helyettük új, kétségbevonhatatlan és demokratikus autoritásokat tudott volna állítani. Bibó ferrerói ihletésű jellemzése szerint a francia „fejletlen forradalom” egy tagolatlan, koordináták nélküli, áttekinthetetlen és ijesztő világot teremtett. Az a megtévesztő látszat alakult ki, hogy csak hatalmi önkénnyel lehet fennmaradni, és amelyet csak mítikus, romantikus víziók, misztikus babonák (vagyis: a valóságtól való menekülés) segítségével lehet értelmezni. E bálványok és kimérák pótszerként helyettesítik a kontrollálhatatlanná vált világ hiányzó etalonjait, rendezőelveit. Fontos megjegyezni, hogy e romantikának – amelyet Bibó egy alább ismertetendő tipológiával igyekszik körüljárni – a forrása nem az „elmaradott és obskurus” Közép- vagy Kelet-Európa, hanem az Occidens – illetve legalábbis annak egy része!

Közép- és Kelet-Európában egyrészt azért alakult ki a fenténél súlyosabb hisztéria, mert később és kevésbé intenzíven alakultak ki a középkori szabadságintézmények, másrészt és elsősorban pedig amiatt, hogy itt az egyes országok pusztá léte és identitása is kétségessé vált. Itt tehát a népszuverenitásnak főleg a külpolitikai legitimitásdeficitje volt a felelős a belpolitikaiért is: „nem a revizionizmus származik a feudalizmusból, hanem a feudalizmus a revizionizmusból” (Bibó 1986a:527). A legitimitászavar gyökerei a Római Birodalom felbomlásáig nyúlnak vissza: ennek egykori tartományaiból lettek később a nyugati nemzetállamok, de a Német-Római Császárság, mint jogutódnak szánt államalakulat, nem volt képes tényleges lojalitást kiváltani, és örökösei: Németország és Itália szétagóldása döntő tényező lett a régió nemzetfejlődési zavaraiiban. Különösen szerencsétlenül tartja itt Bibó a Habsburgok szerepét, és pedig nem szimpla kurucságból, hanem jogtörténeti és nemzetközi jogi megfontolások alapján. A Habsburgok ugyanis az általuk egyformán fiktívnek vett német-római és német-államiság helyett mindinkább a kelet-európai kisállamok nemzeti legitimitásának felszámolására és saját dinasztikus-feudális, birodalmi legitimitásuk alá rendelésére törekedtek. Ehhez hozzájárult a szent szövetségi rendszer hátulütője: a monarchikus és a nemzeti legitimitás keresztezésének álmegoldása is.

Ez az eredményezte, hogy a bizonytalan határokkal rendelkező országok „énhatárai” is cseppfolyóssá váltak. A megzavart nemzeti identitás következtében hol a másét is a magukénak vélték, hol pedig a nemzethalált vizionáltak. Önértékké lett a pusztá létezés (így alakult ki a hamis realizmus), a belpolitikai életet békében is a háború logikája uralta el, miközben hol a reakció, hol az öncélú forradalmiság végletei között hanyódtak, és a népszuverenitás megvalósítását monarchikus-arisztokratikus jellegű vezetők személyes uralmától várták. A népszuverenitás sem a nemzetek belső életében, sem egymás közti kapcsolataiban nem tudott intézményesülni, megszerveződni, szerződéseszerűvé válni, nem volt képes megtanulható technikákat, bejáratott formákat kialakítani, vagyis: felnőni. Így viszont megrekedt a serdüléses elmezavar, a tudathasadás állapotában: „a demokratikus forradalommal járó politikai romantika szertelenségei Közép- és Kelet-Európában nemcsak állandósultak, hanem rettenetes, paradox kimérákká torzulnak, s ami a legveszesebb, a demokrácia ellen fordultak” (Bibó 1986a:343). (Itt ismét párhuzam kínálkozik a pszichoanalízissel és a tárgykapcsolat-elmélettel, különösen ami a mítikus, prelogikus gondolkodás és a hasítás közti kapcsolatot illeti.)

A valósághoz való viszony elferdülése, az európai fejlődés értelmének önmagából való kifordulása a német hisztériában és tetőpontján, a náciizmusban válik teljessé. Itt fejlődnek ki és egyúttal összegződnek azok a torzulások, skizofrénia, amelyek a francia forradalom terrorjával kezdődtek, Napóleon kalandor hódításaival folytatódtak és az első világháborúval, majd azt követő, diktált – és nem paktált – békékkel fokozódtak.

A gondosabb szövegelemzés rávilágíthat arra, hogy a tipológiát, amellyel a vágyelvű irrealizmus, a politikai romanticizmus értékvilágát, eszményeit csoportosította, Bibó mutatis mutandis (az egyes további torulásokat is számításba véve) Közép- és Kelet-Európára is alkalmazta, végül pedig a német fasizmust, mint e típusok mindegyikét egyesítő összhisztériát mutatja be. (A két világháború közötti köztes-európai tekintélyelvű rezsimok, jobboldali, nacionalista diktatúrák itt a közbeeső, nem teljesen kifejlett fázist képviselik, de találkozhatunk itt demokratikus politikai rendszerek – (Csehszlovákia, sőt a nyugat-európai Franciaország vagy a Bibó által akkor még demokráciának vélt Szovjetunió – nemzeti hisztériáival is!) A szemléletesség kedvéért ezt a (kór)fejlődési modellt egy táblázattal is demonstrálhatjuk:

A francia forradalom torzulásai (romantikus értékrend és karizmatikus tekintélyek)	További közép- és kelet-európai torzulások (önellentmondó, ambivalens tekintélyek és értékek)	Fasizmus
A nagy ember romantikája	A közösségi hisztériát megtestesítő diktátor	Az európai értékrend teljes meghasonlása
A hazafi romantikája	Antidemokratikus nacionalizmus	
A nép romantikája	Tömegvető népiesség	
A forradalom romantikája	Reakciós forradalom	
A népi háború romantikája	A népek közötti háború	

A *Német történelem* Bibó öt történetileg kialakult legitimitási „hamis helyzet” előzményeinek rendkívül alapos (és ezért e helyen, a terjedelmi korlátok miatt nem részletezhető) analízise után a fenti táblázattól eltérően csoportosítja az európai értékrend meghasonlásának speciálisan németországi konstellációját. Itt az európai társadalom három fő fejlődési tendenciájának, az önrendelkezés rendszerén épülő szorosabb nemzetközi egységet (ennek kontextusán belül foglalkozik a nacionalizmussal a *Bénuftságban*), a személyes uralmat felváltó demokráciát és a születésrendi társadalmi szervezetet felváltó szocializmust tartja (Bibó 1986a:479). A deformáció és a meghasonlás következtében a náciizmusban az önrendelkezési jogból világhódító imperializmus, a demokráciából *Führerprinzip*, a szocializmusból pedig fajelmélet lett (Bibó 1986a: 472-479, vö.: Balog 1995:30). Sajnos, nincs módunk itt behatóbban taglalni a finom pszichológiai részletelemzések sokaságát, amelyek Bibó egyik legfőbb erényét jelentik (és amelyet oly sokan dicsértek már, elméleti hátterére viszont oly kevesen fordítottak figyelmet). Ehelyett rátérünk a *Bénuftságra*, ahol a nacionalizmust nem a fasizmussal összekapcsolva, egy egységes európai hisztérializációs folyamat részeként tárgyalja, hanem az önrendelkezési elv kérdésének összefüggésébe ágyazva, és tételenen, külön foglalkozik vele, majd kiterjedt és nemzetközi jogilag operacionálizált javaslatokat is tesz egyes nemzeti hisztériák kezelésére.

1.2. Nacionalizmus és önrendelkezés – 1948 után

A *Bénuftságban* kevesebb olyan társaslélektani elemzést olvashatunk, mint pl. a *Német történelem*ban. A fő paradigmák azonban itt is a legitimitáció általi színopszis (elvek és szabályok, Van és Kell harmonizálása), illetve ennek megghiúsulása esetén a skizmák, az irracionalitás, a hatalmi öncélúság, vagyis: a valóságtól elfordulás elterjedése. Ugyanakkor azt is megfigyelhetjük, hogy a hisztériák „diagnózisára” helyeződik a hangsúly. Ez azért lehetséges, mert a 70-es évek közepére jelentős fejlődésen ment keresztül a nemzetközi közösség a három évtizeddel azelőtti állapotokhoz képest, éspedig nemcsak azért, mert akkor világháború zajlott, a könyv megírásának pillanatában pedig „csak” hidegháború, helyi konfliktusokkal tarkítva. A második világháború részben azért is tört ki, mert a Népszövetség, a nagyhatalmi egyetértés és a politikai döntőbíráskodás nem, vagy katasztrofálisan gyengén működtek. Harminc év múlva viszont már létezett és működött – igaz meglehetősen alacsony hatásokkal, időnként súlyos funkciózavarokkal – az ENSZ. Voltak tehát intézmények, eljárások, fórumok, amelyekkel legalább kezdeni lehetett valamit. Ez magyarázza, hogy a lélektani gubancok, kölcsönösen bemerevedett gravamenalizmusok kezelésére is operacionálizáltabb, pl. a játékelmélet által is ihletett (Farquharson 1994, vö.: Bibó 1990:286, 571) javaslatokat tesz, s a holisztikusabb szemléletű, metaforikusabb nyelvezetű, erőteljesebben pszichoanalitikus orientációjú eszmefuttatások inkább a közel-keleti helyzet elemzésénél, valamint az önrendelkezési elv, mint legitimitációs bázis tárgyalása során vannak jelen.

Az önrendelkezési elvnek a nemzetközi rendben érvényesülő dominanciája – a metódusok, szervezetek korlátozott megléte mellett – Bibó óvatos derűlátásának másik forrása, de egyúttal kiindulópontja annak az igen éles bírálatnak is, amellyel korának globális intézményei, azok gyakran elégtelen működését illeti. Optimizmus és kritika tehát itt egy töről fakad, de ez mégsem ellentmondás. Tanulságos figyelemmel kíséreni – és igazából a *Bénuftságban* érhető tetten –, hogy milyen elméleti megfontolások (tehát: nem pusztán közmondásos „erkölcsi zsenije” révén) keresi Bibó az angyalok „hangját”, hogyan próbál áthajózni a rossz végletek Szküllái és Karübdisei között.

Bibó diagnózisa summázva az, hogy vannak elvek és vannak eljárások is, de ezek nincsenek összhangban. Ez látszólag nüansz, valójában azonban nagy baj, mert ez az oka a legitimitációs zavaroknak, a színopszis hiányának, az akár kis-, akár nagyhatalmi tébolyoknak, nemzeti hisztériáknak. Létezik az önrendelkezés, mint a nemzetközi kapcsolatok vezérelve, mert nyíltan senki sem mer vele ellenkező klauzulákra hivatkozni (Bibó 1990:389, hasonló indirekt bizonyítással találkozunk: Bibó 1986a:23). S léteznek szervek és procedúrák, amelyek azonban nem az önrendelkezés, hanem a már elévült legitimitációjú monarchikus-arisztokratikus elv „paradigmája” szerint működnek, de anélkül, hogy az akkor hatékonynak bizonyult nagyhatalmi koncertet át tudnák emelni a legújabb korba is, amikor a nemzetközi porondon is már a népszuverenitás tölti be az igazoló funkciót. Ez a „csizma az asztalon”-helyzet: a monarchikus-feudális minták, eljárások a népszuverenitás, az önrendelkezés égisze alatt a felelős a nacionalizmus újratemeléséért.

Nacionalizmus – legyen szó akár paranoid *Kleinstateireiről*, akár szupranacionális mezbe öltöztetett nagyhatalmi ambíciókról – eszerint pontosan ott van, ahol a kölcsönösség „metaértékével” megtámogatott önrendelkezés hiányzik (I. Dénes 1988:12). Pontosabban: ahol nem tud megfelelő formában intézményesülni, ott megjelenik az álprobléma: ki az az „ön”, aki rendelkezhet? Ez pedig a nemzeti identitás zavarait eredményezi, hiszen itt tautologikus definícióval, körben forgó okoskodással állunk szemben.

Az önrendelkezés sérelme, eltorzulása egy másik, politikai pszichológiai, ill. társaslélektani szempontból patológikus következménnyel is terhes. Bibó a *Bénuftságban* úgy fogalmaz, hogy a nemzeti elv csak az önrendelkezésnek alárendelten lehet legitimitációs bázis, vagyis tudatos igazolások, érvrendszer alapja, mert a nemzeti hovatartozás önmagában véve csak egy érzés, a népszuverenitás affektív oldala. Ez az érzés a középkori, kisközösségi aktív szolidaritást és áldozatkészséget tágtja ki a modern demokráciák iránti lojalitássá, ahol a polisz, a politikai közösség már tömegtársadalmi méretű. A patriotizmus, a nemzeti érzés tehát természetes, és éppen ezért reflektálatlan, spontán jellegű dolog (I. Huizinga 1941); igazoló funkciót betöltő kognitív „felépítménnyé” viszont csak a demokratikus legitimitás válhat. A „trükk” és az egész probléma ugrópontja az, hogy a nemzeti identitás nem válhat túl reflektálttá, nem racionalizálható túlzott mértékben, mert akkor önigazolás, „megideologizálás” lesz belőle, amely visszaesik egy oligarchikus, öncélúan uralmi jellegű, kompenzációval, bizonytalansággal, narcizmussal teli azonosságtudatba, és nemzeti hisztériává, nacionalizmussá deformálódik (Bibó 1990:342-347, vö.: Bibó 1986a:340-341).

Bibó válasza tehát az, hogy a nemzetközi polisz „láthatatlan szelleme” (I. Ferrero 1942) az önrendelkezés, és ez az, amit tudatosítani kell. Ha felismerjük dichotóm természetét – vagyis azt, hogy egyedül a népszuverenitás képes stabilizálni a fennállót, de ha megsértik, akkor meg is döntheti – akkor racionális kontroll alá vehetjük e „tabu” (I. Freud 1990) ambivalens jellegét.

2. Bibó az antiszemitizmusról

Ha Bibónak a témában íródott klasszikus, nagy tanulmányát – a továbbiakban: *Zsidókérdés* – a hisztéria problematikája felől közelítjük meg, akkor nyilvánvaló összefüggést fedezhetünk fel a *Zsidókérdés*, valamint a fasizmusról és nacionalizmusról, mint hisztériákról kifejtett bibói gondolatok között. Különösen a modern társadalomfejlődési zavarokra igaz ez, amelyeket a szerző a

Zsidókérdésben az antiszemitizmus harmadik összetevőjének nevez. Az első összetevő – az egész jelenségkör történeti kiindulópontja – a középkori eredetű zsidóellenes előítélet keletkezése idején még nem számított hisztérikus jellegűnek, mert összhangban volt az arisztokratikus jellegű legitimációval (Bibó 1986b:673-678, uo.: 694-695.) hasonló jellegű okfejtéssel él Lewin is (l. Lewin 1975:271-284).

A továbbiakban kizárólag az antiszemitizmus második összetevőjével foglalkozunk, amit Bibó a zsidók és nemzsidók egymásról szerzett tapasztalatainak nevez, a Zsidókérdésről annak idején íródott kritikák egyikére adott (a továbbiakban: *Megjegyzés*) replikájában pedig a zsidóság és környezete kölcsönös magatartásmintáinak ill. típusainak (Bibó 1986b:801-809). Mindkét fogalmat többféle további tipológiával igyekszik árnyalni Bibó. A „tapasztalatok” a társadalmi lehetőségek igénybevétele, a társadalmi értékrendhez való viszony és a bántalmak, ill. az elégtételkeresés területein jönnek létre. A *Megjegyzés*ben aztán utólag átértelmezi a Zsidókérdésben alkalmazott csoportosítást. Az antiszemitizmus alkotóelemeiből itt egyúttal az ellene való harc egyes területeit vezeti le úgy, hogy a tapasztalatok terén való, terápiás jellegű tevékenységet minősíti a legfontosabbnak. Egyúttal visszamenőleg ide sorolja mindazokat a teendőket is, amelyeket a Zsidókérdés végén – a felelősségvállalás szelleméről, az asszimiláció és a zsidó öntudat közti választás, illetve az etnikai pluralizmus lehetőségéről, a zsidók és nemzsidók közti „beszédaktusmintákról” (Radnóti 1991) és a zsidókat a demokratákkal azonosító antiszemita kérdésfelvetés veszélyeiről szólva – összegzett (Bibó 1986b:720-721, 793-994, 803-804). A *Megjegyzés*ben kidolgozott, az előbbiekhez képest novumot jelentő tipológia pedig – mind a zsidókra, mind a nemzsidókra vonatkoztatva – ún. humanizált és dehumanizált magatartásformák között tesz distinkciót, ahol mindegyik típus lehet a másikkal szemben barátságos, közömbös és ellenséges is.

Először is tekintsük át azokat a szemléleti előfeltevéseket, amelyek e „paradigma” alapjául szolgálnak. Bibó mindenképp leszögezi, hogy őt az antiszemitizmus mint „kóros társadalmi jelenség” érdekli (Bibó 1986b:663), „legkívált abban a formájában, melyben az a legújabb időben Közép-Európában jelentőségre jutott” (uo.). Az egész Zsidók és antiszemiták című fejezet (a Zsidókérdés második része) megértéséhez tehát alapvetően fontos figyelembe vennünk, hogy Bibó az antiszemita politikai cselekvési minták hátterére kíváncsi, a „kóros társadalmi jelenség” kifejezés pedig adalékot ad a feltevéshez: itt is a közösségi hisztéria egy fejezetével van dolgunk. Erre utal az is, hogy a *Megjegyzés*ben az antiszemitizmus három alkotóeleme már a zsidóellenesség, mint társadalmi patológia kezelésének három fő területéként szerepel.

A másik szemléleti előfeltevés kifejtése előtt Bibó előbb sorra veszi az antiszemitizmus keletkezésére vonatkozó magyarázatok közül előbb azokat, amelyek az antiszemitizmus okait a zsidókon kívül, majd azokat, amelyek az okokat a zsidókban keresik, és mindegyikükről megállapítja, hogy „van bennük valami”, de egyoldalúak. (Vagyis: rájuk is a hisztérikus valóságérzékelés a jellemző.) Ezután körvonalazza az általa helyesnek tartott módszert: „először meg kell ragadnunk a zsidóságnak, mint társas közösségnek a történeti kialakulását és helyzetváltozásait más közösségekkel, a környező társadalommal való egybeszerveződésének feltételeit, az ebből adódó egyéni és közösségi magatartások egymásra való hatását, mindezeknek az egyéni és tömeglélektani visszahatásait, s végül mindezt bele kell helyezni a társadalomfejlődés egyetemes folyamatába” (Bibó 1986b:670).

E tétel azt mutatja, hogy Bibó az antiszemitizmus óriási szakirodalmából azoknak a nézeteihez áll közel, akik az ún. kontaktus-, ill. konfliktushipotézis hívei (l. Langmuir 1987, Tsukashima-Montero 1987, Lichtblau 1994.). Bibó tézise és a ráépülő teória egyúttal arra is alkalmat teremt, hogy megválaszolhassuk a tanulmányunk elején nyitva hagyott kérdést: nem fából vaskarika-e a „közösségi hisztéria” kifejezés, hiszen az egyéni lélektan területéről kölcsönzött fogalmat (hisztéria) transzponál egyén fölötti síkra. A válasz keresése során egyszerűsített módunk nyílik arra is, hogy megismerkedjünk azokkal az inspirációkkal is, amelyek Bibót az 1945 előtti európai szociológiából érték.

Először is meg kell vizsgálnunk, hogy milyen értelemben használja Bibó a „tapasztalat” fogalmát. A szerző ezzel kapcsolatban leszögezi: „a gondolkodás logikailag zárt, önmagát kifejtő és ismétlő ismeretszerzési módja csakis a tapasztalatnak az élettjeljes intuitív élményszerű ismeretszerzési módjával kiegészítve alakulhat valami olyanná, ami az ismeret nevét megérdemli. A mi esetünkben azonban nem a valóság egészével vagy annak egy részével való élettjeljes kapcsolatot jelentő tapasztalatról van szó, hanem indulattal nagyfokban színezett, indulat által rögzített, sérelmet tartalmazó, görcsösen mozdulatlaná vált tapasztalatról” (Bibó 1986b:685).

Mint láthatjuk, Bibó itt bergsoniánus talajról (vö.: Bergson 1990, De Man 1927, Bibó 1986b:10-18) bírálja az önismétlő öngazolást, az eltorzult, traumatizált, hisztérikus valóságérzékelést. Bibót ebben feltehetőleg Mannheim: *Korunk diagnózisa* (Mannheim 1943) című, általa korábban hosszasan recenzált könyve (Bibó 1986a:243-271) is ihletette, amelyben Mannheim úgy interpretálja tovább az *Ideológia és utópia*-beli ún. partikuláris ideológia-fogalmat (Mannheim 1996), hogy egy jungiánus ihletésű neuroziselemzés keretében a tények és értékek összhangját biztosító (Bibó 1986a:375) archetipális jellegű, ún. paradigmatis tapaszlatot, valamint az ennek reaktíválására hivatott „kommunitáriánus” szellemű csoportterápiát ajánlja a világháború utáni lelki újjáépítésre vállalkozók figyelmébe.

A csoportközi viszonyok humanizálását szolgáló, az USA-ban ekkor már évtizedes kutatási hagyománnyal rendelkező szociotechnikák eszmetársítást kínálnak a kérdés megválaszolásához: mitől közösségi hisztériák ezek, ill. milyen értelemben használható ez a jelző?

A választáshoz nem elegendő azokra a bibói szöveghelyekre támaszkodni, amelyekben a szerző egyértelműen elhatárolja magát mindenféle közösségi metafizikától (Bibó 1986:375-376, Bibó 1941), illetve irrelevánsnak nyilvánítja a nemzetkaraktológiaiakat és minden egyéb, a kollektív alkatról szóló spekulációkat és összeesküvés-elméletet, vonatkozzanak akár németekre (Bibó 1986a:366-371), akár közép- és kelet-európai népekre (Bibó 1986a:327), zsidókról (Bibó 1986b: 664, 687), magyarokra (Bibó 1986b:551-621) vagy antiszemitákra (Bibó 1986b:684, 704-710). Ezek a passzusok azonban inkább azt határozzák meg, hogy mi *nem* tekinthető a hisztériákban a közösségi jelleg hordozójának. Bibó álláspontjának pozitív kifejtése azonban így hangzik: „közösségi, társadalmi jelentőségre azonban ezek a félrevezető tapasztalatok nem a maguk alkalmoszerűségében... jutnak, hanem akkor, ha ... az emberek egymással valamilyen szervezési ellentmondás, elrejtett hamisság, előítélet folytán olyan módon kerülnek összeszerveződésbe, hogy ismétlődően és állandóan ezeket a félrevezető tapasztalatokat szerzik egymásról” (Bibó 1986b:685-686).

Mi reprodukálja, objektiválja (vö.: Bibó 1986a:22-27) a félrevezető tapasztalatokat? A deformitás, vagyis a hamis helyzet, amit Bibó itt egy kítűnő metaforával tesz szemléletessé. A példa a háziasszonyról és a háztartási alkalmazottról szól, akiknek csupa valóságos tapasztalatuk (tehát: nemcsak légből kapott, előítéletes kitalációjuk) van egymásról, „mégis e sok valóságos tapasztalat mellett egyiknek sincs igazi képe a másik egész valóságáról, mert úgy vannak társadalmilag egymás mellé szervezve, hogy egymásról szükségszerűen és tipikusan rosszat tapasztalnak ... azoknak a társadalomszerveződési feltételeknek a hamis és ellentmondó volta miatt, amelyekben egymással szemben állnak... Mindegyik fél saját érdekeinek megfelelően olyant vár a másiktól, amit az adott feltételek mellett nem kaphat meg ... rideg szerződésszerűséggel találkozik ott, ahol érdekeinek jóakarata és készsége felelne meg, viszont a megértő engedékenység igényével és érzelmi alapon támasztott követelésekkel találkozik ott, ahol a szerződések pontos betartása volna az érdeke” (Bibó 1986b:686). Mindez természetesen mit sem változtat azon, hogy az egész viszonyban a

háziasszony az úr, alkalmazottja pedig elnyomott szolga (Bibó 1986b:687).

A magyar szakirodalomban Kovács András tett kísérletet arra, hogy elméleti igénnyel értelmezze Bibó antiprojekcionista álláspontját az antiszemitizmusról, amely szerinte „legalább talán egy szélesen értelmezett szociológiai szerepelmélet keretei között helyezhető el: ... mindkét fél objektív tényezők által determinált szerepben jelenik meg, és a másikkal mint szerepjátszóval szembesül” (Kovács 1984:21). Ez az észrevétel fontos momentumra világít rá, Bibó életművében ugyanis másutt is elő-előfordulnak momentumok, amelyek a szerepelmélettel való analógiát alátámasztják. Egy helyen pl. azt fejtegeti, hogy a társadalmi haladás kérdését „nem masszívan, statikusan, ... anyagszerűen, térbelileg kizáró módon álló osztályokkal” dolgozva kell vizsgálni, hanem (kulcs)pozíciókkal, a köztük levő emberi viszonylatokkal, funkciókkal és szervezeti elvekkel (Bibó 1986a:565-566). Mindezt részletesebben is kifejti a *Vezetés-követés* című, 1941-es előadásában, ahol kiválasztásról (szelekcióról), viszonyokról, szerepekről, lehetőségekről (más szóval: erőforrásokról) és rendezőelvekről beszél, valamint hangsúlyozza, hogy meg kell különböztetnünk az alaphelyzetet (kulcspozíciókat) a történelmi képződményektől (Huszár-Litván-S. Varga [szerk.] 1995:180-189).

Hasonló problémákkal foglalkozott Bibó a szegedi jogi karon az 1946/47-es tanévben *Bevezetés a társadalom-tudományba* (azaz: a szociológiába) című kurzusán is, ahol úgy foglalt állást, hogy a jelzett diszciplína tárgya „a társasviszony, akár barátságos, akár ellenséges... Társadalmi jelenség az, melynek során az egyik ember cselekedete a másik emberre vonatkozik, vagyis a másik ember feltételeit érinti, azokra kihat” (Bibó MTA KK MS 5116/12. 20-21. o.). Alább azt fejtegeti, hogy a társas jelenségek közül egyesek „egyszerű emberi viselkedéseket, viselkedésformákat, viselkedési beállítottságokat” testesítenek meg, a bonyolultabbakban valamilyen érdek is jelen van, míg a legkomplexebbek azok, „melyek már a társadalmi szerveződések valamilyen határozott módszerét, valamilyen társadalmi szerkezetét” is megjelenítenek (uo. 26. o.).

Az érdekekről szólva lejjebb megjegyzi, hogy „az embereknek nemcsak gazdasági és osztályérdekeik vannak, de van több másféle érdekük is, mindeneke előtt hatalmi érdekeik”, ritkábban pedig „az emberi tudásvágy, az elvek vagy eszmék sikeréhez fűződő érdekeltség, vagy a vallásos üdvözülés vágya” (uo. 28. o.) dominál. (Érdemes megemlíteni, hogy a *Vezetés és követés* című előadásában Bibó az érdeket a társadalmi szerepek fix elosztására nézve irányadó rendezőelvekből vezeti le [Huszár-Litván-S.Varga 1995:181-189]). Ezek az érdekek „a legkülönbözőbb viszonyulhatnak egymáshoz: lehetnek azonosak, közösek, párhuzamosak, összefüggőek, versengőek vagy ellentétesek, s az érdekeknek ez a sokféle egymáshoz való viszonyulása igen különböző végeredményt hoz létre: sor kerülhet érdekegyesítésre, érdekkiegyenlítésre, érdekmegosztásra vagy érdekharcra. Hogy melyikre kerül sor, abban döntő szerepe van a társadalmi szerkezetnek, a társadalmi egybeszervezés módszerének” (uo. 28. o.).

A szociológiai előadásorozat alapján készült jegyzet további megállapításai közül a *Zsidókérdés*ből és a máshonnan vett fenti Bibó-szövegek megértéséhez még kettőt érdemes felidézni. Az egyik szerint az egyes közösségeken belüli harc (azaz: konfliktus) eredménye a kényszer jelensége, ennek objektivációja pedig a hatalom, vagyis „egyes embereknek az a lehetősége, hogy másokat tartósan és ismétlődően kényszer alá vessen” (uo. 33. o.). A másik a különös figyelmet érdemlő alapjelenségnek (uo. 34. o.), ill. „fontos szervezési tényezőnek” nevezett (uo. 50 o.) társadalmi szabályok közé tartozó erkölcsi szabályokról szólva azt emeli ki, hogy „különösen heves indulati (emocionális) jelentőséget fűz betartásukhoz és áthágásukhoz a társadalom”, ha az „életbevágó (vitális) érdekeit” érinti, s „így alakul ezeknek a szabályoknak a végső emberfeletti értékekkel való kapcsolata, amely mind a mai napig a vallás és az erkölcs ügyét összekapcsolja” (uo. 60. o.). [Fontos megjegyzésként ide kínálkozik, hogy az *Etika és büntetőjog* (Bibó 1986:161-183) c. tanulmányában Bibó az erkölcsi szabályokat a morális felháborodással kapcsolja össze, és a jogi szabályozás pedig éppen azt a célt szolgálja, hogy gátat vessen a túlzott átmoralizáltság keltette indulatok elharapódzásának.] A másik szintén alapjelenségeként említett társadalmi csoportok főbb típusai közé sorolja a (születés)rendeket és a – vagyon szerint tagozódó – osztályokat (uo. 47. o.).

Foglaljuk össze tömören a fentebb idézett szociológiai előfeltevéseket! Bibó abból indul ki, hogy a „társadalomtudomány” főleg a társas *viszonyokat* kutatja. A társas viszonyokat generáló tényezők közül az egyik legfontosabb az érdek. Az érdekek különböző kulturális rendezőelvek – tehát nemcsak a gazdaság – által meghatározottak; a legfontosabb a hatalmi érdek. A hatalom voltaképpen az egyes közösségeken belüli, objektiválódott kényszerként is felfogható. Az érdekeket irányító, a kényszerítés és megegyezés, a tények és értékek egyensúlyáért, a társadalmi funkciók, szerepek és erőforrások elosztásáért felelős rendezőelvek érvényesülésének egyik fő területe az erkölcsi szabályok, amelyekre egyfelől a vallási háttér, másfelől az erős indulati túlfűtöttség a jellemző. Az érdekek egybeszerveződésének módját a társadalom szerkezete alakítja. Ennek alapján formálódnak az egyes társadalmi csoportok egyes típusai is, így a rendek és az osztályok is.”

Az interpretáció következő szintjén fel kell tennünk a kérdést: milyen forrásokból vette Bibó ezt a „pre-funkcionalizmust” és a „proto-szerepelméletet”, valamint az interakcionizmust, a fenomenológiát megelőlegező szemléletet? Ha külön-külön keressük az egyes Bibó-szövegekben, előadásjegyzetekben szereplő fogalmak eredetét, akkor nemigen léphetjük túl a szorgos filológus számára adott kereteket. A „struktúra” és a „funkció” Ortutay Gyula és Erdei Ferenc – mindketten Bibó legszorosabb baráti köréhez tartoztak – faluszociológiai orientáltságú műveiben játszanak fontos szerepet (Ortutay 1937:4-10, 32-65; Erdei 1934 317-338, 377-413, vö.: Huszár 1979, Némedi 1985:105-124). Az érdek kategóriájának kútfője a korabeli amerikai szociológia, ezen belül is Albion Small és Robert Maclver, az ő tanaikkal azonban Bibó valószínűleg Horváth Barna hatalmas, enciklopédikus munkájának (Horváth 1943:534-557) közvetítésével ismerkedett meg. (Horváth említett művében Bibó olvasható „szerepelmélettel” operáló amerikai jogfilozófusokról is.) A hatalomról, mint legalapvetőbb társadalmi jelenségről, valamint a rendről és az osztályról alkotott felfogása Max Weber hatását tükrözi (Weber 1987). A pusztán filológiai, hatástörténeti elemzésnél többet ígér a társas viszony fogalmának a szociológiai teóriák történetébe beágyazva történő vizsgálata. Ez a kategória ugyanis éppen az egyenlőtlen hatalmi helyzetek, illetve az általuk leosztott szerepek, funkciók alakította érdekek szerkezeti elrendeződését foglalja össze, és pedig nemcsak statikusan, hanem dinamikus is. Ehhez a szemlélethez Bibó Erdeitől (Huszár 1979:318-321) és Horváth Barnától (Horváth 1938) is kapott indítástokat, a társas viszonyra, mint központi kategóriára épülő, ún. viszonszociológiai iskola azonban a német szociológia egyik legbefolyásosabb irányzata volt, amelynek még a II. világháború után is volt kisugárzása. A viszonszociológia fő célkitűzései közé tartozott a mechanikus társadalomszemlélet, a szellemtörténet, az evolucionizmus stb. egyoldalúságainak leküzdése, a „homo sociologicus” háromdimenziós figurájának megalkotása (l. von Wiese 1933, 1942, vö.: Bibó 1943; Geiger 1931).

A *Zsidókérdés*ben ill, a „naccsága” és a cseléd között azonban olyan viszonyról van szó, ahol a felek morális értékrendje (az erkölcs itt azért lényeges, mert – mint fentebb láttuk – indulattól, felháborodástól fűtött „tudatforma”), mentalitása egymásra nézve aszimmetrikus és inkongruens. Hasonló szituációkat boncolgat – ama szerzők közül, akik Bibóra is hathattak – Simmel (Simmel 1923:186-255, 509-512) és Vierkant (Vierkant 1931). Még erőteljesebb párhuzamot észleltünk azonban az antiszemitizmus táptalaját szolgáló hamis helyzetről Bibó által mondottak és Max Webernek a társadalmi kapcsolatról, a legitim rendről, ill. a konvencióról kifejtett nézetei (Weber 1987:54-61) között. Ezt erősíti az is, amit a *Bénutság*ban olvashatunk a közel-keleti helyzetről írottak elé beszűrt rövid bevezetőben, amely az európai antiszemitizmus történetét foglalja össze. Ez a bevezető ugyanis nem más, mint a *Zsidókérdés* tézisszerű kivonata, de a *Bénutság* weberi ihletésű, legitimáció-centrikus szemléletéhez igazítva. Ennek

megfelelően Bibó a félrevezető tapasztalatokat a teljesítmények, a tekintélyek és a hatalmi helyzetek legitímálásáért folyó konkurenciaharcból eredezteti (Bibó 1990:590-600).

Éppen ebben van a *Zsidókérdés* egyedülálló jelentősége Bibó életművében: a legitímációs zavarok problematikáját kibontja a mindennapi élet, a közvetlen emberi kommunikációs szférájában is, és ezzel megadja a kulcsot ahhoz is, hogy hogyan lehet a histériának az egyéni lélektanban kidolgozott kategóriáját közösségekre alkalmazni. Bibó tételesen is megfogalmazza, hogy egyik fő célja „a szorosan vett zsidó-nemzsidó viszonylatban az emberi közlekedés útjainak, a közlés, érintkezés, válasz, szemrehányás, magyarázat, számonkérés, felelősségvállalás gesztusainak és hangjának visszahumanizálása, emberivé, valóságossá tétele” (Bibó 1986b:794-795). Bibó ezt a kommunikációs antropológia előfutárának tekinthető megközelítést a lélektani, ill. fenomenológiai ihletésű skandináv jogelméletből kölcsönözthette (Olivecrona 1942, vö.: Bibó 1943b).

Másfelől, e mikroszociológiai fejtegetéseknek makroszociológiai (úgy is mondhatnánk: igazi *szociálpszichológiai*) megalapozást nyújt Bibó azáltal, hogy társadalomtörténeti kontextusba ágyazza őket. Az inkongruens etikák közti legitímációs konfliktus, az értékcolízió által teremtett „róka fogta csuka” jellegű kommunikációs csapdahelyzetek hátterében Bibónál olyan társadalomszerkezeti tendenciák állnak, amelyeket az 1945 előtti szociológia státus és kontraktus, Gesellschaft és Gemeinschaft stb. dichotómiájában ragadott meg. Magyarországon ebben az összefüggésben Erdei Ferencnek a kettős társadalomfejlődésről vallott koncepciója emelhető ki a leginkább (Erdei 1980), amelynek empirikus megalapozottsága az utóbbi időben bizonyos fokig megkérdőjeleződött (l. pl. Gyáni 1997). Bibó azonban elősorban nem Erdeit, hanem kettejük közös elődjét, Hajnal Istvánt követi, hogy aztán – jellegzetesen bibói módon – tőle is elkanyarodjon. Bibó a *Zsidókérdés*ben Hajnal nyomvonalán halad, amikor az európai társadalomfejlődés egyik fő kérdésének a szokásszerűség (ez is egyfajta racionalitás, hiszen a társadalom ökonómiáját szolgálta! – l. Bibó 1986b:805) és a célracionalitás küzdelmét látja, illetve azt, hogy mennyire zökkenőmentesen sikerül – a zsákutcákat, torzulásokat kikerülve – a szabadság kis köreit a szabadság egyetlen nagy körévé integrálni úgy, hogy e partikuláris „szabadságokból” csak a már funkciótlanná váltak sérüljenek. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Bibónál a kettős társadalomfejlődés nemcsak Magyarországra, hanem Nyugat-Európára is jellemző sajátosság, és a Rajnától keletre elterülő országok ebben „csak” fokozati különbséget testesítenek meg (Bibó 1986b:690, vö.: Lakatos 1996:197; Bibó 1986b:710-712).

Az antiszemitizmus, a zsidókérdés Bibónál lakmuszpapírként jelzi e folyamat sikerét és kudarcait. Ezért teszi máshová a hangsúlyt, mint Hajnal; Bibó a racionalizálódásban nem lát tragikus mozzanatot, a valóság részének tekinti, amely elől nem kell, nem is lehet megfutamodni, hanem szembe kell nézni vele, mert ama tényezők közé tartozik, amelyek értelmet adnak az európai társadalomfejlődésnek. Ezért számára éppenséggel nyugati keresztény típusú társadalom csődjét jelenti, ha egy országban nincs elegendő számú, kellően erényes polgár, aki fellépne a politikai közösségbe egyszer már befogadott zsidók kirekesztése ellen. Mivel a torzult kommunikáció, a fejlődésszavar, a hamis helyzet feltételei a keresztény kultúrában alakultak ki (beleértve pl. a magyarországi zsidók asszimilációját is), a többségi fél felelőssége, hogy jóval nagyobb hatalmát, vagyis cselekvési potenciálját aktivizálja, mert egyúttal ezzel orvosolja saját deformitásait, autonómia-hiányát is. Így vélekedik a szerző nemcsak a *Zsidókérdés*ben, hanem a *Bénutságban* (Bibó 1990:646-651) és az *Uchróniában* is (Bibó 1990:275-281). Bibó ezzel a felismerésével a *Zsidókérdés* megírása idején a keresztény teológiában és szociáletikában is úttörőnek számított (vö.: Bonhoeffer 1988).

Hangsúlyozni kell, hogy e felismerés nem pusztán Bibó kivételes morális helyállásának gyümölcse. Pontosabban: „erkölcsi zsenije” is abból származik, hogy 1944 után következetesebben gondolta végig és alkalmazta a zsidókérdésre a korábban legitímációs problémákról, deformitásról, histériáról már szinte végérvényesen kialakított álláspontját. Hiszen már ifjúkori disszertációjában leszögezte: a kényszer gyakorlásán és nem elszünetedőjén van a nagyobb legitímációs teher (Bibó 1986a:33). Ennek köszönhetően jött rá arra is, hogy a zsidó-nemzsidó viszonylatban az egyensúlyt nem az arany középúton kell keresni, mint ahogyan azt 1944 előtt – Németh László: *Kisebbségben* című művének (Németh 1939) hatására – gondolta (l. még Huszár 1991:306-307). Bár azt a véleményét – interakcionista látásmódjából eredően – fenntartotta, hogy itt kétoldali histériák összeszerveződéséről van szó és ezért nemcsak antiszemitizmus van, hanem zsidókérdés is (Bibó 1986b:709, 717-718, 805-809), de éppen a zsidók és nemzsidók közti egyenlőtlen kommunikáció pontos „viszonyzociológiai” analízise döböntette rá: a kétoldali histéria terápiájának kulcsa a nemzsidók kezében van.

Felhasznált irodalom

- Adler 1996: Alfred Adler: Életünk értelme. Kossuth, Bp., 1996.
- Balás P. 1940: Balás P. Elemér: Személyi és dologi társadalomszemlélet. Társadalomtudomány, 1940/2. 129-155. old.
- Balog 1995: Balog Iván: Bibó a közösségi (politikai) histériákról. Forrás, 1995/12. 22-40. old.
- Bergmann (ed.) 1987: Error Without Trial. Walter de Gruyter, Berlin-New York, 1987.
- Bergson 1990: Henri Bergson: Idő és szabadság. Universum, Szeged, 1990.
- Bibó 1936: István Bibó: Le dogme du „bellum justum” et la théorie de l’ infallibilité juridique. Essai critique sur la théorie pure du Droit. Revue Internationale de la Théorie du Droit (Brno), X. évf. 1. füzet (1936), 14-27. old.
- Bibó 1937: István Bibó: Rechtskraft rechtliche Unfehlbarkeit, souveränität t. Zeitschrift für Öffentliches Recht (Wien), XVII. köt. 5. füzet (1937), 623-638. old.
- Bibó 1941: István Bibó: Fritz Künkel: A közösség. (Ismertetés), Szellem és Élet. 1941/1. sz. 34-38. old.
- Bibó 1943a: von Wiese 1942. (im.) (Ismertetés) Társadalomtudomány, 1943/1-2. sz. 153-154.
- Bibó 1943b: Karl Olivecrona: Der Imperativ des Gesetzes. Kopenhagen – Társadalomtudomány, 1943/3. sz. 331-332. ol.
- Bibó 1986a, 1986b, 1986c: Bibó István: Válogatott tanulmányok III. köt. Magvető, 1986. (1986a: I. köt., 1986b: II. köt., 1986c: III. köt.)
- Bibó 1990: Bibó István: Válogatott tanulmányok IV. köt. Magvető, 1990.
- Bibó 1993: Bibó István: Az európai társadalomfejlődésről (1953-56). In: Dénes (szerk.)
- Bibó MTA KK MS: Bibó István hagyatéka. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár.
- Bibó-émlékkönyv: Bibó-émlékkönyv II. köt. Századvég, Bp. – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bem, 1991.
- Bonhoeffer 1988: Válogatás Bonhoeffer legismertebb műveiből. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya. Bp., 1988.
- Cs. Kiss 1997: Cs. Kiss Lajos: Utópia és valóság. Világosság, 1997/11.
- De Man 1927: Hendrik de Man: Zur Psychologie des Sozialismus. Eugen Diederich, Jena, 1926.
- Dénes (szerk.) 1993: Dénes Iván Zoltán (szerk.): A hatalom humanizálása. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993.
- Dénes 1988: Dénes Iván Zoltán (szerk.): Az önrendelkezés érvényessége. Magvető, Bp. 1988.

- Durkheim-Mauss 1978: Émile Durkheim-Marcel Mauss: Az osztályozás néhány elemi formája. In: Émile Durkheim: A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok. KSK, Bp., 1978. 253-334. old.
- Erdei 1934: Erdei Ferenc: A makói parasztság társadalomrajza. Makó, 1934.
- Erdei 1980: Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. In: Erdei Ferenc: A magyar társadalomról. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980.
- Erős 1993: Erős Ferenc: Bibó István társadalomlélektani előfeltevéseiről. In: Erős Ferenc: A válság szociálpszichológiája. T-Twins Kiadó, Bp., 1993. 11-21. old.
- Farquharson 1994: Robin Farquharson: A szavazás elmélete. AULA, Bp., 1994.
- Fein(ed) 1987.: Helen Fein(ed): The Persisting Question. Walter de Gruyter. Berlin-New York, 1987.
- Ferrero 1942: Guglielmo Ferrero: The Principles of Power. G.P.Putnam's Sons, New York, 1942.
- Freud 1990: Sigmund Freud: Pszichoanalízis. Kossuth, Bp., 1990.
- Freud 1990: Sigmund Freud: Totem és tabu. Göncöl Kiadó, Bp., 1990.
- Freud 1991: Sigmund Freud: A mindennapi élet pszichopatológiája. Cserépfalvi, Bp., 1991.
- Freud 1997: Sigmund Freud: Ösztönök és ösztönsorsok. Filum, Bp., 1997.
- Freud 1992: Sigmund Freud: Rossz közérzet a kultúrában. Kossuth, Bp., 1992.
- Freud 1997: Sigmund Freud: Pszichoanalízis. Kriterion, Bukarest, 1977.
- Geiger 1931: Theodor Geiger: Gemeinschaft. 173-180. o. Gesellschaft 201-211. o. In: Vierkandt (szerk.) 1931.
- Gelléri 1991: Gelléri András: Érzelmes búcsú Bibó István jelenlététől. In: Bibó-émlékkönyv II. 140-152. old.
- Gyáni 1997: Gyáni Gábor: Polgárosodás, mint zsidó identitás. BVKSZ 1997/2. 266-276. o.
- Hajnal 1936: Hajnal István: Az újkor története. Révai, Bp., 1936.
- Hajnal 1993: Hajnal István: Technika, művelődés. História – MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1993.
- Hamilton 1996: N. Gregory Hamilton: Tárgykapcsolat-elmélet a gyakorlatban. Animula, Bp., 1996.
- Hanák 1994: Hanák Péter: Alkat és történelem. Egy Bibó-tanulmány továbbgondolása. Világosság, 1994/5-6. 3-38. old.
- Horváth 1937: Horváth Barna: A jogelmélet vázlata. Szeged, 1937.
- Horváth 1938: Horváth Barna: A szociológia elemei. Szeged, 1938.
- Horváth 1937: Horváth Barna: Az utópia értelme. In: Emlékkönyv Kolozsváry Bálint dr. jogtanári működésének 40. évfordulójára. Bp., Grill, 1939. 211-223. o.
- Horváth 1995: Horváth Barna: Jogszociológia. Osiris, Bp., 1995.
- Huszár 1986: Huszár Tibor: Bibó István – a gondolkodó, a politikus. In: Bibó 1986a. 385-535. old.
- Huszár 1989: Huszár Tibor: Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Kolonel Bt., Debrecen, 1989.
- Huszár 1991: Huszár Tibor: Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front. Budapest-Makó, 1991.
- Huszár-Litván-S. Varga (szerk.) 1995: Huszár Tibor – Litván György – S. Varga Katalin: Bibó István (1911-1979). Életút dokumentumokban. 1956-os Intézet – Osiris – Századvég. Bp. 1995.
- Huizinga 1941: Jan Huizinga: Patriotizmus, nacionalizmus. Bp., é. n. [1941.]
- Jung 1990: C. G. Jung: Bevezetés a tudattalan pszichológiájába. Európa, Bp., 1990.
- Kemény 1993: Kemény István: A magyar társadalom szociológiája. (Előadások.) Kézirat.
- Kenedi 1991: Kenedi János: A hajthatatlan és a megalkuvó. In: Bibó-émlékkönyv II. 194-231. old.
- Konrád-Szelényi 1989: Konrád György – Szelényi Iván: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Gondolat, Bp., 1989.
- Koszorús 1990: Koszorús Jenő: Horváth Barna hatása Bibó Istvánra. In: Loss-Szilágyi (szerk.) 1990.
- Kovács 1984: Kovács András: A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In: Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. Magyar Füzetek, Párizs, 1984. 1-37. o.
- Lakatos 1996: Lakatos László: Az élet és a formák. Hajnal István történelem szociológiája. Új Mandátum, Bp., 1996.
- Langmuir 1987: Gavin L. Langmuir: Toward a Definition of Antisemitism. In: Fein(ed.) 1987., 86-128. pp.
- Lewin 1975: Kurt Lewin: Csopordinamika. KJK, Bp., 1975.
- Lichtblau 1994: Albert Lichtblau: Antisemitismus und soziale Spannung in Berlin und Wien 1867-1914. Metropol-Verlag, Berlin., 1994.
- Loss-Szilágyi 1990: Loss Sándor – Szilágyi István: Olvasóköri füzetek. Miskolci Egyetem, Bibó István Olvasókör. A „Bolyai” Kollégium Szakkollégiuma. Miskolc, 1990.
- Mannheim 1943: Karl Mannheim: Diagnosis of Our Time. Kegan Paul, Trench Trubner and Co. London, 1943.
- Mannheim 1996: Mannheim Károly: Ideológia és utópia. Atlantisz, Bp., 1996.
- Némédi 1985: Némédi Dénes: A népi szociográfia 1930-1938. Gondolat, Bp., 1985.
- Németh 1939: Németh László: Kisebbségben. Tanú kiadás. 1939.
- Olivecrona 1942: Karl Olivecrona: Der Imperativ des Gesetzes. Kopenhagen, 1942.
- Oltványi 1991: Oltványi Ambrus: Alternatívák és értékpluralizmus Bibó István gondolatvilágában. In: Bibó-émlékkönyv I., 66-83. old.
- Ortutay 1937: Ortutay Gyula: Magyar népismeret. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1937.
- Papp 1988: Papp Zsolt: Kormetszetek. Kossuth, Bp., 1988.
- Pataki 1993: Pataki Ferenc: Társadalomlélektani tényezők a magyar rendszerváltásban. In: Pataki Ferenc: Rendszerváltás után: társadalomlélektani terepszemle. Scientia Humana, Bp., 1993., 13-49. old.
- Radnóti 1991: Radnóti Sándor: A legitimitáció keletkezése. In: Bibó-émlékkönyv. I. köt., 367-382. old.
- Simmel 1923: Georg Simmel: Soziologie. München-Leipzig, Verlag von Duncker und Humboht, 1923.
- Szentpéteri 1993: Szentpéteri István: Legitimitás, jog és alkotmány viszonya Szentpéteri István nézetrendszerében. In: Emlékkönyv Dr. Kemenes Béla egyetemi tanár 65. születésnapjára. JATE, Szeged, 1993.
- Szilágyi 1988: Szilágyi Sándor: A szellemi ellenállás jelképe. (Bibó-tanulmányok) ABC Független Kiadó, Bp., 1988., 57-73. old.
- Trencsényi 1993: Trencsényi Balázs: A tegnapi árnyékában. Bibó és az Uchronia. Nappali Ház, 1993/2. 35-45. old.
- Tsukashima-Montero 1987: Ronald Tadao Tsukashima – Darrel Montero: The Contact Hypothesis: Social and Economic Contact and Generational Changes in the Study of Black Anti-Semitism. In: Bergmann (ed.) 1987., 430-449. pp.
- Vierkandt 1931: Alfred Vierkandt: Sittlichkeit. In: Vierkandt (szerk.) 533-545. o.
- Vierkandt (szerk.) 1931: Alfred Vierkandt (szerk.): Handwörterbuch der Sociologie. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1931.
- Watzlavick et al. 1990: Paul Watzlavick-John H. Weakland-Richard Fisch: Változás. A problémák keletkezésének és

megoldásának elvei. Gondolat, Bp., 1990.
Weber 1989: Max Weber. A politika mint hivatás: Medvetánc Füzetek, Bp., 1989.
Weber 1987: Max Weber: Gazdaság és társadalom. KJK, Bp., 1987.
von Wiese 1933: Leopold von Wiese: System der Allgemeinen Sociologie. München-Leipzig.
von Wiese 1942: Leopold von Wiese: Die Ethik und das System der zwischenmenschlichen Beziehungen. Zeitschrift für Öffentliches Recht, XXII. köt. 4-5. füzet (1942 december) 461-468. o.

* A tanulmány az *Alapítvány az emberi méltóságért*, és a *Bibó István Szellemi Műhely* támogatásával készült.

Zalán Tibor

Megkésett tematikus szöveg-töredék*

I.

Mintha esett volna az eső. Erre nem emlékszem pontosan. Mintha ott lettem volna. Nagy volt a sürgés-forgás. Azután elcsendesedett az utca is. Petőfi hazament gyereket csinálni. Meg aludni. Hosszú volt a nap. – Még hosszabb az ünneplés, utána. A százötvenév. Az abonyi iskolában mindig elmondta valaki a *talpra magyart*. Csak úgy belekezdett, cím nélkül, nagy erővel, szépen. A szívbe mélyen nyilamlott a gyerekhang. A zsigerekben szaggatózott végül. Kossuth Lajos is azt üzenté. Zengett az úttörőnyakkendős énekkar. De soha nem üzent még egyszer, nem pontosított, így nem derülhetett ki számunkra, hová kell mindnyájunknak elmenni. Nem is mentünk sehova, inkább fociztunk egy jót a téglagyári kémény tövében. – A tengert mindenesetre egy nagy, forradalmi arcú embernek képzeltem, aki feltámadott. (Zombikat akkoriban még nem ismert a magyar ember fia.) Őles léptekkel szelte át az ország fölött a leget, ment egyre csak ment, s akinek meg kellett rettennie, az megrettent tőle. Nekem nem volt félnivalóm, hát én nem izgattam magam a feltámadott tenger miatt. Némi büszkeséggel eltöltött persze, hogy ő a népek tengere. Az mégiscsak több, mint a sima tenger, amelyik a görögöké, vagy az égieké. Ez, a feltámadott, nyilván az *égiek* tengere. Ott lakhatnak az összes népek, mert az összes népek annyian vannak, hogy nem férnek el ezen a kicsi sárgolyón. Meg, hadd legyenek népek az űrben is, lásd az Orion űrhajó kalandjait. – A Nagy Október azért jobban megrengette szabadságharcos gyermekei szívünket, mert az egyetemes volt, lám, amíg a magyar forradalmat és szabadságharcot legfeljebb mi, magyarok ünnepeljük, addig ezt az egész világ (is). Mármint a haladó fele. És mi feltétlenül haladtunk akkoriban a haladó világféllel. Semmi kétség. Ez megint jó volt. Ráadásul nem kellett félnünk, hogy nacionalista elemek belekeverednek az ünneplésünkbe. Erre figyelmeztettek bennünket, hogy ne. A Nagy Októberkor könnyű volt odafigyelni is, akár. Volt lehetett. – A Forradalmi Ifjúsági Napok (rövidítve FIN, egy ennel, nem összezavarásképpen a finnel, népnév két ennel), helyre tette ezt a márciusi dolgot. Majdnem ügyet. Nem a *volt*, csak *egy*. Így a három közül. Akár a pogányok az Isteni Színjátékban keresztények, Petőfiék se lehettek még igazi kommunisták, mert idejük előtt szülte meg őket a haza. A kommunista időség előtt. (Ez apró utalás Illyés Petőfi-könyvére.) Ebből adódhatóan, az ünneplés is csak amolyan ímmel-ámmal volt. Az arányok kellő eltalálása miatt, óvatossággal. Vele kezdődött a FIN, így aztán nem lehetett a csúcса. Ki látott már olyat, hogy a csúcсsal kezdődik valami. Szépen föl kell annak menni, alulról fölfelé. Volt tehát a március 15. Ez leginkább előkészület volt. Akár az Őszirózsás Forradalom. Az se volt teljesen gílt, az valahogy még kezdődni se nagyon tudott. Grófok keveredtek bele abba is. Az is csak előkészület így. A csúcс március 21. volt, a Tanácsköztársaság kitörésének az évnapja. Kun Béla mégse volt egy gróf. Meg a Szamuely Tibor se egy úriember. ~~Habár az akasztásokat mindahányszor végig tudta nézni, mi több, élvezettel. Ez későbbi információ.~~ Belekeveredett. Utóbb kihúztam. Kétszer is. Jól látható. – Az Eötvös Kollégium kapu fölötti ablakából az Aradi vértanúk terére lehetett látni. Március 15-én is. Ezen a napon furcsa, ráérős idegenek lepték el a teret, ott ácsorogtak egészen szürkületig. A szürkület azután elnyelte őket, bár még az is lehet, a szürkületben is ott ácsorogtak, de az ablakból már nem őket, csak a szürkületet lehetett látni. Hogy mi okból értek rá mindig ugyanazon a napon, nem tudható azóta sem. Nyilván az ünnep miatt ünnepeltek így, ácsorgással. Báméskodtak, állampolgári jogaikhoz illően. Néha szót váltottak egymással, de nem sok szót. Csak amennyi kellett. Időnként valamelyik ilyen szóváltás után elment telefonálni. Kár, hogy akkor még nem találták fel a hordozható telefonokat. Zavart csak egyszer észleltem, amikor Ambrus Lajos másnaposan, vagy talán kora reggeli ünnepi részegségében egyenként dobálta ki a József Attila Kollégium harmadik emeleti ablakából az összes kislemezét, némely nagyméretű Lenin portréval keverve a zuhanás eseményeit, anélkül, hogy egyszer is ki- vagy lenézett volna, az Illés együttes egy bizonyos számát bömböltetve szakadatlanul, amelyik történetesen épp a márciusról szólt. (Azt nem tudta kidobni, mert egyfolytában forgott az öreg masinán, nagy zajt okozva az intézmény közvetlen környezetében.) Nehéz helyzetbe került mindenki odalent, főleg az ácsorgók, mert tüntetésnek nem lehetett minősíteni a talányos dobálódzást, eseménynek azonban feltétlenül, és bizony, rögtönzött ünnepséggé is hagyott kívánnivalókat maga után az akció, noha koreográfiailag helyénvalónak bizonyult, ~~utóbb szemlélve.~~ A drámai megemlékezésnek Imre bácsi, a portás vetett véget, aki lent kapkodta szorgosan a fentről repülő-hulló fekete korongokat, és miután hiába kiabálta a megátalkodottnak felfelé, hogy *na ne basszunk már ki egymással, Lajos úr*, átgondoltan felballagott és komoran, mindazonáltal hatásosan az ünneplés felfüggesztésére szólította fel a későbbi kitűnő író. – A katonaságnál azonban megzavarosodott ez a március 15. Mégiscsak belekeveredtek nacionalista elemek. Mi is azokká keveredtünk, egyetemi előfelvett kiskatonák. Kokárdát tűztünk a gyakorló zubbony hajtókájára. Noha oda nem volt rendszeresítve olyan. Annál is inkább helyeselhető a levétető zászlóaljparancs, mert a nemzeti színű ruhaszalag helyett már évekkel előbb föl találták a könnyebben kezelhető és beszerezhető jelvényt, amely sikeresen ötvözte a három fentebb említett ünnepet egyetlen kis festett öntvényen, míg a ruhakokárda bármely nagyságúan elkészítve sem fejezte ki jól az Őszirózsás Forradalmat, a Tanácsköztársaság vegytiszta és erős forradalmiságáról már nem is beszélve. Az ügyből század-szintű büntetőakció lett, és nem segített rajtunk, órákon keresztül gázlarcban gyakorlatozásunk közben sem a Kossuth Lajos, sem a Bem apó. Kun Béla nyilván segített volna, de sajnos, még nem őt ünnepeltük. Meg a suttogó hírek, amiknek hatására nyomban az ellenséges propaganda eszközeivé, mi több, bábjaivá váltunk hiszékenységünkben, hogy az egyik pesti hídon két oldalról beszorították a meggondolatlan egyetemistákat, meg a megtévesztett, hát megtévedt értelmiségi fiatalokat a rendőrök, mert tüntetéssé degradálták az előünnepet, állítólag szovjet zászlók is égtek (pedig gondolható lett volna, mennyivel egyszerűbb a sarló és kalapács kivágata, a lyukat nem tudja eloltani a szél), melyek pedig csak nemzetköziségre akarták emelni a mi partikuláris ünnepünket, jogosan zuhogtak hát a gumibotok, következtek be a letartóztatások. Érezhető volt már akkor is, hogy csak bajt hoz a FIN-napokra ez a március közepi ünnepelgetés. Mederbe kellett hát vezetni cseberből a vödöröt, mint később Nagymarosnál a Dunát, Kilitinél a duzzadt vizet. Meg lett rendszabályozva a márciusnak ez a része, egy napja, az ünnepet ismét visszakapták azok, akik megérdemelték, mert szépen tudtak ünnepelni, szép rendben, elvágólag, előre elkészített és elpróbált forgatókönyv szerint, a FIN-napokkal elvágólag és összeegyeztetően. – Az évek jöttek, mentek, de inkább mentek. Nincs már FIN-napok, és március 15-e akár nacionalista is lehet. Ilyen is, olyan is. A politikusok most is ott ácsorognak az emelvényeken, szívből fakadó beszédeket mondanak a Nemzeti lépcsőin a jó nagy nemzeti színű zászlók lobogása közben, nagy erővel, szépen. A szívbe mélyen nyilamlék az emelkedett szónoki hang. A zsigerekben szaggatózik végül. Kossuth Lajos is azt üzenté. Végre megüzenhetné már, hová. Elvégre demokrácia van, vagy mifene...

* A szöveget a Forrás felkérésére a folyóirat márciusi számába kezdtem el írni. Életem akkori összesűrűsödése miatt azonban *máig nem tudtam befejezni*. Talán már nem is fogom. Most, utólag elolvasva, mégis úgy találom, el kellett volna küldenem, akár ebben a töredék-formájában is. Most megteszem, bízván a Szerkesztőség és az olvasók megértésében...

Szekér Endre

A stílus – az író

a drámai művek stílusáról*

Benedek Marcell két esztendeig a kolozsvári, tizenhárom évig a budapesti egyetemen tartott előadást a drámáról. S mikor jegyzeteit rendezgette, a dráma műfajának jellegzetességeit akarta írásba foglalni, arra jött rá, hogy mindezekből csak „szép emlékoszlopa” lenne a dramaturgiának. Mert a dráma műfaja megváltozott, átfurmálódott, a hagyományos „drámaiság” sincs többé. Még esetleg abban a közhelyben meg lehetne állapodni, hogy a dráma a színjátszó személyek párbeszédeiben kifejeződő emberi sorsokat mutat be a közönség előtt. De ez az általánosság, ez a közhely sem elfogadható, hiszen ma már van „mono-dráma”, melyben nincs párbeszéd. A közönség is megváltozott: a dráma lehet egy-egy ember olvasmányélménye vagy a televízió által bemutatott művet figyelheti otthon a család a képernyő előtt stb.

A dráma a harmadik hagyományos műnem (műfajcsoport) – a líra és az epika mellett. Legszorosabban az epikai művekkel állnak „rokonságban” a drámák, hiszen a külső világ ábrázolása is a céljuk. Mindkét műnemben a cselekmény fontos szerepet tölt be, de a drámában az eseményeket megjelenítve látjuk, „élő” szereplők párbeszédeiben. A párbeszéd természetesen még nem dráma. Ehhez járul a hagyományos értelemben vett drámában a konfliktus, az összeütközés, a szereplőknek egymáshoz való viszonyának megjelenítése. A drámában ellentétes érdekek, nézetek, eszmények, törekvések stb. feszülnek egymásnak, mely a színpadon előttünk bontakozik ki. Hasonlóképpen részesei lehetünk a drámai hős jellemfejlődésének, változásainak, érzelmi hullámválzásának, esetleg tragikus sorsának. A hagyományos drámát – mint a színpadon előadott művet – mindig a jelenhez szólónak szokták tekinteni. Így szólhat Shakespeare drámája évszázadok óta a különböző korok új és új nemzedékéhez. De a dráma nemcsak mint a színpadon előadott mű szólhat hozzánk, hanem mint olvasott irodalmi alkotás is, otthon, olvasólampák alatt. De talán ilyenkor is befolyásol minket a dráma műfaja, mert „lelki szemeink előtt” látjuk az olvasott drámáról, természetesen még-is drámaként él előttünk „illúziót” keltő díszletekkel, jelképes környezettel stb. A régi irodalomelméletek két alapvető drámai műfajt különítettek el: a tragédiát és a komédiát. S ehhez viszonyították az úgynevezett középfajú drámát, a színművet, a tragikomédiát stb. Arisztotelész *Poétikája* is pl. a tragédiával foglalkozik.

A műfaji változások már a korábbiakban is érvényesültek pl. Csehov „lírai” drámáiban, melyekben visszaszorult a cselekmény, az élesebb konfliktus. Brecht „epikus” színházában pedig „elidegeníthető eszközökkel” élt, megszakította a mű szerkezeti felépítését pl. songokkal, táblákkal, „magyarázatokkal”. S akkor milyen változásokat vehetünk észre az avantgard hatására, az abszurd törekvések révén? És milyen a dráma nyelve, hiszen számos alkalommal ezen áll vagy bukik a mű sikere, a színpadi előadás hatása. A magyar drámák vizsgálatakor mindig visszapillantunk Katona József *Bánk bán* című drámájára, vizsgálgatjuk a drámai nyelv sajátosságait. (Orosz László Katona József drámájáról írva kiemelte pl. az archaizáló, a nyelvújítási elemeket, a drámai erejű szóösszetételeket, a szenvedő igék és igenevek használatát, az elbeszélő múltat, a népies raghasználatot, szólásokat, a közbevetéseket, az indulatszavakat, a tagolatlan mondatokat, a félbehagyott szavakat stb.) (S már a régebbi magyar drámában is felmerült a hagyományos párbeszéd mellett a szerzői utasítások szerepe és azok alaposabb vizsgálata [Bécsy Tamás]). Walter Kerr írt tanulmányt a drámai nyelvről. Megállapítja azt, hogy a drámai nyelv „ritmusa” a párbeszéd gyorsaságából adódik. Ő Van Druten A *vadgalamb búgása* című drámájából idéz egy gyorsan pergő párbeszédet, megszólításokat, felkiáltásokat, rövid kérdéseket és pár szavas válaszokat. Fontosnak tartja a rövid mondatokat, a szüneteket, a „gondolatjeleket” használatát, a kihagyásokat, a felkiáltásokat, a teljesebb mondatok megszakítását stb.

A mai magyar drámákat olvasva – feltétlenül vissza kell térnünk a lezárt klasszikus életművekre: Németh Lászlóéra, Illyés Gyuláéra, Illés Endrére, Sarkadi Imrére, Örkény Istvánra stb. Németh László történelmi drámáiban a korából kiemelkedő személyiség áll szemben visszahúzó, elmaradt környezetével, a kissztíli jelennel. Drámáiban rejtetten vagy nyíltabban mindig ott érezzük az esszéirőt, a gondolataival küszködő Németh Lászlót. Az író vallomásaiban a formai újításokról, a kísérletezésről, a „mondanivaló szenvedélyéről”, az igazság kimondásáról szól. Közismert az úgynevezett „görög korszaka”, az író felfedezi pl. Szophoklész tragédiáit, a magyar Agamemnont és Elektrát szeretné megírni – regényben, s az igazi dráma prédikáció-jellegét keresi. S mindig a magatartás a fontos: „itt állok, másként nem tehetek” – magatartása, Luthert vagy Galileit követve. Németh László tömör mondatait elemzi Vekérdi László: úgy érzi, hogy az író a „legkisebb helyen legtöbbet mondó mondatokat” fogalmaz. Fontos szerepet szán a vesszőknek, a kettőspontoknak, a hármas pontoknak, a zárójeleknek, mert „segítenek a szavaknak a mondat értelmét kifejezni.” Az ész diadalát éri itt az olvasó, az irodalomtörténész a nyelv irracionális erői felett. A Galilei-dráma Németh László remekműve, a „szerettem az igazságot” kulcsfontosságú kifejezője – a drámai nyelv nagy lehetősége is. Mindjárt az első felvonásban az igazság kimondásának problémáját veti fel: „Mért? Mert az igazság, mint anyában a gyermek, minden tilalom ellenére ott mocoog benne s világra kívánczik.” Érdemes még néhány idézettel bemutatni, hogy milyen az író drámai nyelve – történetesen a *Galileiben*. Például metaforákkal él, így tömörebben fejez ki érzelmet, indulatot, helyzetet. „Ne mondja barátom. Lúgot önt a sebbe. Így is ez mar a legjobban.... hogy könnyelmű voltam.” Gyakran él hasonlatokkal. „A hiúság indulata: ha ez a vad az emberek szemében fölemeli a fejét, jobban kell félni, mintha oroszánok vagy tigrisek emelgetnék a pusztában.” S ehhez a helyzetet jellemző hasonlathoz tartozik az utána következő szerzői utasítás: „(Izgatottan jár-ke.)”, – „(Izgatottan)”, – „(... arca, mint a szikla, melyről minden fölöslegest lehordott az idő...)”, – „(elgondolkozva)”, – „(kitörve)”, – „(megdöbbenően hallgat)”, – stb. Galileire többször vonatkozik ez a szó: „megdöbbenve”, „megdöbbenően”. De ehhez tegyük azt hozzá, hogy Galilei nem csupán „megdöbbenően hallgat”, hanem nyugtalanul, izgatottan védekezik, támad, fejteget, magyaráz. És ez a szerzői utasítás is pontos és fontos: „határozottan”. Ekkor Galilei hosszabb mondatokban fejt ki a maga igazát, jellemző módon a mondatok összekapcsolódnak, ívelnek tovább, érvelnek újra. Az összetett mondatoknak világosak és biztosak a pillérei, mint a hídnek, melyeken határozottan haladhatunk előre, az egyik partról a másik partra: „Ennek a hűségnek azonban megvan a határa, s nekem is figyelmeztetnem kell tisztelendőségeden át azokat, akiket illet, hogyha ők könnyelműek és dogma s természeti tény elhatárolásában indulatoknak engednek, ennek a könnyelműségnek az árát nem fizetheti a becsületem. Ha végsőkéig keserítik, a féreg is föllágaskodik s nekem nem olyan drága ez a meguntató élet, hogy e pör gyalázatát azokra ne vessem, akiket ettől hiába akartam megóvni.” Az előbbieken Németh László Galilei szavaival, világos mondatszerkezetével, a gondolatiság erejével, az esszéstílushoz való közeledéssel – egyértelműen új fejezetet nyitott a modern magyar dráma fejlődésében. Az író történelmi drámáinak hősei kiemelkedő egyéniségek, így az általuk mondottaknak is illeszkedni

kell hozzájuk. Hiszen Galilei okfejtése, fejtegetése, igazának védeése, a támadások visszautasítása stb. természetesen hosszabb elmélkedést igényel. Ezek nem monológok, hanem valódi párbeszédnek részei – méltósággal, magas erkölcsi tartással és egyben végzetes kiszolgáltatottsággal. Az élő párbeszédet olykor a pengeéles kérdőmondatok is jelzik: „S ha én tudományos ellenfeleimnek nem szerzem meg azt az elégtételt, hogy kötéllel a nyakamban járuljak elébük?” Vagy: „Ez kétségtelenül jóakarátú ajánlat: törjük el a tollat, hogy megmentsük a fejet. De az, hogy a tollamat elmarasztalom, elégtételnek elég-e?” Máskor pedig Galilei-Németh László a párbeszédben csak egy-egy kérlelhetetlenül kemény és pontos kijelentő mondatral válaszol: „Hazugság azt vallani, amit én nem hiszek”. A dráma befejezésében pedig visszatér az igazság kimondásának kulcskérdéséhez, és azt erősíti meg az érzelmi háttérrel és a dráma befejezésének különös kiemelésével: „Most, hogy holtomig rab vagyok? Most még makacsabban kapaszkodom belé. Ha idáig napfényem volt az igazság, most a szememre szakadó homályban a lélekzetem lesz... Hisz a becsületelem adtam érte... Az üdvösségemet, ha úgy akarja!”

Ilyés Gyula hatalmas életművében nagyon nehéz lenne műfaji „sorrendet” állítani, de a leggyakrabban költőként megnyilatkozó alkotó sokszor kereste a drámai kifejezési lehetőséget. Számos alkalommal a magyar történelem jelentős sorsfordulóit örökölte meg (pl. *Osorai példa*, *Dózsa György*), de ő is kutatta az ironikus-szatirikus hang másfajta műfaji-szemléleti hatását (pl. *Bölcsek a fán*). Olykor a tragédia műfaját érezte legközelebb magához. A sokat emlegetett *Fáklyaláng* volt talán egyik legsikeresebb drámai munkája, melyben 1848/49-es szabadságharc bukása utáni válságot, tanulságot igyekezett drámai formába önteni – érdekes „utójátékkal”, időrenddel, valamiféle drámai „feloldással”. Kossuthot és Görgeyt állítja szembe egymással 1849. augusztus 10-én Aradon. Ilyés Gyula a dráma elején részletes környezetrajzot és a szereplőkről alapos jellemzést ad, – figyelemre méltóan többit, részletesebbet, mint mások egy-egy drámában. Pl. „Egy asztalon a falnál földig lógó nagy katonai térkép. Kezdődő augusztusi este, egy nappal Kossuthék lemondása, három nappal a világsi fegyverletétel előtt.” Nagyon érdekesek a szereplőket bemutató írói jellemzések egy-egy megszólalás előtt, – ez talán Ilyés epikus alkatát fejezi ki. Pl. „Vukovics – harmincnyolc éves, mintaképe a kor hevesvérű magyar patriótájának: előkelő szerb család gyermekeként Fiumében született s nevelkedett, vagyis a magyar igazságot most-gyúlt tűz lobogtatja benne; magyarul kamaszfővel tanult meg; Száva keresztnevét alig tíz éve változtatta Sebőre...” S ez az írói jellemzés még folytatódik, még néhány fontos mondat következik, s csak akkor adja szájába az elhangzó mondatot: „És ez az ember legyen fővezér?! Görgey?! Tehát a hosszú szerzői utasítás, írói jellemzés után a drámában lévő párbeszéd szövege az előbbiekkal ellentétben – sokkal rövidebb, lényegre törő, pár szóból áll, és utána a kérdőjel és felkiáltójel együttes használata érzékelteti a szereplő belsejében kavargó indulatot, szenvedélyt. S aztán a *Fáklyaláng* további jeleneteit, párbeszédeit olvasva feltűnik a mondatok lerövidülése, hiányossá válása, olykor csak egy-egy szóvá zsugorodása. Hiszen a mindennapi életben egy-egy feszült pillanatban – nincs lehetőség az indokolásra, érvelésre. Így a drámában is. Ilyés Gyula *Fáklyaláng*-jában halmozódnak az egy-egy szóra rövidülő mondatok (pl. „Hallatlan – „Okosan!” – „Úgy-úgy.” – „Legyen?!” – „Görgey.” – „Lehetetlen!” – „Képtelenség!” – „Elképzelhetetlen.” – „Csillapodj.” – „Okvetlenül.”) Természetesen az egyszavas mondatok a végtelenül rövid néhány szavas mondatokkal együtt jellemzőek a drámai helyzetre, feszültségre. (Pl. „Azt nem! De ezt sem! Micsoda zavar!” – „Olyan nagy a veszély? Mint Mohács előtt? Manapság?”) És érdemes most a párbeszéd teljesebb formáját idézni, mely feltétlenül jól érzékelteti a rövid kérdő mondatok egymásutánjával a válságos történelmi pillanatot, és ezt nyelvi eszközökkel is kifejezi: „KOSSUTH: ... Ezt folytatni kell már végtelenül! – Görgey: Hasztalanul? – Kossuth: Ki dönti azt el? – Görgey: Esztelenül? – Kossuth: Dugovics Titusz áldozata hasztalan volt? Temisztoklesz esztelen volt? Termopiléné! esztelenen harcoltak Görögországért? Harcolna még ma, holtukban is a szellemükkel. A magyar hadsereg is harcolni fog. – Görgey: Ha azt parancsolom, bírom a szavadat rá! – Kossuth: Az a szó csak a harcvitelre szól! – Görgey: Az imént adtad át egy kézfogással. – Kossuth: Visszavonom! Csalsz, ha nem adod vissza. – Görgey: Különb erők diktálják már a szót. Nekem, de – vigyázz – neked is!” ... A végletes történelmi pillanatban vitatkozó Kossuth és Görgey párbeszéde jól érzékelteti a dráma stílusának sajátos nyelvi eszközeit: az egymással ellentétes nézetek olykor egy-egy kiemelt szóval feszülnek egymásnak (pl. „végtelenül” – „hasztalanul”; – „esztelenül” – „hasztalanul”). A feszültséget jól fejezik ki a kérdő és a felkiáltó mondatok gyors váltásai. Majd a „meggyőzésre” halmozódó kérdő mondatok választ nem váró indulatos egymásutánja, a maga emelkedettségével: „Dugovics Titusz áldozata hasztalan volt?” stb. Aztán sok mindenre figyelhetünk még fel: itt fontosabbá válnak a szerzői utasítások, a „csendek” és a „kinti zajok”, „kürtjelek”. A csatazajok, a csöndek, a kinti és a benti környezet. S ezek a körülményeket jelző szerzői utasítások sokkal jobban befolyásolják a drámát, a drámai szöveget, mint általában, mint megszokott. Pl. Görgey: (kitörve) „A bomlásba?! A tébolyba? Én... én... (beszélne még, de hirtelen újabb, erősebb kürtjelek minden oldalról, elől a teremben is, mintha a nézőket is bekerítenék). Bezárult a kör!” ... Vagy érdekes azt is megfigyelni, hogy a párbeszédnek rövidebb-hosszabb mondatai után találhatóunk még az utójáték előtt egy hosszabb Kossuth-monológot, kb. másfél oldal terjedelműt, melyben ebben a valóságosan drámai helyzetben hosszan vall, vívódik: „Kossuth (felegyenesedik, nagyot lélegzik, eltolja a pisztolyt, lassan feláll. Józsa után tekint). – Ki szólt? Ezzel az egyszerű paraszti nyelvel? Azt mondja, amit az a másik, de – mért szorít most szíven az, ami az imént csak viszolyogtatott? Milyen két világ. Milyen választás nyílik itt! – (Suttogva) – Lehet azt választani, hogy... (Arrébb megy visszanéz a székre s mintha még mindig benne ülne, mintegy önmagának beszél.) – Élni?! ... Az lenne a nehezebb.” ...

A modern magyar dráma új fejezete kezdődött Örkény István tevékenységével. Tarján Tamás tanulmánykötetének, a *Kortársi drámának* az elején azonnal kiemeli 1967. február 24-ét, Örkény István *Tóték* című tragikomédiájának a bemutatóját a Thália Színházban. S hozzáteszi, hogy drámatörténetünk határkövévé vált e bemutató, a magyar dráma történetének „a Tóték utáni” (vagy előtti) időszaka. „E művel – s Örkény későbbi munkásságának javával – jutott az újabb magyar dráma legközelebb a világirodalomhoz, a világszínházhoz”, – jegyezte meg Tarján Tamás. Örkény István drámaiban bár félreérthetetlenül magyar témákat, magyar alakokat mutat be, mégis minden esetben többet mutatnak önmaguknál, a nagyvilágnak is van mondanivalója. „Éljen a kérdőjel, vesszen a pont!” – állapítja meg egyik fiktív beszélgetésében Örkény István. Azért vonzódik mindenféleképpen a kérdőjelhez, mert ő nem befejezni, lezárni akar valamit, hanem továbbvinni, új útra küldeni. Bár hatottak Örkényre az abszurdok, de ő inkább a groteszk módszerével, eszközeivel akart elemezni, tagadni. Sohasem akart lezárni valamit, hanem elgondolkoztatni, kérdőjeleket tenni, a változás és a változtatás lehetőségét ábrázolni. A *Tóték* világa, a tragikomédia realista elemekre épül, majd azokat eltülozva, felnagyítva groteszkké formálja. A frontról a hátszágba menekülő Örnagy, összeroppant idegzetel kiharaszálja az őt elhalmozó, neki kiszolgáltatott falusi családot, *Tóték*kat. Majd a középponti problémává váló „dobozolásra” kényszerített család először még fejet hajt, akarva-akaratlan kedvébe járnak – a katona fiú „érdekében” – a zsarnok Örnagynak. A tragikomédia természetes részévé válik az ányékszék, a budi is. (Érdekes – Flaubert-re emlékeztető – vallomás Örkény Istváné is: „Én Tóttal érzek, de az Örnagy is én vagyok...”) Az egyik drámarészletben ezt olvashatjuk a középpontba került „dobozolással” kapcsolatban: „Örnagy (elsétál, gondolkodik, visszajön): Nézzék, Tóték. Én élek-halok a dobozolásért. De így, ahogy eddig csináltuk, ez nem mehet tovább. Ha közben mindnyájan másra gondolunk, akkor ez teljesen hiábavaló erőpocséklás. Hagyjuk is abba, kérem – Tót (alázatosan): Én nem akarok vitába szállni az örnagy úrral, de már bocsásson meg a világ, mégiscsak nehéz azt megakadályozni, ha valami az embernek eszébe akar jutni.” Örkény István Örnagya – (a színpadon és filmen Latinovits Zoltán felejthetetlen alakításában) – fegyelmet követel Tótéktól, „logikus koncentrációt”, a másra gondolás és a „feleslegesnek” tűnő önálló gondolkodás szükségletességét, Tót szájába

„csipogó” zseblámpát kényszerít stb. És Örkény írói útmutatásai remekül érzékeltetik az Órnagy szélsőséges magatartását: egyszer „álmódosva, költőien” vall a dobozolás gyönyörűségéről; máskor meg „dúltan körülnéz”, „összeressen” minden zajra, „gyomrához kap, nevetése hirtelen öklendezésbe megy át, az ablakhoz tántorog, kihajol.” Aztán érdemes lenne megfigyelni, hogy maga az író miként mutatja be az új margóvágót. „Egy négy lábon álló, hatalmas szerkezetnek” nevezi, s hozzáteszi, hogy „akkora pengével, mint a guillotine”. Ezzel az írói jellemzéssel szinte már sejteti a tragikomikus befejezést, a „tompa döndülést” hallatja, s a szereplők lelkiállapotával szintén sok mindent árul el: Ágika „iszonyodó szemmel” néz apjára, Mariska „félénken kérdezi” urát, a jó Lajost, hogy háromba vágta-e. S a pontosságra sokat adó Tót „utánaszámol”, hogy hány részre vágta az őket megnyomortó Órnagyot. S nyugodtan mondja, hogy „négy egyforma darabba vágtam.” A realista törekvés összeolvad a groteszkkal. Így győz, így hatásos.

Sokféle drámaírói törekvről, stílusról, nyelvi eszközökről számolhatunk be: Sarkadi Imre, Hubay Miklós, Sütő András, Páskándi Géza, Hernádi Gyula, Karinthy Ferenc, Csurka István, Fejes Endre, Gyurkovics Tibor, Görgey Gábor, Eörsi István, Kocsis István, Spiró György és mások drámáit olvasva vagy színpadon látva. Csak néhányat emeljük ki, csak egy-egy részt ragadjunk ki a drámákból! Az esszé műfajának gondolatosságával és a biblikus nyelv emelkedettségével gazdagodott Sütő András drámaírói művésze. A *Káin és Ábel* című drámája „ajkiáltásokra” tagolódik, felvonások helyett. Ábel monológja költői szépséggel telítődik (a csillagos égtől a tenger és a szelek színeig). Összetett szavai szintén ezt a költőiséget, emelkedettséget fokozzák. („Jégeső-hang”, az Éden „illatlelkei”, „kókuszdió-boldogság”, „buborékbátorság”). Sütő András *Advent a Hargitán* című színművében költői emelkedettségét sajátos természetközelséggel, jelképiséggel párosítja. A Bódi Vencel háza a Hargitán a Kicsi Romlás nevű szurdoknál épült, s mindenütt hó van: hófalak, hótornyok, hóhullámok, hópárnák, hódunnák, s az „ereszen méteres jégcsapok halványkék orgonája”. „Imával fordul Istenhez: Uram, aki fent vagy az egekben! Tekints le most kegyesen...”

Karinthy Ferenc színművei más úton haladnak: gyakran leszűkíti a szereplők számát, kedveli a kétszemélyes dráma intim hangulatát és a köznyelvi stílust. A *Duna-kanyar* volt egyik legsikeresebb két szereplős színműve, melyet 1966-ban a Madách Kamara Színház mutatott be Domján Edittel és Mensáros Lászlóval. Az élőbeszéd varázsos, olykor észrevétlen eszközeivel mélyre tud hatolni. Olykor súlytalannak, túlzottan mindennapinak tűnnek a párbeszéddek (pl. „Feketét nem tud adni? – Mondom, lezártam a gépet, Nincs elég nyomás.”) De így rajzolódik ki két magányossá vált ember sorsa, kaland-vágya, az egymásba kapaszkodás lehetősége. A rövid, természetes, egyszerű mondatok mégis „többet” mondanak egy bravúros írói ötlettel: a két szereplő a két hiányzó volt szerelme „helyettesíti”, mintha „négyen” lennének. S a „csábítási” jelenet szavai ismétlődnek: hol a férfi, hol a nő mondja. A komolyság és játékoság, az odaadás és az elutasítás, a magány és a társkeresés hirtelen változik. S a könnyedség ellenére „komoly” témák, gondok is felvetődnek ebben a színműben a disszidálástól a magányosságig. („Ez egy előszezonz-ország. Itt minden csak lesz, öt hét múlva, öt év múlva, harminc év múlva. Aki nem hiszi, majd a föld alatt felszólalhat az országos kukacértekezleten.”)

Hubay Miklós drámaírói munkássága évtizedeken ível át. Először is egy különös műfaji alkotását (alkotásukat) kell kiemelnünk: az *Egy szerelem három éjszakáját*, melyet Vas Istvánnal és Ránki Györggyel írt közösen. A műfaj: musical. A történet háttérben Radnóti Miklós sorsa rajzolódik ki előttünk. Valóban még ennél is több rejtezik benne: a költő sorsa egy vészterhes időszakban. A költőiség és a drámaiság, az antifasiszta ellenállás és a kiszolgáltatott szellem problémái szólnak meg versben, prózában, zenével. Drámatörténeti kuriózum a *Színház a Cethal hátán* című kötete, mely Weöres Sándor *Hála-áldozat* című versére épít: ő, Hubay Miklós három színművével tiszteletet, hommage-t ad három régi drámaíró előtt (Balassi Menyhárt, Madách, Károlyi Mihály). Mindig kísérletezett és kísérletezik a drámai formával: a nemzeti hagyományokat átgyúrja, hol mitologikus, hol pszichologikus elemekkel él, Pirandello módszerére figyel, ironikusan szól meg, az abszurd dráma is ihleti. Megszerette az egyfelvonásos drámaépítkezést. Egyik emblemaszerű címe: *Tűzet viszek*. A drámahős és az író is. Az *Ők tudják, mi a szerelem* című egyfelvonásos Lyonban, 1864 szeptemberének végén mutatja be hőseit. Berlioz története, a hajdani szerelem idézése, a két idős ember fiatalságára emlékezése a dráma. („Itt volt a nagypapa háza. És a kanyargós Izére mögött, a távolban, ott tündökölt az örök hóval borított jeges szépség, a Mont Blanc...”)

Weöres Sándor költői játéka, a *holdbéli csónakos*: napjainkban és a mesés ősidőben játszódik. Háttérben baloldalt a Panyiga presszó, középpont Játékosország, és először Pávaszem és udvarlója, Medvefia lépnek a színpadra. („A város vég itt csupa szürke ház, / a részegekre angyalka vigyáz / s a villanyfényben mint aranykehelyben / alusznak a tűzfalak, háztetők...”). A tündéri-költői szellemű mesejátékban találkozunk Bolond Istókkal, Vitéz Lászlóval, Paprika Jancsival, Jégapóval és másokkal. Az egyik a hitét, a másik a célját, a harmadik a szívét keresi. A prózai szöveg pl. Vitéz László üdvözlése és bemutatkozása – hirtelen megváltozik: Pávaszem verssel szól hozzánk a „kékvirágos hegytetőn”... A mesejátékban – mint a költő maga is jelezte a mű elején –: a mai és az ősidő összefonódik. Itt a szereplők halásznak, vadásznak, bujdosnak, börtönbe kerülnek, álmodnak stb. A verses drámarészletek érdekessége az, hogy a költő korábbi versköteteiben is megtalálhatók. Így a börtönőr és Pávaszem szavai („Egy hegy megy... / szembe jön egy másik hegy. // Én is hegy, / Te is hegy. / Nekem ugyan egyremegy”). Mint a *Harminc bagatell* egyik részében... Weöres költői világa eredeti meseszzerűséggel, csodával és álommal újítja meg a dráma műfaját.

Irodalmunkban sokáig elfelejtették az egyfelvonásos drámákat, pedig nagy hagyománya volt korábban (pl. Balázs Béla *A kékszakállú herceg vára*, Babits Mihály *Laodameia*, Karinthy Frigyes *A búvós szék*). Görgey Gábor *Népfürdő* című színművében ironikus, groteszk hangon szól, tragikomikus helyzetekben mutatja be a hatalmat és a hatalomnak kiszolgáltatott embert. A vakítóan fehér, csempézett színpadon dúdoló jelenik meg a kb. 17 éves inas, és a csapatok dédelgeti, kedveskedik nekik, mert az utcán a nőknek is „zuhanyrózsaszaguk” van. Csaknem szerelmes vallomással veszi körül a csapatot, a vizet, hiszen ez a víz végigcsurog a nők nyakán, mellén, hasán, „vízfátyolt terít a csipőjükre, majd lezúdul a sötét, illatos sűrűbe”. Kinevetik az inas „csap-áriját”. A mester inkább a rosszlányokról beszél, s odaküldi a fiút. Görgey részletes szerzői utasításokkal él („Feltétlenül kell hozzá két szerszámos láda...”), a párbeszédben pedig különböző nyelvi rétegek keverednek: szakszavakkal, költőiséggel, álommal és valósággal („gerincvezeték” – „tisztá lehelet” – „reggeli Nap” – „piros arcú lány”).

A drámai műnem, műfaj sokféle változásának korát éljük. „*In memoriam Ö. I.*” címmel drámai összeállítást készített Örkény István írásaiból Valló Péter, melyet a Vígyszínházban mutattak be 1980-ban. Hat férfi és öt nő, aztán néhány statisztá (kivégzőosztag, orosz asszonyok stb.) bejönnek egy fehér térre, mely az orosz hőmezőre, Voronyezsre is emlékeztet, vagy a „tisztá lapra” is. A szereplők többször meghalnak és feltámadnak. Fontosak a zeneszámok, a táncok, a zajok, a „szertartás-jelleg” és a korrajz érzékeltetésére. Apró jelenetekből, emlék-villanásokból áll össze a drámai játék: a párizsi emlékektől a világháborús pillanatokig. A műben a párbeszédnél talán fontosabbak és terjedelmesebbek is a „magyarázó szövegek”, utasítások (pl. „Edith Piaf hangját elnyomja a vonatkattogás, Viszontlátásra, Isten óvjon...”).

Páskándi Géza ún. abszurdoid drámát akart írni. Ő maga beszélt arról, hogy nem abszurd drámát szeretne, hanem „abszurdoidot”. A kritikus véleménye szerint az író lágyítani, enyhíteni akart a megfogalmazáson, az abszurdon, s ezzel valamit meg is magyarázott. A

Vendégség című drámájában a hitújítás korában Dávid Ferenc házában vagyunk, ahol együtt vannak: a besúgó és a besúgott, Socino olasz unitárius és Dávid Ferenc. Napjainkig időszerű a lehallgatás, a besúgás, a jelentés veszélyeztettsége. A börtönnél rosszabb kiszolgáltatottság – ez a „vendégség”. A párbeszéd szikár mondatai, a néhány szóra szűkülő kérdések és válaszok – megnövelik a nyelv fontosságát, erejét. Itt nincs hosszú monológ, felesleges magyarázat. „Vendégségben voltam. Vendéged voltam. Vendéged és árulód”, – mondja Socino. „Mégis veled karácsonyolok a legszívesebben. Veled, mert másom sincs ezen a kerek világon, csak az, akit elárultam.”

A dráma egyik új lehetősége: a monodráma. Kocsis István monodramáiban a konfliktus, a külső és a belső világgal való harc, a vívódások – csupán az önmagának feltett kérdésekben és válaszokban, a monológokban fejeződnek ki. Kiszorul a drámából az ellenfél, és csak közvetve, a drámahős szavaiban fejeződik ki. Így vall Bolyai János, Vincent van Gogh, Jászai Mari, Árva Bethlen Kata, Széchenyi István. Kocsis monodramáiban egyedül. Ezért a nyelvre még nagyobb súly nehezedik: minden konfliktust, érzelmet, küzdelmet stb. – csak a mondatokkal fejezhet ki. Kérdez, kiált, felel, elhallgat, újrakezdi. Pl. „A csillagokból olvasok, értitek?! Vér és vér mindenütt! Népek pusztulnak el engesztelhetetlen, örült mézárulásban!... A Híd sohasem épül fel...” – mondja Széchenyi Kocsis István drámájában.

Átformálódik a hagyományos történelmi dráma is. Különös utat követett Száraz György különös történelmi csapdahelyzetek ábrázolásával (*Királycsele, III. Béla, A nagyszerű halál*) A hatalom ellentmondásait érzékeltetve („A hatalom pedig veszélyes dolog: egy szent is hóherrá válhatik a tökéletlen világban...”) – Gosztanyi János *Andrássy út 60.* címmel írt a közeli és távolabbi múltban rettegett ÁVO épület, vallatóhely, börtön világáról. E félelmes jelkép pl. Faludy György börtönverseiben vált irodalmunk szomorú, dokumentumértékű részévé. Gosztanyi János színművében 1949-ben a Pódium Kabaréból két személy elviszi Rubányi Ervint. Vallatják a Nyugaton járt kommunistát. A természetesen főleg párbeszédre épülő mű vallatásai, a vallató és a vádlott szövege a dráma (pl. „... mikor lett ő rendőrbesúgó? – Ő?! Rendőrbesúgó lett?”), de olykor lényeges a cellában elhangzó monológ is („Félek a szenvedéstől. Némileg elpuhultam.”) Érdekes véletlen: Gosztanyi János főhőse Rubányi, Koestler *Sötétség délben* hőse Rubasov. A nevek összecsengnek.) – Kornis Mihály egy teljesen szabálytalan drámát tett közzé. A címe: *Kádár*. Az alcím: magyar dráma. Az MSZMP Központi Bizottsága 1989. április 12-i ülésén elmondott teljesen zavaros Kádár-beszédre épül a dráma. A jegyzőkönyvet Kornis Mihály egészíti ki lábjegyzetekkel, magyarázatokkal, kommentárral. E két szövegrétegből áll a mű. Pl. Kádár János szavai: „Pincehelyiségben, egy mackótömő vacak helyiségben volt már megfelelően koros nő, ez még most is számít, és egyszer azok engem felismernek.” – Kornis pl. a következő megjegyzést fűzi Kádár beszédéhez: „Nagy beszédre készül, mindent el akar mondani. Megszóal a totem: irtóztató. A fejében az élet különböző szituációk egymásbacsúszott homálya; süppeteg mocsár, melyből azonban most kiszabadíthatja magát, az elején még bízik ebben.” Ebben a „drámában” egyrészt nyomon követhetjük Kádár János súlyos betegségét, zavart logikáját, elhallgatott félmondatait – és Kornis száraz megállapításait, magyarázatát, értelmezését. Ez is dráma.

A folyton változó drámai műfaj – az egyszereplős monodramától az abszurdig vagy a szabálytalan dokumentumdrámáig a stílust, a nyelvet is átforgatta. Beszélhetnek a drámahősök emelkedetten, költőien, sűrítetten vagy bőbeszédűen, köznyelvi szavakkal vagy szóképekkel. Az írói vagy a szereplő egyéniségéhez illeszkedve. Hiszen stílus – az ember.

* Készült a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány „Tudomány az oktatásban” szakalapítványának támogatásával. „A stílus – az író” című készülő munka egyik fejezete, rövidítve

Kriston Vízi József

„Lábánál holdvilág fejénél napsugár”

Katona Imre születésnapj tanulmánykötete

Az elmúlt év derekán Szegeden járva – s mivel volt még egy jó órányi idő a forróságban visszaindulni rest gyorsvonathoz –, szokásom szerint behúzódtam a Sík Sándorról elnevezett könyvesboltba. Emlékszem, irigyen pásztáztam végig a polcsorokat (:vajha Kecskeméten is lenne végre egy ilyen kínálat!), melyeken a határon túli magyar termésben ott sárgállott Katona Imre rövidebb-hosszabb tanulmányainak új gyűjteménye. *Lábánál holdvilág, fejénél napsugár...* – betűztem gerincéről az ősi hitvilágnak a dél-baranyai karácsonyi kántáló énekben fennmaradt varázsvers-töredékét. Majd pillantás odébb: más és további csemegék felé, majd az órára: rohanás a legközelebbi villamoshoz – *legközelebb majd* megveszem ezt is, meg a többit – ahogy szokás a szellemi izgalom naiv telhetetlenségében. Bokáig járván az őszben, jutottam „le” megint Szegedre, régi katona- és egyetemi évjárártásaim legendás városába, de a nyárról keresett-gondolt könyveket már természetesen nem találtam. A Katona Imrét sem, így aztán irigy gyermekded örömmel fedeztem föl *Pintér Lajosnál* a könyvet. Addig kuncsorogtam, míg ódzkodó szerkesztő barátom végül is kölcsönadta saját példányát, amely néki attól több és becses, hogy Katona Imre meleg szavakkal dedikálta azt régi, még az ELTE-n fogadott tanítványának. Kikötés csupán egy, pontosabban kettő volt: cserébe írniék egy ismertetést, s aztán jól vigyázzak, nehogy valamiféle baja legyen a könyvnek. Hogy ebből hogyan és mit sikerült teljesítenem, az ítéltessék meg alább, de kedves Lajos, bevallom, a krémsárga borító jobb sarka kissé meggörbedt a vonatozások idején...

Katona Imrét egri muzeológus éveim alatt, az 1980-as évek elején ismertem meg személyesen a pesti folklór tanszék rendszeresen összehívott beszélgetéseinek egyikén, amikor – ha jól emlékszem – a fővárosi és a vidéki iskolások ballagási szokásait veséztük ki komolyan és nem kevés iróniával. Tanár Úrnak – azóta így hívom még háta mögött én is, húsz éve az Ujváry-fészekből kipottyant – akkor jelent meg amolyan „szamizdat” formában útmutatója a mai gyermekfolklór és -játék témakörének gyűjtéséhez – és bizony sok olyan szempontot fogalmazott meg érzékeny és zavarba ejtő tapintattal, hogy az ma is csak megkísérett részeredmény tanulmányainkban. – A 70-es évek közepén, a debreceni néprajzi iskolában *Gunda Béla* ugyan szót néha *Penavin Olga* meg Katona Imre szlavóniai meg drávaszögi kutatásairól, de bizony jó ideig állandóan silabizálni kellett a térképet, hogy megtaláljuk rajta Kórógy, Rétfalu, vagy Kopács, Laskó meg az északibb települések (pl. Csúza) nevét-foltját. – Ki gondolta volna közülünk akkor, a debreceni kedves „kocsma-tanszékek” délután okulós, éjszaka meg „édes Erdély”-szagú éveiben, hogy húsz év múlva hiába is keresnénk *Tálas István* szülőföldjét, oly sokáig fennmaradt töredék-magyar népszerűségét?! – Hallottam egy „másik” Katona Imréről is, aki a magyar kubikus társadalom belvilágáról írt hosszan és többször is, s akit a szolnoki múzeumból szakmát hódító *Szabó László* – másik szellemi tanítóm – célzatosan kötelező olvasmányul adott, mikor a paraszti társas élet és szórakozás elméleti alapjait próbáltam igencsak naiv és meglehet fellengzős módon gyufaszál-karóimmal megbökdösni. Katona Imre odafigyelése egy már több évtizede „átmeneti” életmód-technikára és társadalmi állapotra. Mindezt teszi a lassan majd hisztérikus panel-ideált élő falusi és városi népesség ízlésváltozásának a küszöbén. – Nos a társadalomnéprajz okos művelői jól tudták, egyáltalán nem a programozott munkásfolklór-kutatás termékei az általa e sajátos idénymunkásságról írtak...

Katona Imre ismét a jugoszláviai magyarok között! – hirdették örömmel gyűjtőtársai, pl. a Lábadi-házaspár, s ennek termése gyűjteményes kötetekben, elemző és kutatási beszámolóiban, valamint közvetetten, de jól kitapinthatóan tanítványai önálló munkáiban érlelődött az 1970-es évektől napjainkig. A nagyszorgalmú, ám mindig új jelenségek felé is forduló etnográfus figyelme sugárzik abból a tanulmánygyűjteményből is, amelyet *Lábadi Károly* szerkesztett együvé, s nyújtott át két esztendővel ezelőtt az akkor éppen 75 éves folklorista, Katona Imre tiszteletére. Tíz fejezet alá sorolva harmincnégy írást olvashatunk a délvideki hetilapokban, folyóiratokban vagy más, nehezen hozzáférhető helyeken megjelent színes nyelvvezető cikkek közül. Az egymásra építkező s egymásra kapcsolódó témák kibontása során egyértelműen meggyőződhetünk arról, hogy a több mint fél évszázada (!) első komolyabb népköltészeti gyűjtését Kopácson végző ifjú egyetemista szorgalmának köszönhetően Szlavónia négy falva, valamint az Alfalu és Drávaköz tíz települése, e sajátos arculatú néprajzi dialektusunk így az egyik legjobban föltárt magyar folklór-vidékké lépett elő.

A törökök alatt is viszonylag folytonosan lakott Drávaköz jobbágyainak életkörülményeire egy, a vörösmartiaknak a pécsváradi apáthoz 1692-ben írott panaszos levele világosan utal. Kitűnik belőle: nem csupán a török szomszédságában itt örökdő német katonáknak nyújtott és igen terhes *dunai szolgálát* (tulajdonképpen robot), hanem a „holt lelkek”-re (elbújtak, szököttek, férjezettek) is kivetett adók jócskán nyomorították a még itt ragadtak életkörülményeit. S alább kiderül: a népmozgások által különféle módon ugyan, de gyakorta érintett Dél-Baranya lakossága milyen gazdag és tanulságos folklórkincset örökölt-örzött és alakított az évszázadok folyamán. Ezt bizonyította például az 1972-ben *Sárkányölő ikertestvérek* címen megjelentetett mesegyűjtemény is, amelynek darabjai, majd az azt követően (pl. Kopácsról) előkerült változatok az ismert magyar anyaghoz képest átlagon fölüli régies elemekkel, térben és időben egyaránt fantasztikus (de nem misztifikált) motívumvándorlást bizonyítanak. A révült és átváltozást hozó mély álom vagy a mesebeli boszorkány természetfölötti tulajdonságainak inverz módozatai a mesei világképben megörződve ezt bizonyítják, a folklór és valóság egymást átjáró és befolyásoló példajaként.

Katona Imre egy 1741-ből való iratot elemmez, amelyben Tamás Zsuzsa várbaróci születésű „boszorkány” kinvallatás előtti és utáni vallomásainak rétegeit bontja szét. Az idős, háromszor férj nélkül maradt, s előbb bába, majd javasasszonyi teendőket ellátott szegényasszony maga is bűnbakká vált –, a kor lélektani követelményei szerint. Katona Imre kutatói látókörébe az 1970-es évek közepén került egy verses história, amelyet a magyar balladakutatás *Szilágyi és Hajmási* nével illet. A kopácsi új adatból az 1979 és 1987 közötti időszakban született négy tanulmány segítségével valóságos történeti oknyomozás kerekedik ki. Költészettani, földrajzi és etimológiai, valamint dél- és közép-európai szintű folklorisztikai motívumkutatás fonódik itt egybe, annak érdekében, hogy a szerző bemutathassa: bár egy valósnak hitt, Mátyás-korabeli balladatörténet helyett egy, a Horvátország, Szlavónia és Magyarország találkozásánál fekvő, élénk és sokszínű kultúrát bíró kistáj műveltsége a pusztulás (azaz 4-500 év múltán is) milyen mély nyomokat hagyott a népköltészetben.

Az 1820-as évekből fennmaradt kéziratos (énekes-verses) füzetek ritka és igen becses források a különböző folklórműfajok alakulásának és változásainak a megértéséhez, tanulmányozásához. Olyanok, amelyek hiteles forrásként összevethetők a velük

korabeli nyomtatott, irodalmi (mű)költészeti gyűjteményekkel. Ehhez hoz Katona Imre tanulságos példát a *Szedem szép virágom* címmel közreadott népdal-szöveggyűjtemény egyik darabjával, amelynek gyökerei szintén az 1500-as évekre nyúlnak vissza, s amelyek különféle alkalmakkor énekelve él(t) tovább a közelmúltig. Az úgynevezett „Csöbör”-féle énekeskönyvben pedig egy kuruc bújos ének, valamint a vesszőfutás emléke is fennmaradt. Néhány dal még korábbra, vagy éppen a magyar reneszánsz irodalmi-folklorisztikai forrásvidékére vezet el az igen alapos és meggyőző filológiai munkát végző Katona Imre segítségével. Az e fejezetet végigkísérő központi témáról az itt is közreadott 1994-es tanulmánya nyújt széleskörű összefoglalást. Ezt követően egy reformkori betyárvers és egy *Szakál Lajos* által 1843-ban szerzett műdal folklorizációjáról kapunk kitűnő forráselemzést.

Katona Imre Lábadi Károllyal s *Olsvai Imrével* együtt 1980-ban jelentette meg a drávaszögi magyarság népballada-gyűjteményét *Erdők, mezők, vad ligetek* címen. A tisztelgő kötetnek egy fejezete az ennek apropóján előszedett ritka szép vagy valamilyen szempontból egyedülálló/különös balladák elemzéseit tartalmazza. A ponyvai eredetűnek sejtett, s az apa-leány kapcsolatról susogó rejtélyes *A vadász és leánya* című ismertetés még e gyűjtések kezdetekor született, míg a kötetből kimaradt, előbb ballada, majd végezetül borissza mulatónótává sekélyesedett *Csillagom, révészem...* kezdetű várdaróci dal a funkcióváltás jellemző példaként áll előttünk.

„A földre szállott és itt az embereket próbára tévő, majd cselekedetük szerint jutalmazó vagy büntető istenségek tanulságos történetei több ezer év óta ismeretesek” – írja Katona Imre egy csúzai születésű, kiváló énekmondó asszonytól karácsonyi kántálásként lejegyzett ősi legenda-ballada ismertetése kapcsán. A szálláskereső istenségek egy kései emlékét fölfedezve Baranyában íme megjelenik az eurázsiai csodatevő vitéz már Jézusba öltözött alakja, kinek „Lábainál holdvilág, fejénél napsugár.”

Dal, nóta és vers című fejezet alá olyan dolgozatait sorolták a tisztelgő szerkesztők, amelyekben a Katona Imre által nagy figyelemmel kísért és szintén szigorú aprólékossággal veséztet népies műdalok, végső soron a hatalmas karriert befutott verbunkos mint műfaj alig vizsgált világa kerül a középpontba. Nem a nagyképű esztétizálás jól ismert céltáblájává válik, amit esetünkben az eltűnt halászdalaink nyomában tett közös, kalandos utazás nyomatékosít. „Én ugyanis azt tartom, hogy mindenkor adjunk elsőbbséget az eredeti népdaloknak, de lehetőleg ne hagyjuk feledésbe merülni a népies műdalokat sem!” – figyelmezteti Katona Imre az ortodox néprajzosokat meg az elvakult tánccházásokat. Katona Imre még mesegyűjteményének megjelenése előtt elhelyezte névjegyét a nagymúltú *Magyar Nyelvőrben*. Kopácsról természetmagyarozó szövegeket (1942), míg Szentlászlóról igen gazdag néprajvi adatok csokrát közölte (1947). Laskón pedig az 1970-es évek végén egy olyan papcsúfoló történetet jegyzett fel, amely *Bornemissza Péter* 1578-ban keltezett művének, *Az ördögi kísértetek* címűnek jó négyszáz esztendő(!) továbbélését bizonyítja. A szorgalmasan gyűjtő folklorista még 1975-ben is félezer szólásra lelt Kopács, Várdaróc meg Vörösmart magyarjai között, s a különféle összehasonlítások során az is kiderült, hogy ezek egy tekintélyes része addig nem ismert, állandósult, igen színes és kifejező szókapcsolatokat hozott napvilágra. Katona Imre a *Honismeret* egyik 1986. évi számában adott áttekintést a Tálasi István professzor vezetésével megkezdett s azt követően csaknem fél évszázadon át szisztematikusan folyt drávaszögi kutatásokról, amelyeknek széles társadalmi visszhangot és segítő figyelmet a Horvátországi Magyarok Szövetségének lapja(i), népszerű kiadványai biztosítottak. Szerzőnk úgy lát(tat)ja, hogy további kedvező körülmények esetén (még az 1980-as évek közepén vagyunk!) jó esély van egy teljes Drávaszög-monográfia elkészítésére. Katona Imre annak is bizonyosságát adta az elmúlt évtizedek során, hogy éles szemű és élvezetes stílusú, de sohasem mártja méregbe kritikus tollát. Főként akkor nem, ha számára kedves témáról-területről, s netán pályatársról van szó. Ezt a jobbító figyelmet, de magától is elvárt alaposágot fedezhetjük fel a *Szlovéniai hétköznapiak* című, néprajzi, helytörténeti és nyelvészeti adattár ismertetésekor. Penavin-Borsi Olga, az újvidéki egyetem nyelvésze 1968-ban tette közé immár legendás *Szlovéniai (kórógyi) szótárának* első kötetét, amit az elkövetkező évtized során megjelent további kettő követett. Nem kis öröm és baráti elismerés sugárzik Katona Imre alábbi soraiból: „Penavin Olga...a koronát ezzel a művével tette fel: a szlovéniai magyar népelet áttekintő enciklopédiáját adta kezünkbe.”

A *Hungarológiai Közlemények* 1989. évfolyamában látott napvilágot az a szintetizáló áttekintés, amely *A hagyományos drávaszögi folklór tegnap és ma* címet viseli. Ezt folytatja tovább s bontja ki okosan s nagy érzékletességgel hozott példák segítségével a 75. születésnapot köszöntő kötet utolsó írása, az éppen induló *Néprajzi Látóhatáron A drávaszögi folklór helye a magyar néphagyományban* címmel (1992). Végül is kitűnő leltárt kapunk: a kutatás szempontjából befejezett folklórműfajok (mese, ballada, találós és szólás vagy a játék és a játékszám) mellett a hasonló feldolgozottság felé mutató szokások, hiedelmek s a zene és a tánc térnumára, vagy a perifériakusság miatt is alig vizsgált alkotások (pl. a vicc) közelébe invitál, csalogat. És hív azóta is, jellemzően Katona Imre-i optimizmussal: „Minden reményünk megvan arra, hogy a megkezdett kutatások a tudomány mai állása szerint be is fejeződjenek... Szomorú időszerűséget ad e feltárásnak tájunk részleges pusztulása a testvérháborúban.”

Katona Imrét a hétköznapiak is jó köszönteni. Az emberfia lesi írásait, hallgatja/hallgatná előadóságát *Petrás Anna* kézműves iskolájában vagy Miskolcon és egyebütt, és büszkén tekint körül, ha lapot, levelet vagy éppen kéziratot *kap tőle*. Hát még akkor, ha ezúttal a *Forrásban* köszönhetem, örömmel gondolva – immár – 77 esztendőjére! *Katona Imre és a Forrás: barátság vagy szerelem?* – merengtem el a május-melegű február végén új nagykönyvtárunk helytörténetijében. – Katona Imre és a Forrás. S már azon kapom magam, hogy gyöngye statisztikusként önkéntelenül is osztok-szorok:

Katona Imre itt – az 1969-től jegyzett *Forrásban* – *huszonnégy évvel ezelőtt publikált először (Magyar Folklórkutatás Jugoszláviában. 1974. 11. sz. 44-47. o.), s e dolgozatát a múlt év végéig további 42 tanulmány, könyvismertetés, méltatás, józú esszé követte* – általa megannyi szellemi kalandozás e hártavékony rétegeire szétfűjt, papírzsebkendőnyi Közép-Európában! Hogy tovább számoltassam magamat, azt is ideírom, hogy a 23 teljes év, azaz 276 (önálló vagy összevont) szám során *átlagban félévente* jelent meg valamilyen írás Katona Tanár Úrtól, illetve olyan mű(vek)ről, amelyek ő volt (társ)szerzője. „Valamilyen írása” – próbáltam előbb a Tőle valamely műfaji, tartalmi és bizonyos formai sokszínűségét ezzel a fordulattal jellemezni.

De hát mi is lenne a teendő? – Tessék el/végig olvasni ezeket – újra vagy éppen először, hisz buzgó főiskolás, egyetemista vagy a „csak úgy”, igaz önszorgalomból érdeklődők ja-varaszt akkortájt születtek, mikor Katona Imre példaszerűen tömör és világos nyelvezetű sorozatát bízta a *Forrásra Néprajzi útikalauz* címen, a magyar nép felfedezésétől a nép-csoportok részletes jellemzéséig (1979. 1-12. sz., későbbi folytatása: *Magyar népköltészeti-népzenei kalauz. 1997. 8. sz. 88-96.*) – Hogyan is fogalmaz cél, szándékot a tánccház Magyarországra megerősödése idején?: „Sokat akarok: az állókép helyett mozgóképet ve-títeni, amely túlmegegy a szokásos földrajzi-gazdasági-építkezés sablonokon.” – Ő elsősorban a társadalmat és annak át-meg átbogozott szellemi produktumait mutatja be. De ugyan-ezek az évek, amikor Katona Imre a mindig meg megújuló, lesajnált hétköznapi folklórműfaj: a *vicc* kortárs jellemrajzát adja. Azóta is elmondhatjuk: nem kis bátorsággal, s nem az aktuális kedvencek, udvari bohócok védett arcátlanságával.

Mindeközben (1980. 1. sz.) fölfedez(tet)j velünk *Kemény István* szegedi postatisztviselő néprajzi és szociográfiai szempontból egyaránt izgalmas és máig forrásértékű alföldi felvételeinek egy töredékét, melyekről Kecskemét és Bugac népelete minden másnál jobban üzen. (Aktualitásuk most ismét jócskán lehet, amikor is Kecskemét s vidéke e századi néprajzát próbáljuk végre földolgozni!)

És folytathatjuk a sort a pl. a *Néma népéről éneklő fekete bojtár* című elementáris tanulmányának felelevenítésével, amit *Sinka István* népiségéről írt, s most újraolvasva is: megdöbbentő, alapos és felemelő, ahogy Katona Imre a folklór felől, de nagy ember- és hazaismerettel közelít egy még ma is kirekesztett életérzéshez. (Hogy is van ez? – pedig mostanában mennyit dudorásszuk: magyarságunk Európa!... (Talán még most is emlékezetes, hogy Kecskemét, Bács-Kiskun, a Duna-Tisza köze, a Forrással nem a pókhálós archaikum, hanem a mindennapi élet emberszabású apróságait és az egyre hullámzóbb kultúraváltozás döntő elemeit két-három évente a szellemi élet nagyítója alá helyezte különféle izgalmas fórumokat teremtve (Duna-menti Folklór-fesztiválok, Népzenei Találkozók, „Mai folklór – Folklórizmus” konferenciák, kiállítások stb.). A *Forrás időzített* néprajzi-népművészeti számai is jócskán kivették részüket ebből. A Forrás egyéb, tematikus számai szintén kiváló teret-terepet nyújtottak Katona Imre sokoldalú múlt- és változás vizsgálatainak világos kibontásához. Ilyennek tartom az *Arcunk idegen tükörben. Magyarságunk az összehasonlító néprajz mérlegén.* (1983. 4. sz.), az *Átalakuló és átalakult parasztélet.* (1986. 1. sz. 14-25.) vagy a 70-es évek ellenzéki szociológusainak veséző és szellemes fordulatait idéző, ám sajátos és egyéni alapállású írásait, az ifjúsági mozgalmak és a fejlődést fölvaltó válság utáni rendszerváltás feszültségeiről (1992. 5. sz. 44-46.). És a szintén komoly tapasztalatokig eljutott társadalomtudósról árulkodó című írásait, *Rendszerváltások – visszarendeződések. Korszakováltások mechanizmusa.* címmel (1994. 7. sz.).

Katona Imre *nem keserű, nem keserít* és – még ha lenne is olykor-olykor jó oka rá: – *nem bánt* még ezekben a dolgozatokban sem, *pedig ezek azok az évek*, amikor délvidéki magyar barátainak jó része Magyarországra menekülve – miként az áldott Drávaszög – összeomlik, felőrlődik csaknem menthetetlenül.

De boldog, bölcs és büszkén örömteli az a visszaemlékezés, amit legutóbb a *Forrás Szerelmes földrajz* című kortárs antológiájában olvashattunk Katona Imrétől *Csongorádi torony tetejébe. Vallomások szülővárosomról* címmel (1997. 10-11. sz., 97-103.). Fontos, okos és még fontosabb írásai közé sorolom ezt, a legutóbbit. S hogy majd legyen hová visszatérni újra, fogódzóul szinte észrevétlenül sorokat, mondatokat húztam alá. Próbálnék Tőle most valamit, *valami egyet, jellemzőt kiemelni.* de alig-alig sikerül. Lapozok ide-oda, majd föladom, és ismét *az első, a legelső mondat* furakodik elő: „A vértelen világpolgárság, az okoskodó nemzetköziség és a bővérű, hangoskodó nemzetimádat árhullámai elmoszák a szülőföldszeretet gátjait, parttalanná válik a világ.”

Kántor Lajos

Mű-közelben, alkotó-közelben

Domokos Máttyás: Hajnali józanság

Régóta irigylem Domokos Máttyást. Irigylem évtizedeken át megőrzött „öszönös és ősi olvasói kíváncsiság”-áért, a többek közt Borges-szel megvallott „hedonista olvasó” magatartás vállalásáért s e magatartás folyamatos megvalósításáért. A magyar irodalmi élet bizonyos erőterében valószínűleg nem hangzik jól, ha valaki ilyesmit idéz, egyetértőleg: „...aki kizárólag a könyvekből származó esztétikai élvezetért olvas, mint az olvasás érzéki gyönyörűségének a médiuma, akit kora ifjúságától fogva egyfajta intellektuális erotománia bilincsel az irodalomhoz szerelmes vakság s nem teoretikus.” A „szerelmes vakság” persze a kritikus ellen fordítható, akárcsak a teória elutasítása; ám ha visszahelyezzük kontextusukba a kiragadott szavakat, ha azon a vitán belül mérlegeljük őket, amely az irodalom, illetve az irodalomtudomány, irodalomtörténet-írás mai irányára próbál választ adni, hevesen polemizálva az új kánonokkal („az irodalomtudományi citatológiai-protokollban a Marx Károly és Lukács György helyébe lépett Derida” mindenhatóságát, hatra-vakra idézőinek józanságát vonva kétségbe) – már egészen más a helyzet. Bármennyire furcsán, idegenül hangozzék is ebben az információs-internetes világban a könyv adta „lelki táplálék”, Domokos Máttyás szembeszegülését a legújabb kori (de lehet: már tegnapinak minősíthető) divattal alighanem jó volna kiterjeszteni a magyar irodalom különböző centrumaira, a holnapi tanár- és kutatónemzedékért felelős egyetemi katedrákra.

Ugyanígy élesen tiltakoznék Domokos Máttyás posztmodern-idegen nézeteinek kizárólagossága ellen hadakozva, ha egy hagyományosabb irodalomszemlélet agresszivitása fenyegetné mondjuk Kulcsár Szabó Ernő vagy Szegedy-Maszák Mihály felfogásának kifejtését. Azt gondolom ugyanis, hogy az irodalomtörténetben, amint az irodalomban is (az „élő” irodalomban), a „ki kit győz le?” kérdése, ideológiája értelmetlen, mert az irodalom lényegével ellenkezik. Ez nyilván nem jelenti az alkotók és művek egymás közti harmóniáját, békéjét, ez a békétlenség azonban – normális körülmények között – úgy működik, ahogy Domokos egyik vitacikkében olvasható: „Mindig és minden korban annyi paradigma létezik egymás mellett békés együttélésben és ugyanakkor gyilkos indulattal tagadva-fojtogatva egymást, ahány eredeti tehetség fellép egy adott korszak történetében. A térképen valóban csak négy fő irány, égtáj létezik, az irodalomban ezerannyi: minden író új paradigma.”

Domokos Máttyásnak nem ez az egyetlen, kitartóan vívott harca jelenik meg a *Hajnali józanság* lapjain. A népiség ányalt értelmezése, az átkosan elhúzódó népi-urbánus vita s a nemegyszer manipulációs céllal ehhez kapcsolt zsidókérdés megvilágítása, sorozatos színvallása Illyés Gyula, Németh László mellett, a „Bibó-felejtés” szóvátele, Csoóri *Nappali holdjának* fogadtatásáról szólva a szerzői jóhiszeműség kiemelése, a Csurka-kérdés ányalt megközelítésének igénye – elégséges jelzés arra vonatkozólag, hogy Domokos könyvében bőven találunk példát az odadobott kesztyű felvételére. Egy interjúban például így válaszol a politikus Csurka Istvánra kérdező riporternek: „A hamis tudatok és erkölcsök színeváltozásának a farsangi forgatagában élünk: permanens forradalom vagy permanens rendszerváltozás helyett permanens tudathasadásban, magyar módra, de az író zsebét bevarrta a politikus, ezért nem tudja zsebre rakni mindazt, ami ebből az aranybányából az övé lehetne.” De nem hajlandó megtagadni a *Deficit* vagy a *Létezés-technika* szerzőjét. Egyszóval Domokos Máttyás nem kerül meg az irodalommal összekapcsolódó politikumot, néha kifejezetten élesen nyíltan politizál, főként marxistákkal, posztmarx-istákkal, a hatalom régi-új képviselőivel – elsődlegesen azonban irodalomban gondolkodik, hiszen bent az irodalomban él.

Ez az, amiben szinte verhetetlen a *Hajnali józanság* szerzője. S itt nem vádolható népi elfogultsággal – Weöres Sándor, Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky ugyanolyan kedves számára, mint a Nagy Viszonyítási Pont: Illyés. Ebben a tekintetben elfogulatlanak mondható. Egy jellemző példa: amikor az örkényi groteszk táptalaját a pesti blódlí népköltészetében, az aszfaltfolklórban találja meg, természetesnek veszi, hogy ennek megtermékenyítő erejét Kriza János „vadrózsáival” társítsa. Az asszociatív olvasás egyébként is kétségtelen erénye Domokos Máttyásnak. Jóllehet tiltakozik az ellen, hogy irodalmunk magyarázójának szakfelügyelői pózában lássuk, a tárgyában – főként a XX. századi magyar irodalomban – otthonos professzorként ontja az idézeteket, párhuzamokat, emlékeztetőket régiekre, kortársakra. Tudása ugyan professzori, magatartása mégis inkább a céhbeli; hosszú szerkesztői gyakorlata során annyi élményt, annyi közvetlen irodalmi tapasztalatot gyűjtött, hogy már ebből tartósan építezhet. A fontos „adalékok” mégis csak színesítik, meggyőzőbbé, élményszerűbbé teszik tanulmányait, esszéit, kritikáit, a művek elemzésére alapozó irodalomértelmezést. Néha magával ragadja „a tárgy”, olyannyira, hogy már-már stílusosan is azonosul az elemzettel. Mándyrol írja: „... amerre ment, Kölnben vagy Budapesten, írói világának a légifolyosójában közlekedett, amit úgy húzott maga után, mint repülő a kondenzcsikját, s ami nem oszlik el, amikor a gép eltűnik az égen.” Pótolhatatlan értéke Domokosnak azonban elsősorban a pontosság, a részletek ismerete és a teljes épület birtokba vétele. Ezt az igényességet alighanem már az Eötvös Kollégiumban kialakította, majd a kéziratokon dolgozva, a Szépirodalmi szerkesztőjeként gyakorolta. A kritikai észrevételek irodalomtörténeti ítéletté szilárdulnak, akár egy-egy polémia hordalékában is. (Ilyennek vélem az „intellektuális frigiditással” megvert kritikusok jellemzését vagy amikor „a neotúztánc megjelenését” regisztrálja „a posztmodern örvén”).

Mint minden kritikus, Domokos Máttyás sem mentes az elfogultságtól, ha kedvenceiről van szó. Példaként a *Morzsák Weöres Sándor asztaláról* című írását említeném, melyben halhatatlanságot ígér alkalmi rögtönzéseknek; a tehetséget, a zsenit illető tisztelet túlzásai szerencsére ritkák ebben a kötetben. Vitatható állításai nyilván Domokosnak is vannak. Azt hiszem, többekkel igazságtalan, amikor kijelenti: Ady után igazán újat Weöres hozott a magyar versbeszédbe. És Juhász Ferenc? (Nyilván nem nagyságrendi méricskélésre gondolok, csupán az irodalomtörténeti méltányosságra.)

És ha méltányosságról kerül szó, nem tudom elhallgatni visszatérő hiányérzetemet, valahányszor a részekre szakadt magyar irodalom, illetve a kisebbségi magyar irodalomnak közelében jár Domokos Máttyás. Eleve más élethelyzetből, nem tudja és nem akarja esztétikailag megítélni a méltatlan, hátrányos körülmények közt alkotók teljesítményét; illetve, amikor már-már úgy tűnik, hogy mégis erre vállalkozik, ismételen „a helyzet” értelmezésénél ragad le. Tözsér Árpádról többször is ír, ám meg sem kísérel belehelyezni ezt a jelentős költői életművet a kortárs magyar poézis egészébe. (Gion Nándor valamivel jobban jár, itt ugyanis történelem, politikum és esztétikum közelebb kerül egymáshoz Domokos Máttyás két szövegében.) Márpedig, gondolom, ez a fajta „pozitív diszkrimináció”

(vagy inkább negatív diszkrimináció) indokolatlan az irodalomkritikában, az irodalomtörténetben – és nem is illik a kitűnő irodalomértő Domokos Mátyáshoz. (*Kortárs Kiadó*, 1997)

Vasy Géza

Tájhaza és irodalom

Cs. Varga István tanulmányai

Amagyar irodalmat, hol egészét, hol csak nagyobbik részét, hol egyes szerzőit már annyiszor marasztalták el provincializmusban, hogy szinte már ahhoz is bátorság szükségeltetik, hogy valaki olyan címet adjon könyvének, mint Cs. Varga István. *Hevesi és borsodi tájhazában* – hirdeti a Felsőmagyarország Kiadó által gondozott mű címlapja, s aztán további információval is szolgál: „Esszék, tanulmányok Apor Elemérről, Csűrös Miklós Kálnoky-képéről, Moldvay Győzőről, Kalász Lászlóról, Cseh Károlyról, Sándor Andrásról, Lőkös Istvánról, Mészáros Györgyről”. Ők élnek a jelzett tájakon, ők kötődnek szorosan hozzájuk. Persze nemcsak ők, de ezúttal éppen róluk van szó. Ha fogadást kötnék valakivel, azt állítva, hogy mondjuk száz a kortárs irodalmat olvasó, az íránt érdeklődő ember közül jó, ha minden tizediknek van Kálnoky Lászlón kívül érdemleges ismerete az itt említett szerzőkről, alighanem én nyernék. Persze sokkal jobb lenne a kép, ha a megkérdőzettek ugyanabban a tájhazában élnének. De hát e két megye csak mintegy tíz százaléka az országnak. Régió, s nem is a legelőnyösebb helyzetben lévő. A szellemi élet figyelme tehát talán kevésbé fordul manapság feléje. Célszerűen, ámde aligha okosan.

A világszínvonalat szoktuk emlegetni, meg Európát a kultúrában, az irodalomban is. Ám ezekben a szférákban másként kell érteni és értelmezni e fogalmakat, mint a gazdasági életben, mint a használati tárgyak esetében. De még élelmiszerekkel is az a helyzet, hogy ami a világ egyik részén kedvelt, az máshol csak furcsa egzotikumnak számít. Hiába szeretjük mi oly nagyon a zöldpaprikát vajaskenyérrrel, máshol inkább csak megfőzve fogyasztják a paprikát. S a mi gyümölcsjeink máshol, a máshonnaniak nálunk szokatlan ízűek, idegenszerűek sokszor. Ha így van ez a zöldséggel-gyümölcssel, mennyivel inkább így lehet a művészetekkel, s azok közt is azzal az irodalommal, amely elszakíthatatlanul kötődik az anyanyelvhez.

A humán kultúrában, azon belül az irodalomban a regionalizmus nem provincializmust jelent eleve, hanem az irodalom természetes létformáját. Azt a rétegzettséget, amely nélkül az ember sokkal idegenebbül mozoghatna csak a számára rendelt térben és időben. Már maga a szülőföld fogalma is rétegzett. Jelenti azt a konkrét helységet: falut, várost, ahol születünk, hol annak szűkebb-tágabb környezetével, hol csupán annak is egyetlen területészére vonatkoztatva, például Budapest esetében. Jelenthet megyeyeni, országrésznyi tájegységet is, de jelentheti az egész országot is, főként idegenben élve. Az irodalom szempontjából a fontosabb régiók valahogy ilyenképpen következhetnek egymásra: a kisebb tájegység, a tájhaza; az ország; a magyar nyelvűség „területe”; Közép-Európa; Európa; a világirodalom szintje. S már Európa felől nézve is az egész magyar irodalom csupán egy régió megnyilatkozása. Számukra nyilván csak a csúcok a fontosak, vagy azok se, de ezen a régióon belül a további rétegzettség minden szintje nélkülözhetetlen. Az irodalom élete nem a zsenik munkálkodásának az eredménye csupán, s ha csak zsenik és nagy klasszikusok lennének, nagyon siralmas lenne mind az élő irodalom élete, mind a lezárt korszakok története. Mellesleg ez a helyzet csak gondolatjátékként képzelhető el. Sokszor bizony még a késő utókor is bizonytalan egyes életművek valóságos rangjában, s ez így rendjénvaló.

Amikor tehát Cs. Varga István egy tájhaza olyan alkotóiról ad képet, akik a közelmúltban működtek, illetve működnek ma is, két dolgot is szem előtt tart. Egyrészt azt, hogy amiként a bűzamezőről minden kalászt be kell gyűjteni, a fáról minden gyümölcsöt le kell szedni, úgy az irodalomban is minden szerzőt számon kell tartani, be kell mutatni. Másrészt azt, hogy „élete” nemcsak általában a magyar irodalomnak van, hanem a kisebb egységeknek is. Ezek persze jó esetben soha nem zárkoznak el sem a nagy egésztől, sem más régióktól, de mégis megvan a viszonylagos önállóságuk és természetesen a viszonylagos, a helyhez erősebben kötődő értékorientációjuk is. Egy tájhaza, egy „hely”, akár egy nagyobb város irodalmi életének képviselői nem veszik el a teret, a figyelmet az országos nagyságoktól, hanem inkább éppen elősegítik a hozzájuk való eljutást. Akár azzal is, hogy elhívják, népszerűsítik őket, akár azzal is, hogy olvasóvá nevelnek, de akár azzal is, hogy írói pályákat indítanak el.

Itt van például Apor Elemér. Mondhatnánk róla, hogy „Eger költője”, s ez sem csengene éppen rosszul, de hát még ez is némiképp szépítés volna, hiszen hosszú évtizedekig Eger városa sem érezte magáénak. A mai irodalomnak egyik legidősebb alkotója ő (1907-ben született!), aki a harmincas években, újságíróként és költőként elindította, segítője volt a pályát tanácstalanul kezdő Kálnoky Lászlónak. Az első mester, aki előtt a pálya egy jóval későbbi szakaszában maga Kálnoky is – némileg büntudatosan a feledékenység miatt – szép versben tisztelgett (*Adósság* – a hetvenöt éves Apor Elemérnek). A költő első verseskönyve 1935-ben jelent meg. A második – tessék csak számolni – 1988-ban, vagyis több mint fél évszázaddal később. Ennyi idő után megmaradni is komoly teljesítmény, nemhogy költőnek maradni. S Apor Elemér költő. Nem nagymester, hanem – minden rosszszívű melléközöngé nélkül – kismester. Aki hajdan maga sem tudhatta, mekkorává nő tanítványa, de azt sem, hogy milyen mostoha sors jut számára. Nála sokkal kisebb tehetségek tudtak érvényesülni. A tehetség mellé ugyanis nemcsak szorgalom szükségeltetik, miként ezt egykor Goethe gondolta, hanem szerencse is. A balsors Kálnokyt is sokáig üldözte, de ő végül mégis le tudta rázni a gátló körülményeket. Apor Elemérnek erre nem volt módja, sem személyisége, sem a körülmények, sem azoknak túl kései életkorban bekövetkező módosulása nem tették számára lehetővé még a viszonylagos beérkezést sem. „Mindenkinek születik” – hirdette az első könyv címe – aztán bizony majdnem mindenki kicsinnyé válik. De: ember marad, író, aki mindenképpen „egyedüli példány”, miként Kosztolányi mondaná.

Cs. Varga István adatfeltáró gazdagsággal, pontosan, szeretettel, de ugyanakkor elfogultságmentesen mutatja be ezt a kevés művel is érvényesnek, a dokumentumértéken túl esztétikai értékkel is rendelkezőnek bizonyuló pályát. Ezzel nemcsak leírja és minősíti azt, akivel érdemben még nagyon keveset foglalkoztak, hanem a tájhaza szellemi körképét is gazdagabbá teszi. Még tágabban pedig: irodalomtörténeti anyagot szolgáltat a harmadik nemzedék vizsgálatához, megmutatva, hogy a közismert nagyok mellett a kismesterek, sőt a névtelennek maradó is hasonló élménykörükből kiindulva, hasonló poétikai iskolákat megjárva hasonló jellegű pályát kezdtek el, szerencsésebb esetben végig is járva azt. Vannak persze olyan esetek, amelyek pusztán irodalomszociológiai érdekességként tartandók számon, de éppen Apor Elemér nem közéjük tartozik.

Ha nála a tájhazában is félig ismert maradás a döntő, Kálnokynál viszont a nagymérvű eltávolodás. A pályakezdés után csak kései költészetében válik fontos motívummá a tájhaza összetett élménykörüre való emlékezés. Csűrös Miklós kiváló monográfiájának elemzése nemcsak a szerzőnek és témájának elismerésére ad módot, hanem azért arra is, hogy elégikus hangon megállapítást nyerhessen az is, miszerint a jelenkorban Eger városa még ennek a már egyértelműen klasszikus irodalmi örökségnek az ápolására

sem figyel eléggé.

A Moldvay Győzőről készített, s *Szellemi organizátor* címet kapott krétarajz a tájhazák kulturális-irodalmi életének egy nélkülözhetetlen embertípusát mutatja be, pontosan és érzékletesen emelve ki a lényegét. Az ilyen nemes ügyekben elkötelezett, a kultúra szolgálatát élethivatásuknak tekintő, minden megalázáson és lesajnáláson átlépő emberek nélkül szegényebbek lennének a tájhazák, gátoltta volna az ország szellemi vérkeringése. Kisvárosi, de országos rangú folyóiratok kiadása, kiállítások, konferenciák, író-olvasó találkozók szervezése is kitölthet egy teljessé váló életet, s melléjük ráadásként még kötetnyi vers is társult.

Cs. Varga István könyvének második ciklusa két „borsodi” költőt mutat be: Kalász Lászlót és Cseh Károlyt. Közülük Kalász az idősebb és az országosan sokkal ismertebb, bár ő is megszenvedi, hogy egy kis, bár szépséges faluban éli le az életét. Mindkettőjükről pályaképet olvashatunk, hiánypótló műveket tehát, amelyek a kritikai, a filológiai és az irodalomtörténeti munkát egyszerre végzik el. A szerző alapmagatartása az előítéletek nélküli odafigyelés, a megérteni törekvés, az értékek kiemelése. Nem reked meg a leírás szintjén, elemez és értékeli is. A kritikai észrevételeket sem hallgatja el, bár óvatosan fogalmazza meg azokat. Külön értéke a Cseh Károly-elemzésnek a műfordítások részletes vizsgálata, ugyanis ezekre a hasonló portrékban csak ritkán szokás ily alaposággal sort keríteni.

A kötet záróciklusa „*Három közelkép Eger városából!*”. Az egyik a tudós Lőkös István monográfiáját mutatja be, *A horvát irodalom történetét*. A magyarság számára különösen fontos a horvát irodalom is, a vele való szakszerű foglalkozás is, hiszen nemcsak évezredek szomszédunkról van szó, hanem az együttélés szoros formáiról is, olyan kölcsönhatásokról, amelyek nélkül a régi magyar irodalom sem vizsgálható. S különös időszerűséget adott ennek a könyvnek az, hogy nem sokkal megjelenése előtt vált önálló állammá Horvátország, s ezzel a kölcsönös kapcsolatoknak új, remélhetően még termékenyebb korszaka kezdődhet meg a huszadik század nehéz évtizedei után.

A másik két egri közelkép hősei: Sándor András és Mészáros György. Sándor András inkább közíróként vált ismertté. Kommunistaaként kezdte, aztán 1956 után nyolc évi börtönre ítélték. Nemrég hunyt el, s halála is időszerűséget ad a róla készített portrévázlatnak. Mészáros György egyetemistaként lett 56-os forradalmár, öt tíz évre ítélték. Szabadulás után műszaki pályára ment, de szociológusként, úttörő munkát végző ciganológusként vált ismertté. Korai halála nem engedte, hogy minden tervét megvalósíthassa.

Végigtekintve e pályákon, szorongva állapíthatja meg az olvasó, hogy a szerző dicséretes értékmentő munkájának az a felismerés is következménye, amely szerint ez a század különösen sok ígéretesen induló életutat tört derékba, alkotói törekvést gátolt meg a kibontakozásban. S olyan évtizedek után vagyunk, amelyekben a tájhaza nemcsak felnevelője és megtartója volt fiainak, hanem megnyomorítója is a diktatorikus hatalom következtében. Látható, hogy a lázadók bűneit vidéken még kevésbé felejtették el, a beláthatóbb és ellenőrizhetőbb körben egy életre bélyegesek lettek, akiknek önálló gondolatai voltak. A hazai szellemi élet amúgyis főváros-centrikus volt, s ezt a hátrányt növelte szinte ledolgozhatatlanná sokaknál a politikai megbélyegzettség. S mivel mindenkinek csak egy élet adatik meg, jóvátenni nem lehet semmit. Legfeljebb igazságot szolgáltatni. Az irodalomtörténész ezt ilyenfajta közelképekkel teheti meg, hiszen ezek tisztelgések is.

Végpontok közt feszülő élet

Harkai Vass Éva: *Így éltünk*

A legújabb, vagyis a kilencvenes években jelentkező tendenciák a történet visszavételét eredményezték a magyar prózairodalom alakulásában. Ez a korábbi évtized történeffelbontó törekvéseivel, illetve a töredékessé váló elbeszélésmóddal szemben a történetmondás mentén formálódó szöveg jelenségét és létjogosultságát vezette be irodalmunkba újfent. Úgy látszik, mindezek a törekvések a gyermekkori visszaemlékezés, az önéletrajz és a családtörténet témájában lettek leginkább termékeny talajra, legalábbis ezt mutatja több, az elmúlt néhány évben napvilágot látott kiadvány. Harkai Vass Éva *Így éltünk* című könyve is ebbe a sorba, illetve típusba helyezhető, ahova *Apró István* nemzedéktörténete (*Regénybrikett*, 1993), *Balázs Attila* telepi történetei (*Én már nem utazom Argentínába*, 1995), és *Németh István* családtörténete (*Házioptár*, 1996) tartozik, több más mű mellett. Itt kell megemlítenünk azt az analógiát is, amely Harkai prózairói attitűdje és Garaczi László szemlélete között áll fenn, és amely sajátosság mindkettejük esetében az ironikus önszemlélet, a saját történettel szembeni távolságtartás jelenségét viszi szövegükbe: Harkai vizsgált művébe, illetve Garaczi *Mintha élne* (1995) című önéletrajzi tartalmú regényébe.

Élete és pályája alakulásának hálóját saját születésének körülményeitől gyermekei születésének pillanatáig vonja ki. Szövegét az ironikus attitűd mellett főleg a regény műfaji kereteinek felbontása, a hagyományos önéletrajzírás formai és tartalmi törvényszerűségeinek áthágása emeli ki az emlékező próza, a nosztalgikus felidézés szokványosságából. Vagyis élete történetének elmondása (a történet, a story középpontba helyezése) közben Harkai a kilépés és szembefordulás folytonos szándékát érvényesíti, latolgatja vagy sejteti. Élete és pályája alakulásának folyto-nosságából részleteket, töredékeket ragad ki, az ironikus elbeszélésmód és rajz eszközeivel jeleníti meg őket, miközben a lázadás, a lázadó átértékelés hangjai hatják át szövegét. Maga adott nevet e szövegtípusnak: *revoltpróza*.

Szövegszekvenciái, amelyek leginkább a naplószerű bejegyzés, a jegyzet formáját és tartalmi sajátosságait idézik, a születés és halál, tehát az emberélet két végpontja közötti felület kiemelkedő fordulatai köré rendeződnek. Saját fogantatásának és születésének körülményei, a kisgyermekkor meghatározó fontosságú történései (a családi kötelek és szeretet mibenlétének megértése és átélése, a vele járó kisebb-nagyobb csalódások, a haláltudat kialakulásának apró, majd nyilvánvaló jelei, az önszemlélet és önértékelés megfogalmazódása a gyermeki tudatban, gyermekbetegségek és bajok, óvoda, iskola, kirándulások, nyaralások, ünnepek, serdülőkor, családi konfliktusok, tanulás), a felnőtté válás momentumai, az első munkahelyhez fűződő ilyen-olyan élmények, a közeli családtagok elvesztésének döbbenete és még sok más esemény, élmény és érzés képezi azt a gazdag tárházat, amely itt a megélt és egy adott pillanatban (az író életében ez a gyermeki születését követő időszak) összegezett életet jelent. A napló- illetve a feljegyzésszerűség és Harkai tömör, lényeges és tényeket kimondó, nominalitást előtérbe helyező stílusa a regény dokumentumjellegét erősíti, ugyanakkor a szöveg magmájából előtörő jelek az elhallgatott személyesség és közvetlen átéltség, a történésekkel való azonosulás megnyilvánulásai. Tehát az epikus szándék mögött erőteljes líraiság munkálkodik: az elbeszélt történetnek létezik egy belső, lelki dimenziója, tudati lecsapódása.

A burkolt líraiság, a személyességtől való eltávolodás határozott jelének számít Harkai prózájában a többes szám első személyű beszédmód következetes alkalmazása (a „mi ilyenek vagyunk”-féle megszólalásmód) és egyfajta fölöttes látásmód, a történetekre felülről letekintő, szemlélődő szereplői pozíció megteremtése (ő pedig nem más, mint Isten, aki „szakállát simogatva trónolt a mennyezet alatt” és mindig „újabb eshetőségeken törte okos fejét”).

Az elbeszélés tere és dinamikája a gyermekkor időszakának megjelenítésekora a legátfogóbb és legrészletezőbb, míg a későbbi életszakaszok történéseinek és élményeinek taglalása rövidebb, néhány tény, (meg)ézés és emlék felvillantására szorítkozik, ami a történetmondás felgyorsulását eredményezi. Mintha az író az elbeszélésmóddal is a (bele)születés és a kora gyermekkor determinatív jellegét éreztetné. „Nyarak, ősök, telek” múlásában és folytonosságában bontakoznak ki előttünk a gyermekkor meghatározó élményei. „Isten ... újabb eshetőségeken törve okos fejét”, csipőficamot, „dögnehéz” gipszpakolást fundált ki, pártülések szabályozta „eszmei neveltetésünk” láttán pedig „inkognitóban, elfordítja okos fejét”. Különösen hangsúlyos a tél mint elmúlás-jelenség képzelet-felszabadító szerepe e történetben: „De most tél, fehér titokzatos. Az egymásra hányt hókupacoktól a túloldal gyalogosainak csak a fejét látjuk. Sorban billegő kalapok. A hó, mint tollpárna, körülöttünk. Mély álmok s képzelet.” A nyár élményeihez ugyanakkor a zsúfoltság és a (kisvárosi) mozdulatlanág érzete és emléke párosul. Más fragmentumokban fényképek elevenednek meg előttünk, az elmúlt évek, nyarak, ősök, telek váltakozásában telő gyermeklét kiszakított pillanatai, olyanok is, amelyek tudattalanok maradtak, s olyanok is, amelyek elraktározódtak: utazások alkalmával készült pillanatképek és születésnap csoporképek. Gyermekkora meghatározó momentumaiként regisztrálja és bontja ki előttünk az író a szülőktől való kényszerű elszigeteltség megrázkódtatásait: anya betegség miatti több hónapos távollétét és a belőle fakadó kiszolgáltatottság, magány érzetét, apa kórház tartózkodását és a hozzá vezető látogatások borzongató lenyomatát a gyermeki tudatban, később pedig a felnőtt emlékeinek tárházában: „Az iskolában naponta tapasztaljuk a tanítónők sajnálkozó tekintetét, zavar bennünket a részvétük.” Másutt: „emelygünk a furcsa kórházzsagtól. Apa hangja, mintha egy kút mélyéről beszélne. Szédülünk, sápadtak vagyunk...” A gyermek- és ifjúkor szélesen áradó, feltoluló emlékeinek egy hirtelen vágással vet véget az elbeszélő. Apa halálának döbbenetes kijózanító képe következik, amely egyúttal két világ, gyermek- és felnőttkor, múlt és jelen határsávja is a történetben: „Az olló beleszaladt a képbe. A terebélyes hársat törzestül, koronástul hosszában kettészelte. Levágta a ház sarkát, belenyírt az alig elkészült járdába, s a hibiszkuszszövényből is lekanyarított egy darabot. A fénykép részei idővel elkallódtak. Visszaállíthatatlan összkép. Darabokban az őszi délelőtt.” Majd néhány kép és emlék a felnőttkor szférájából: diplomálás, első munkahely, az évtized virágnyelve (a szocialista világrend utolsó rezdülétei ezek), végeláthatatlan és haszontalan konferenciák kora, éveken át lemásolt ülésanyagok sora egy szakfordítói iroda falai között. A történet mind töredékesebbé válik, végül átmegy egy „régii július” ihlette versbe, leplezetlen lírába. Epilógusában egy „más” élet és világ kezdetről ad számot az elbeszélő, amikor gyermekei születésének történetét mondja el; ezzel zárja saját élete ekképp összegehető történetét.

Az *Így éltünk*ben kibontakozó élettörténet, Harkai Vass Éva önéletrajzának elsődleges tere a család, benne a különböző kötelek, rokoni viszonyok és érzelmek sokszínűségével. Anya alakja mellett „Juliusunk”, a dédanya rajza válik különösen élessé és erőteljessé, velük szemben a „tipikus Dohonyi lány” nagymama jelent ellenpólust, ellenpéldát. A családi léttéren túl egy kisváros, „kimeríthetetlen” lehetőségei tűnnek fel: épületeivel és intézményeivel (amelyek a múlt évekkal ugyancsak veszítenek patináságukból, jelentőségükből), vasárnapi délelőttjeivel, pletykáival és pusmogásaival együtt természetesen. A család és a város terén kívülre, csak áttételesen, apró jelzések által irányítja figyelmünket az elbeszélő. Például apa, amikor az egyetemi város kórházában tartózkodik, mellékesen jegyzi meg, miszerint „volt itt valamilyen egyetemista lázadás”, másutt arról szerzünk tudomást, hogy az egykori tengerparti nyaralások színhelye illetve emléke „egy furcsa nyárban a Dalmácia nevű hajón ... átúszik egy másik, idegen világba”, a

túlbugzó, idegen átírású nével kérkedő titkár nő pedig bizonyos történések után elsőként „iszkol el” az országból. Ezek a momentumok az önéletrajztól független tér és idő alakulására, történéseire utalnak. A kerettörténetként funkcionáló prologus és epilógus közé sűrítődő, hatvankét fragmentumos önéletrajz így válik korrajzzá, dokumentummá is.

Harkai Vass Éva prózája a konkrét dolgok, tények világából kiindulva, majd kilépve nyit előttünk – a képzelet és átélés szintjén – tag szellemi horizontokat. A személyest és önérdékűt alakítja ezáltal általánossá, közérdekűvé, bizonyos értelemben mindannyiunk történelmévé. (*Forum*, 1997)

Bence Erika

Mese az erőszak és rágalom ellen

Patai József: A középső kapu

„És előttem felillant fehér falum és gyermekkorom emléke. Amikor a Talmud nemcsak tanulás volt, hanem szórakozás, játék, tündérbirodalom, mesevilág, élet. A zsidó gyermekek életét akartam megírni, aki a Talmud levegőjében nevelkedik” – írja regénye 1927-es bevezetőjében Patai József, a méltán elhíresült költő és műfordító, akinek a háború kirobbanásakor nemcsak a patai mesevilágtól, de a magyar nyelv biztosította szellemi hazától is búcsút kellett vennie, hogy ősei földjére térjen, meneküljön vissza. A *középső kapu* nem is akármilyen rabbinikus műveltséggel és lírai szemérmességgel megírt regény, amely méltán számíthat még ma is érdeklődésünkre, zsidókéra és nem-zsidókéra egyaránt, hiszen a mesterségbeli tisztességgel és nagy nyelvi fegyelemmel frott mű olyan világot tár elénk, mely mára már nyomaiban is alig lelhető fel mifelénk, holott Antwerpen vagy Basel, Párizs vagy München utcáit járva, az ember útját gyakorta keresztezik azok a „kaftános-pájeszes csodarabbik”, akik Patai meséjét benépesítik.

Patai József meseszövege során a vérbeli mesemondóktól öröklött kiapasztathatlan kedvel és bölcs megfontoltsággal araszolva, a Gyöngyös környéki „tájhaza”, a pataiak és szücsiek falusi világát hol humoros, hol komor képekben elénk idézve regél az emlékezetből feltámasztott gyermekkor tündérbirodalmáról. Bár az általa festett „tájhaza” nem olyan életesen és részletekbe menően tárja elénk a gyöngyösi szőlőlugasokat és parasztportákat, vásárokat és ünnepeket, erdészeket és szatócsokat, mint mondjuk Jean-Richar Bloch az „... és társá”-ban az elzászi vagy normandiai gyarakat, viskókat, textilműködéseket és Simlereket, mégsem érzünk csalódást, mert az író kárpótol bennünket azért, hogy legalább annyi figyelmet szentel a Talmud-iskola s a lélek színpadán történtek leírásának, mint a tájfestésnek.

A *középső kapu* egyébként is azt a még háborítatlannak tűnő és csodákkal övezett életszakaszt eleveníti meg, amelyről egy helyütt ekként vall: „szinte éreztük, hogy a csodák tündöklő aranylánca fogja körül mindazt, amit mi, zsidó gyerekek zsidó ősökről, zsidó hősookról, zsidó nagykőről, zsidó ünnepekről, zsidó imákról tudunk...”. S a történelem sodrásának alászállva arra az időre réved vissza, amikor gyermekként egyszer csak ráébredt, hogy az eladdig egymástól elszigetelten, önmagába zártan létező két világ, a hétköznapjait élő falusiak élete és az érinthetetlennek tűnő otthon, a csoda bűvkörébe vont zsinagóga között nem pusztán annyi „átjárás” van, amennyit a szülői szatócsbolt küszöbén tolvajokra „felügyelő” kisfiú érzékel.

A Talmud-szövegek és a rabbi tanításai nyomán a szemünk láttára tágul ki a kisfiú optikája, s akárha nagyítót kapott volna ajándékba, odahajol minden újonnan fölfedezett jelenséghez, hogy tüzetesen szemügyre vegye és elraktározza elméjébe, egy-egy okító célzatú megjegyzéssel egyetemben. Jelenség-katalogizálása során egyre világosabban látja, hogy a kölcsönös gyanakvás és közös nyomorúság, az időnkénti együttörvendezés és szüntelenül lélekbe fészkelő gond hol egymáshoz hajlítja a keresztényeket és zsidókat, hol szétugrasztja őket, hol elmélyíti egymásra utaltságuk tudatát, hol pedig fellávázik az évezredek átokszórás indulata, s egymásra fenekednek, mintha a „Izrael” utáni sóvárgás nem volna mindkét fél óhaja. Elveszítik burokba zártágát és biztosnak hitt hídfőállásait. Az új és még újabb felfedezései cseppet sem nyugtatják meg, miként a létezés egésze sem megnyugtató. A szentként tisztelt Reb Azriel éppúgy kigúnyolható és megkövezhető, akár egy koldus, s a messzi földről érkezett szüretelő vendégmunkás éppoly bölcs lehet, akár a rabbi; a szorgos szatócs-zsidó éppúgy versenytársa hitsorsosának, akár a gyöngyösi boltos, s a „semmit sem megtartó” erdész is Isten népéhez tartozik. A héderben, a zsidó iskolában tanultak felborítják az érinthetetlennek vélt logikus rendet, melyet az eladdig hallott mesék és a szív pillanatnyi illetve szüntelenül változó vonzásai-taszításai alapoztak meg, s a Talmud szövegei egy másfajta logikára épített rend tiszteletére „tanítják a zsidó gyermeket az emberi egyenlőség eszméjére”.

Patai József regényében nem követi a „héderben” olvasott Talmud szerkesztésmódját, mely „átugrál egyik tárgyról a másikra, a másiktól a harmadikra, ahogy éppen véletlenül szóba került; ha aztán elmondotta mindenről mondandóját, hirtelen visszatér az eredeti tárgyhöz, és minden átmenet és bevezetés nélkül folytatja ott, ahol abbahagyta”. A gyermekkor ósvadonából kiválaszt egyetlen évet, a hat évesen rendszeresen héderbe járó s a „Talmud magánjogi hármaskönyvének” második kötetével ismerkedés izgalmától, csodájától fellelkesült, a környező világot a frissen elmébe vésett intelmek és Reb Solem útmutatásai fényében szemlélő gyermek betűvetéssel s olvasással ismerkedésének évét, egyik peszách ünneptől a másikig. S a létre rácsodálkozás első éve, attól az egyelőre inkább csak mesebeli királyfíság tudatával delejező felismeréstől, hogy „Izrael gyermekei mind királyfiak”, a fölfiáns-olvasáson, a szülői szatócsboltból cukorcsenésen, a mindennapi csodákon, a „semmit sem megtartó” asszimiláltak boldogságán és a falubeli rituális fürdőépítésen át a másság tudatosulásáig, éppoly ráérős nyugalommal, csöndes hömpölygéssel folyik le előttünk, mint a keskeny medrében a patai patakvíz. Igaz, akár Mikszáth mágiikus írásában, *A bágyi csodában*, időnként visszafelé is tud fordulni a patak, de ez olyasféle csoda, mely évszázadonként ha egyszer ismétlődik meg, s amelyről a legöregebb bölcs-cadikok tudnak csak mesélni a tátott szájjal hallgató gyermekeknek. De Patai elemi erővel és fokozott reménységgel hisz a csodában, a gyilkos indulat és gyűlölet visszafordíthatóságában, máskülönben miért is fogna hozzá az íráshoz és az óhitűek életének a bemutatásához.

Patai „tájhaza” festése közben nem használ lángoló koloratúrát, mint Chagall vagy Van Gogh, hogy a felfokozott vagy éppen lélekbe visszafójtott érzelmek szenvedélyes zűzáról, magmaforthyogásáról, máskor pedig megdermedéséről, jegecedéséről tanúskodjon. A törvények adta lehetőség és évszázadokon át beidegzett előítéletek féltelenesége okán nekibátorodva gyalázkodók és „védekezés vívópengéit” széttörők rágalmi ellenében sem szór haragos átkokat és istenítéleteket. Noha a „szerezd felebarátodat, mint tenmagadat” intelmeiről megfélemedeztetet főlányosan kioktathatná, vagy Ábrahámmra hivatkozva törvényt ülhetne felettük, mégsem teszi. Patai József nem a megtértek, vezeklők kiválasztottság-tudatából és fellegjárásából ítélkezik a balga egy napelők felett, bölcsen látja ugyanis, hogy a „jámborak” madárperspektívájából túlonlúti profánnak tűnik az egész élet, a maga kudarcainál és pillanatnyi örömeivel, áldásaival és átkaival egyetemben, úgyhogy olykor alig is merészelnék vele Isten színe elé állni másként, mint félelemmel és reszketéssel; s még csak nem is az erkölcsprédikátorok magabiztosságával prófétál, mert hiszen tudatában van annak, hogy a

kikezhetően erkölcsűek és példamutatón erényesek fölénye olykor az elhallgatni vágyott vagy leltárba sem vett bűnökről való megfélemlítésen nyugszik. Patai a bármely pillanatban esedékes szigorú önvizsgálatra és szüntelen lélekfaggatásra készenlét okán zárkózik el az ítélkezéstől, a viszontbírálat és perlekedés lelket emésztő procedúrájától, amely egyébként is csak parázs lenne a fel-felizzó tűzre, s azzal a kockázattal is járna, hogy a méltatlanok nyelvén kellene szólnia.

E regénynek, melynek finoman szőtt szövetén csak olykor-olykor út át szívbemarkolóan a két világháború közötti kor valójában alig is számba vehető méltánytalansága és megaláztatása, az elfogultság és elfogódottság nélküli múltidézésben és a szülőföldről tett vallomástétel személyességében rejlik a legfőbb varázsereje. No és persze ami ennél is fontosabb, a „mese” hitele a mesélő zavarba ejtőn etikus alapállásában érhető tetten; igen, abban az évtizedek megérlette bölcs kiegyensúlyozottságban, olykor sietősen és átgondolatlanul kimondott ítéletektől tartózkodásban, az élénk tárt Talmud-szövegek mindenki számára egyetemes érvényűvé tételében, s nem utolsó sorban a narratív hangvétel modorosságától és kimódoltságától mentességben, abban a nyelvi fegyelmezettségben és puritánsága ellenére is briliáns stílusban, amely együtt és egyszerre adja e regény zamatát és élvülhetetlenségét, amely hét évtizeddel azután, hogy a szerkesztők leemelték a könyvtári polcra és leverték róla a port, megkophatatlanságáról árulkodik.

Noha bizonyára akad olyan olvasója, aki épp visszafogottságáért és lírai hangvételéért magasztalja el a szerzőt, mondván, az az iszonytató ár, melyet a holocaust révén fizetett a zsidóság a tanulásért, arra figyelmeztet, hogy a vádakra és rágalmakra legalább oly határozottsággal kell válaszolni, s az írástudóknak legalább oly összefogásról és „igazságért” kiállni tudásról kell tanúbizonyságot tennie, mint arra a Dreyfus-pör idején a francia művészek, politikusok s civilek egy része mutatott példát. Mégsem árt észbe venni, hogy az úri párbaj törvénye szerint (szó)asszóból kizárt Patai kénytelen volt a maga idején belátni, hogy a sértésekért még elégtételt venni sincs joga, hiszen „párbajképtelen” lévén sem a segéd-, sem a fegyver-, sem a pástválasztás joga nem adatott meg neki, csak és kizárólagosan a szegény és annak elviselése maradt számára. S bár a korban nem számított ritkaságnak, hogy hasonlóan képtelen helyzetben egy-egy sértett méregbe mártott „pennájával” vágott vissza az alantas lelkületű rágalmazónak. Patai mégsem ezt az eljárást választotta, mivel „meséjének” a valódi tétje ennél sokkal elementárisabb és „léte-vágóbb”, egy különös vallási hagyományaihoz ragaszkodó, ismeretlen szertartásaival, szokásaival, beszédmódjával és kultúrájával hol félelmet, gyanakvást, bizalmatlanságot keltő, hol a nemtelen gúnyok és a kisemmizettek, megnyomorítottak szociális feszültségét levezető politikai frázisok céltáblájává vált ortodox-zsidók létjogának az elfogadtatása volt.

Pataiban, az „erőszak és rágalom” ellen írandó s kordokumentumként is szolgáló „meséjéhez” kezdéskor nyilván felmerült a kétely: lehet-e bármily üdvözítő hitet és eszmét úgy elfogadtatni valakivel, hogy mondandónk mögött harag és bosszú, gyűlölet és vádaskodás rejtezik? Hogy a másikat, az én hitemet egyáltalán, vagy alig ismerőt, olykor gyökereiben megtagadót lépten-nyomon bűneire és korlátoltságára figyelmeztetem? Hogy az általam képviselt értékeket szüntelenül fölébe igyekszem emelni a másikkal s ezáltal megkérdőjelezem, lefokozom az általa üdvözítőnek és megbecsülendőnek vélteket? A kételyre és aggályra nem lehetett kétséges a válasz. Patai sem orvul indított oldalvágásokat nem eszközölt, sem az öntömjénezés csábító vágyának nem engedett egyetlen pillantra sem; saját hitsorosait nem igyekezett szebbnek, erkölcsileg nemesebbnek láttatni annál, mint amilyenek, miként saját ellenségeit sem méretezte nagyobbra és ellenszenvesebbre a valóságosnál, ahogy az igazi meseírók szokták alkalmazni ezt a túlzást, a pogány mítoszok gonosz szörnyetegeit idézve.

Egyébként a regényíró által felidézett gyermeknek éppúgy zsigerekig ható meglepetésként hatott az, hogy „a parasztyerek nemcsak engemet csúfolnak, hanem a » kalapos kis kisasszonyt« is, s hogy a » Zsidó, bilidő« kezdetű népdal nemcsak az én hosszú *huncutkámnak* szól, ahogyan a falubeliek a tincseket, a pajeszt nevezték, hanem Ilonka rövid szoknyácskájának és fürtös fejcskájának is”, miként az is, hogy „a nagy szakállú Reb Josének, a cadiknak a fia és a borotvált erdésznek, a » posé« -nak a leánya egyformán lenézett, egyformán megcsúfolt két zsidó gyerek...”. Aligha csodálni való hát, hogy Patai, aki a Talmud-szövegek értelmezésében elmélyült kisgyermek éppen csak bimbózó szociális érzékenységét felidézve, bizonyos mértékben érzelmes, de sosem érzélgős, a szív húrjain játszó, de nem az olcsó szentimentalizmus, az én meghitt búvkörébe csalogató „alanyi” hangot ütött meg.

Ennek a fajta szív húrjain hol kiegyensúlyozottabban, hol merészebben játszó hangvételnek régi hagyományai vannak, s nemcsak a zsidó irodalomban. Aki a mesélésnek ezt a közvetlenebb és személyesebb fajtáját választja, nyilván azért teszi, mert tartózkodni szándékozik az „épületes” eszmék és hitelvek időnként rigorózus, időnként kedvet lohasztó hatásától, amely prédikációs jellege folytán amúgy is szétfeszíti a „mese” kereteit, s afféle traktátussá szikárodik. Feltehetőleg Patai Józsefnek sem egyfajta traktátus vagy káté írása volt a célja. Sokkal inkább azt tűzte ki maga elé, hogy a vádaskodók acsarkodásával szemben részvéttel és megértéssel, létezésé érintetlenségéhez és tündérbirodalma megőrzéséhez való jogát eszközölje ki a jobb érzésű olvasókból. Azokból, akiket nem fertőzött meg teljesen az antiszemita ideológia; s akiről azt feltételezte, hogy az ortodox-lét kulisszája mögé pillantva, képesek a színpadok mögött meglátni a saját portájukról is ismerős emberi érzelmeket, erőfeszítéseket, gondokat és reményeket, s nem keresnek sötét titkokat és gonosz szellemeket, ahogy a vérvádak kiagyalója sugalmazták számukra.

Patai József a lírai ihletettségű emlékezést választja az „önleplezésre” és ortodox-lét feltárására irányuló írói alapállásként, éppúgy, mint a combray-i Léonie tánti házában átélt élményeket felidéző Proust, vagy a görög földről Párizsba került, s egyedül önmagával, a tükörben megpillantott „Albert-mással” beszélgető-pajtáskodó kisfiúból lett író, akit Albert Cohennek hívnak, s akinek zsidó-létére és kitagadottságára ébredése legalább oly tanulságos, mint a Tóra elé járulók névsorában megemlített „József”-é. A magyar olvasónak sajnos aligha lehet alkalma elmélyült párhuzamot vonni Albert Cohen és Patai József írásai és hangvétele között (hacsak nem lapozza fel a *Múlt és Jövő*ben megjelent Cohen-fordításokat^{*)}; pedig az „öregsége korában” gyűlöletes szegénységre, az oly annyira imádott franciák árulására, a Mama korai s tudatlan-lélekből megannyi sebet ütő halálára, a helyét nem lelő apára visszarévedő Cohen és a zsidótörvények bevezetése előtt rabbinikus éleslátással vést sejtő Patai „mesélése” között megannyi híd feszül, amelyen mi olvasók, egyik műből a másikba hatolhatunk be.

A feltűnő hasonlóságok és eltérések számbavételekor persze azt is meg kell említenünk a történelmi hűség kedvéért, hogy Albert Cohen három évtizeddel a haláltáborok felszabadítása után vetette papírra gyermekkorai szívszorító emlékeit, s egy bűntudattól valamennyire átitatott társadalmi közegben egészen másként szólhatott a történelmi múltrol, az asszimiláció gyökértelenséghez és önazonosság veszteséghez vezető keserves tapasztalatáról, a polgárosodás iszonyatos áráról (melyekről a fiatalabb író nemzedék egyik markáns képviselője, Finkielkraut vallott bölcsen), mint Patai József, aki egyszerre érzékelte a keresztények idegenkedését és a „semmit sem megtartók” hitárulását, amely, mondjuk ki bátran, együtt gyöngítette a másság megőrzésének pozícióit és az évezredek Messias-váras reményességét.

A középső kapu újbóli közkinccsé tétele a szerkesztők éleslátását dicséri. Én magam, kálvinista lévén, nem is látom más okát az újrakiadásnak, minthogy a szerkesztők az életünkből kikopni látszó hagyományok megmentésére, tisztelésére és a finkielkraut-i asszimiláció-értelmezés újra-gondolására sarkantyúznak mindahányunkat. (*Múlt és Jövő Lap- és könyvkiadó, 1997*)

Kozma Dezső:
Erdélyi utakon

Régi kolozsvári arcok

Több mint negyedszázada jelennek meg Kozma Dezső különféle dolgozatai – többnyire a 19. század második felének irodalmáról – amelynek 1980-ban egyetemi tankönyvét is elkészítette. (Ez utóbbinak méltó „anyaországi” visszhangja elmaradt.) Noha kismonográfiát szentelt Krúdnyak (1981), Mikszáthnak (1977), szívéhez legközelebb azok állnak, akik a századvégén – századfordulón felvirágoztatták Kolozsvár meg Erdély hírlapírását, novellisztikáját. A szerző Peteleit megrajzoló 1969-es tanulmányában a következő felsorolásra bukkanunk a kincses város akkori jelességeiről: Bartha Miklós, Bede Jób, Bródy Sándor, Ferenczy Zoltán, Gyalui Farkas, Kovács Dezső, Malonyay Dezső, Sebesi Samu, Thury Zoltán. Ne feledjük, ezek legtöbbje tanítványa, esetleg barátja vagy vitatkozó pályatársa az 1880-1891 között Kolozsvárott szerkesztő, munkálkodó Peteleinek.

Az *Erdélyi utakon* anyagában jelentősen kibővült a fenti „írói reszpublika” névsora. Egyrészt jóval korábbra kerültek az időhatárok, mivel a kötet Brassai Sámuel mellett Gyulaival, Keménnyel, Mikó Imrével indul, másrészt nemcsak az irodalom és publicisztika művelői kaptak belépőjegyet. A filológusokon, nyelvészeken (pl. Bálint Gábor, Finály Henrik, Meltzl Hugó) kívül pedagógiai professzort (Felméri László) éppúgy lelhetünk benne, mint színházi rendezőt, nagyműveltségű színészt (Janovics Jenő, E. Kovács Gyula), vagy éppen városi főépítést (Pákei Lajos), meg úttörő jelentőségű fényképészt (Veress Ferenc). Azt is meg kell említenünk, hogy nemcsak a „város”, esetleg Erdély szülőttei kerülnek bemutatásra, hanem olyanok is, akik máshonnet jöttek és pályájukon csupán hosszabb-rövidebb állomást alkotott Erdély akkori szellemi fővárosa (pl. Bródy Sándor, Janovics Jenő, Török Gyula).

A szerző igyekezett elkerülni a (néha mégis fenyegető) lexikonszerűséget, általában a Szamos-parti esztendőket állította rövid arcképei középpontjába. A kevésbé bonyolult lelkű, mindennapibb személyek földidézésében szívesen nyúlt az adomák után (Bede és Sebesi Jób), a nagyobbak pályának merész ívét a híres íróársak egy-egy verssorával, esszé-citátumával érzékelteti olykor. Így Mikó Imréről Tompát, Török Gyuláról Krúdyt szólaltatja meg. A könnyedebb, olvasmányosabb megformálásnak azonban nem kellene tisztázatlan szerkesztési elvekkel, válogatási szempontokkal együttjárnia! Mert bizony erről is szót kell ejtenünk. Ha a kis kötet felöleli az ébredő reformkort, akkor Újfalvi Sándor és Szentiváni Mihály mellől nem hiányozhat Bölöni Farkas, Kriza János. Ha pedig Szabó Dezsővel zárul sor, akkor érthetetlen például Áprily Lajos kihagyása! A könyv fölépítése látszólag az időrendet követi. Mégis az elején az 1826-os születésű Gyulai megelőzi a tizenkét évvel idősebb Keményt, sőt Újfalvi Sándort (1792), aki akár az apja is lehetett volna. És ami még kirívóbb: Újfalvi továbbá Brassai Sámuel (1797 vagy 1800) közrefogják az unokájuknak tekinthető (1851-es) Indali Gyulát.

A portrék lezárásában Kozma Dezső gyakran felhívja a figyelmet egy-egy író kéziratot hagyatékára, annak családtagjától származó kiadatlan életrajzára (55). A szerző munkájának legszebb jutalma az lehet, ha javaslatainak legalább egy részét megfogadja az utókor. (*Erdélyi Gondolat*, 1997)

Nagy Miklós

Végpontok közt feszülő élet

Harkai Vass Éva: *Így éltünk*

A legújabb, vagyis a kilencvenes években jelentkező tendenciák a történet visszavételét eredményezték a magyar prózairodalom alakulásában. Ez a korábbi évtized történeffelbontó törekvéseivel, illetve a töredékessé váló elbeszélésmóddal szemben a történetmondás mentén formálódó szöveg jelenségét és létjogosultságát vezette be irodalmunkba újfent. Úgy látszik, mindezek a törekvések a gyermekkori visszaemlékezés, az önéletrajz és a családtörténet témájában lettek leginkább termékeny talajra, legalábbis ezt mutatja több, az elmúlt néhány évben napvilágot látott kiadvány. Harkai Vass Éva *Így éltünk* című könyve is ebbe a sorba, illetve típusba helyezhető, ahova *Apró István* nemzedéktörténete (*Regénybrikett*, 1993), *Balázs Attila* telepi történetei (*Én már nem utazom Argentínába*, 1995), és *Németh István* családtörténete (*Házioptár*, 1996) tartozik, több más mű mellett. Itt kell megemlítenünk azt az analógiát is, amely Harkai prózairói attitűdje és Garaczi László szemlélete között áll fenn, és amely sajátosság mindkettejük esetében az ironikus önszemlélet, a saját történettel szembeni távolságtartás jelenségét viszi szövegükbe: Harkai vizsgált művébe, illetve Garaczi *Mintha élne* (1995) című önéletrajzi tartalmú regényébe.

Élete és pályája alakulásának hálóját saját születésének körülményeitől gyermekei születésének pillanatáig vonja ki. Szövegét az ironikus attitűd mellett főleg a regény műfaji kereteinek felbontása, a hagyományos önéletrajzírás formai és tartalmi törvényszerűségeinek áthágása emeli ki az emlékező próza, a nosztalgikus felidézés szokványosságából. Vagyis élete történetének elmondása (a történet, a story középpontba helyezése) közben Harkai a kilépés és szembefordulás folytonos szándékát érvényesíti, latolgatja vagy sejteti. Élete és pályája alakulásának folytonosságából részleteket, töredékeket ragad ki, az ironikus elbeszélésmód és rajz eszközeivel jeleníti meg őket, miközben a lázadás, a lázadó átértékelés hangjai hatják át szövegét. Maga adott nevet e szövegtípusnak: *revoltpróza*.

Szövegszekvenciái, amelyek leginkább a naplószerű bejegyzés, a jegyzet formáját és tartalmi sajátosságait idézik, a születés és halál, tehát az emberélet két végpontja közötti felület kiemelkedő fordulatai köré rendeződnek. Saját fogantatásának és születésének körülményei, a kisgyermekkor meghatározó fontosságú történései (a családi kötelek és szeretet mibenlétének megértése és átélése, a vele járó kisebb-nagyobb csalódások, a haláltudat kialakulásának apró, majd nyilvánvaló jelei, az önszemlélet és önértékelés megfogalmazódása a gyermeki tudatban, gyermekbetegségek és bajok, óvoda, iskola, kirándulások, nyaralások, ünnepek, serdülőkör, családi konfliktusok, tanulás), a felnőtté válás momentumai, az első munkahelyhez fűződő ilyen-olyan élmények, a közeli családtagok elvesztésének döbbenete és még sok más esemény, élmény és érzés képezi azt a gazdag tárházat, amely itt a megélt és egy adott pillanatban (az író életében ez a gyermeki születését követő időszak) összegezett életet jelent. A napló- illetve a feljegyzésszerűség és Harkai tömör, lényeges és tényeket kimondó, nominalitást előtérbe helyező stílusa a regény dokumentumjellegét erősíti, ugyanakkor a szöveg magmájából előtörő jelek az elhallgatott személyesség és közvetlen átéltség, a történésekkel való azonosulás megnyilvánulásai. Tehát az epikus szándék mögött erőteljes líraiság munkálkodik: az elbeszélt történetnek létezik egy belső, lelki dimenziója, tudati lecsapódása.

A burkolt líraiság, a személyességtől való eltávolodás határozott jelének számít Harkai prózájában a többes szám első személyű beszédmód következetes alkalmazása (a „mi ilyenek vagyunk”-féle megszólalásmód) és egyfajta fölttes látásmód, a történetekre felülről letekintő, szemlélődő szereplői pozíció megteremtése (ő pedig nem más, mint Isten, aki „szakállát simogatva trónolt a mennyezet alatt” és mindig „újabb eshetőségeken törte okos fejét”).

Az elbeszélés tere és dinamikája a gyermekkor időszakának megjelenítésekora a legátfogóbb és legrészletezőbb, míg a későbbi életszakaszok történéseinek és élményeinek taglalása rövidebb, néhány tény, (meg)ézés és emlék felvillantására szorítkozik, ami a történetmondás felgyorsulását eredményezi. Mintha az író az elbeszélésmóddal is a (bele)születés és a kora gyermekkor determinatív jellegét éreztetné. „Nyarak, ősök, telek” múlásában és folytonosságában bontakoznak ki előttünk a gyermekkor meghatározó élményei. „Isten ... újabb eshetőségeken törve okos fejét”, csipőficamot, „dögnehéz” gipszpakolást fundált ki, pártülések szabályozta „eszmei neveltetésünk” láttán pedig „inkognitóban, elfordítja okos fejét”. Különösen hangsúlyos a tél mint elmúlás-jelenség képzelet-felszabadító szerepe e történetben: „De most tél, fehér titokzatos. Az egymásra hányt hókupacoktól a túloldal gyalogosainak csak a fejét látjuk. Sorban billegő kalapok. A hó, mint tollpárna, körülöttünk. Mély álmok s képzelet.” A nyár élményeihez ugyanakkor a zsúfoltság és a (kisvárosi) mozdulatlanág érzete és emléke párosul. Más fragmentumokban fényképek elevenednek meg előttünk, az elmúlt évek, nyarak, ősök, telek váltakozásában telő gyermeklét kiszakított pillanatai, olyanok is, amelyek tudattalanok maradtak, s olyanok is, amelyek elraktározódtak: utazások alkalmával készült pillanatképek és születésnap csoporképek. Gyermekkora meghatározó momentumaiként regisztrálja és bontja ki előttünk az író a szülőktől való kényszerű elszigeteltség megrázkódtatásait: anya betegség miatti több hónapos távollétét és a belőle fakadó kiszolgáltatottság, magány érzetét, apa kórház tartózkodását és a hozzá vezető látogatások borzongató lenyomatát a gyermeki tudatban, később pedig a felnőtt emlékeinek tárházában: „Az iskolában naponta tapasztaljuk a tanítónők sajnálkozó tekintetét, zavar bennünket a részvétük.” Másutt: „émelygünk a furcsa kórházzsagtól. Apa hangja, mintha egy kút mélyéről beszélne. Szédülünk, sápadtak vagyunk...” A gyermek- és ifjúkor szélesen áradó, feltoluló emlékeinek egy hirtelen vágással vet véget az elbeszélő. Apa halálának döbbenetes kijózanító képe következik, amely egyúttal két világ, gyermek- és felnőttkor, múlt és jelen határsávja is a történetben: „Az olló beleszaladt a képbe. A terebélyes hársat törzestül, koronástul hosszában kettészelt. Levágta a ház sarkát, belenyírt az alig elkészült járdába, s a hibiszkuszszövényből is lekanyarított egy darabot. A fénykép részei idővel elkallódtak. Visszaállíthatatlan összkép. Darabokban az őszi délelőtt.” Majd néhány kép és emlék a felnőttkor szférájából: diplomálás, első munkahely, az évtized virágnyelve (a szocialista világrend utolsó rezdülétei ezek), végeláthatatlan és haszontalan konferenciák kora, éveken át lemásolt ülésanyagok sora egy szakfordítói iroda falai között. A történet mind töredékesebbé válik, végül átmegy egy „régii július” ihlette versbe, leplezetlen lírába. Epilógusában egy „más” élet és világ kezdetről ad számot az elbeszélő, amikor gyermekei születésének történetét mondja el; ezzel zárja saját élete ekképp összegehető történetét.

Az *Így éltünk*-ben kibontakozó élettörténet, Harkai Vass Éva önéletrajzában elsődleges tere a család, benne a különböző kötelek, rokon viszonyok és érzelmek sokszínűségével. Anya alakja mellett „Juliusunk”, a dédanya rajza válik különösen élessé és erőteljessé, velük szemben a „tipikus Dohonyi lány” nagymama jelent ellenpólust, ellenpéldát. A családi léttéren túl egy kisváros, „kimeríthetetlen” lehetőségei tűnnek fel: épületeivel és intézményeivel (amelyek a múlt évekkal ugyancsak veszítenek patináságukból, jelentőségükből), vasárnapi délelőttiével, pletykáival és pusmogásaival együtt természetesen. A család és a város terén kívülre, csak áttételesen, apró jelzések által irányítja figyelmünket az elbeszélő. Például apa, amikor az egyetemi város kórházában tartózkodik, mellékesen jegyzi meg, miszerint „volt itt valamilyen egyetemista lázadás”, másutt arról szerzünk tudomást, hogy az egykori tengerparti nyaralások színhelye illetve emléke „egy furcsa nyárban a Dalmácia nevű hajón ... átúszik egy másik, idegen világba”, a

túlbugzó, idegen átírású nével kérkedő titkár nő pedig bizonyos történések után elsőként „iszkol el” az országból. Ezek a momentumok az önéletrajztól független tér és idő alakulására, történéseire utalnak. A kerettörténetként funkcionáló prologus és epilógus közé sűrítődő, hatvankét fragmentumos önéletrajz így válik korrajzzá, dokumentummá is.

Harkai Vass Éva prózája a konkrét dolgok, tények világából kiindulva, majd kilépve nyit előttünk – a képzelet és átélés szintjén – tag szellemi horizontokat. A személyest és önérdékűt alakítja ezáltal általánossá, közérdekűvé, bizonyos értelemben mindannyiunk történelmévé. (*Forum*, 1997)

Bence Erika

Mese az erőszak és rágalom ellen

Patai József: A középső kapu

„És előttem felillant fehér falum és gyermekkorom emléke. Amikor a Talmud nemcsak tanulás volt, hanem szórakozás, játék, tündérbirodalom, mesevilág, élet. A zsidó gyermekek életét akartam megírni, aki a Talmud levegőjében nevelkedik” – írja regénye 1927-es bevezetőjében Patai József, a méltán elhíresült költő és műfordító, akinek a háború kirobbanásakor nemcsak a patai mesevilágtól, de a magyar nyelv biztosította szellemi hazától is búcsút kellett vennie, hogy ősei földjére térjen, meneküljön vissza. A *középső kapu* nem is akármilyen rabbinikus műveltséggel és lírai szemérmességgel megírt regény, amely méltán számíthat még ma is érdeklődésünkre, zsidókéra és nem-zsidókéra egyaránt, hiszen a mesterségbeli tisztességgel és nagy nyelvi fegyelemmel frott mű olyan világot tár elénk, mely mára már nyomaiban is alig lelhető fel mifelénk, holott Antwerpen vagy Basel, Párizs vagy München utcáit járva, az ember útját gyakorta keresztezik azok a „kaftános-pájeszes csodarabbik”, akik Patai meséjét benépesítik.

Patai József meseszövege során a vérbeli mesemondóktól öröklött kiapasztathatlan kedvel és bölcs megfontoltsággal araszolva, a Gyöngyös környéki „tájhaza”, a pataiak és szücsiek falusi világát hol humoros, hol komor képekben elénk idézve regél az emlékezetből feltámasztott gyermekkor tündérbirodalmáról. Bár az általa festett „tájhaza” nem olyan életesen és részletekbe menően tárja elénk a gyöngyösi szőlőlugasokat és parasztportákat, vásárokat és ünnepeket, erdészeket és szatócsokat, mint mondjuk Jean-Richar Bloch az „... és társá”-ban az elzászi vagy normandiai gyarakat, viskókat, textilműködéseket és Simlereket, mégsem érzünk csalódást, mert az író kárpótol bennünket azért, hogy legalább annyi figyelmet szentel a Talmud-iskola s a lélek színpadán történtek leírásának, mint a tájfestésnek.

A *középső kapu* egyébként is azt a még háborítatlannak tűnő és csodákkal övezett életszakaszt eleveníti meg, amelyről egy helyütt ekként vall: „szinte éreztük, hogy a csodák tündöklő aranylánca fogja körül mindazt, amit mi, zsidó gyerekek zsidó ősökről, zsidó hősookról, zsidó nagykőről, zsidó ünnepekről, zsidó imákról tudunk...”. S a történelem sodrásának alászállva arra az időre réved vissza, amikor gyermekként egyszer csak ráébredt, hogy az eladdig egymástól elszigetelten, önmagába zártan létező két világ, a hétköznapi élet és az érinthetetlennek tűnő otthon, a csoda bűvkörébe vont zsinagóga között nem pusztán annyi „átjárás” van, amennyit a szülői szatócsbolt küszöbén tolvajokra „felügyelő” kisfiú érzékel.

A Talmud-szövegek és a rabbi tanításai nyomán a szemünk láttára tágul ki a kisfiú optikája, s akárha nagyítót kapott volna ajándékba, odahajol minden újonnan fölfedezett jelenséghez, hogy tüzetesen szemügyre vegye és elraktározza elméjébe, egy-egy okító célzatú megjegyzéssel egyetemben. Jelenség-katalogizálása során egyre világosabban látja, hogy a kölcsönös gyanakvás és közös nyomorúság, az időnkénti együttörvendezés és szüntelenül lélekbe fészkelő gond hol egymáshoz hajlítja a keresztényeket és zsidókat, hol szétugrasztja őket, hol elmélyíti egymásra utaltságuk tudatát, hol pedig fellávázik az évezredek átöklésének indulata, s egymásra fenekednek, mintha a „Izrael” utáni sóvárgás nem volna mindkét fél óhaja. Elveszítik burokból zártágát és biztosnak hitt hídfőállásait. Az új és még újabb felfedezései cseppet sem nyugtatják meg, miként a létezés egésze sem megnyugtató. A szentként tisztelt Reb Azriel éppúgy kigúnyolható és megkövezhető, akár egy koldus, s a messzi földről érkezett szüretelő vendégmunkás éppoly bölcs lehet, akár a rabbi; a szorgos szatócs-zsidó éppúgy versenytársa hitsorsosának, akár a gyöngyösi boltos, s a „semmit sem megtartó” erdész is Isten népéhez tartozik. A héderben, a zsidó iskolában tanultak felborítják az érinthetetlennek vélt logikus rendet, melyet az eladdig hallott mesék és a szív pillanatnyi illetve szüntelenül változó vonzásai-taszításai alapoztak meg, s a Talmud szövegei egy másfajta logikára épített rend tiszteletére „tanítják a zsidó gyermeket az emberi egyenlőség eszméjére”.

Patai József regényében nem követi a „héderben” olvasott Talmud szerkesztésmódját, mely „átugrál egyik tárgyról a másikra, a másiktól a harmadikra, ahogy éppen véletlenül szóba került; ha aztán elmondotta mindenről mondandóját, hirtelen visszatér az eredeti tárgyhöz, és minden átmenet és bevezetés nélkül folytatja ott, ahol abbahagyta”. A gyermekkor ósvadonából kiválaszt egyetlen évet, a hat évesen rendszeresen héderbe járó s a „Talmud magánjogi hármaskönyvének” második kötetével ismerkedés izgalmától, csodájától fellelkesült, a környező világot a frissen elmébe vésett intelmek és Reb Solem útmutatásai fényében szemlélő gyermek betűvetéssel s olvasással ismerkedésének évét, egyik peszách ünneptől a másikig. S a létre rácsodálkozás első éve, attól az egyelőre inkább csak mesebeli királyfíság tudatával delejező felismeréstől, hogy „Izrael gyermekei mind királyfiak”, a fölírás-olvasáson, a szülői szatócsboltból cukorcsenészen, a mindennapi csodákon, a „semmit sem megtartó” asszimiláltak boldogságán és a falubeli rituális fürdőépítésen át a másság tudatosulásáig, éppoly ráérős nyugalommal, csöndes hömpölygéssel folyik le előttünk, mint a keskeny medrében a patai patakvíz. Igaz, akár Mikszáth mágiikus írásában, *A bágyi csodában*, időnként visszafelé is tud fordulni a patak, de ez olyasféle csoda, mely évszázadonként ha egyszer ismétlődik meg, s amelyről a legöregebb bölcs-cadikok tudnak csak mesélni a tátott szájjal hallgató gyermekeknek. De Patai elemi erővel és fokozott reménységgel hisz a csodában, a gyilkos indulat és gyűlölet visszafordíthatóságában, máskülönben miért is fogna hozzá az íráshoz és az óhitűek életének a bemutatásához.

Patai „tájhaza” festése közben nem használ lángoló koloratúrát, mint Chagall vagy Van Gogh, hogy a felfokozott vagy éppen lélekbe visszafójtott érzelmek szenvedélyes zűzáról, magmaforrtogásáról, máskor pedig megdermedéséről, jegecedéséről tanúskodjon. A törvények adta lehetőség és évszázadokon át beidegzett előítéletek féltelenesége okán nekibátorodva gyalázkodók és „védekezés vívópengéit” széttörők rágalmi ellenében sem szór haragos átkokat és istenítéleteket. Noha a „szerezd felebarátodat, mint tenmagadat” intelmeiről megfélemedeztetet főlányosan kioktathatná, vagy Ábrahámmra hivatkozva törvényt ülhetne felettük, mégsem teszi. Patai József nem a megtértek, vezeklők kiválasztottság-tudatából és fellegjárásából ítélkezik a balga egy napalók felett, bölcsen látja ugyanis, hogy a „jámborak” madárperspektívájából túlonlú profánnak tűnik az egész élet, a maga kudarcainál és pillanatnyi örömeivel, áldásaival és átkaival egyetemben, úgyhogy olykor alig is merészelnék vele Isten színe elé állni másként, mint félelemmel és reszketéssel; s még csak nem is az erkölcsprédikátorok magabiztosságával prófétál, mert hiszen tudatában van annak, hogy a

kikezhetően erkölcsűek és példamutatón erényesek fölénye olykor az elhallgatni vágyott vagy leltárba sem vett bűnökről való megfélemlítésen nyugszik. Patai a bármely pillanatban esedékes szigorú önvizsgálatra és szüntelen lélekfaggatásra készenlét okán zárkózik el az ítélkezéstől, a viszontbírálat és perlekedés lelket emésztő procedúrájától, amely egyébként is csak parázs lenne a fel-felizzó tűzre, s azzal a kockázattal is járna, hogy a méltatlanok nyelvén kellene szólnia.

E regénynek, melynek finoman szőtt szövetén csak olykor-olykor út át szívbemarkolóan a két világháború közötti kor valójában alig is számba vehető méltánytalansága és megaláztatása, az elfogultság és elfogódottság nélküli múltidézésben és a szülőföldről tett vallomástétel személyességében rejlik a legfőbb varázsereje. No és persze ami ennél is fontosabb, a „mese” hitele a mesélő zavarba ejtőn etikus alapállásában érhető tetten; igen, abban az évtizedek megérlette bölcs kiegyensúlyozottságban, olykor sietősen és átgondolatlanul kimondott ítéletektől tartózkodásban, az élénk tárt Talmud-szövegek mindenki számára egyetemes érvényűvé tételében, s nem utolsó sorban a narratív hangvétel modorosságától és kimódoltságától mentességben, abban a nyelvi fegyelmezettségben és puritánsága ellenére is briliáns stílusban, amely együtt és egyszerre adja e regény zamatát és élvülhetetlenségét, amely hét évtizeddel azután, hogy a szerkesztők leemelték a könyvtári polcra és leverték róla a port, megkophatatlanságáról árulkodik.

Noha bizonyára akad olyan olvasója, aki épp visszafogottságáért és lírai hangvételéért magasztalja el a szerzőt, mondván, az az iszonytató ár, melyet a holocaust révén fizetett a zsidóság a tanulásért, arra figyelmeztet, hogy a vádakra és rágalmakra legalább oly határozottsággal kell válaszolni, s az írástudóknak legalább oly összefogásról és „igazságért” kiállni tudásról kell tanúbizonyságot tennie, mint arra a Dreyfus-pör idején a francia művészek, politikusok s civilek egy része mutatott példát. Mégsem árt észbe venni, hogy az úri párbaj törvénye szerint (szó)asszóból kizárt Patai kénytelen volt a maga idején belátni, hogy a sértésekért még elégtételt venni sincs joga, hiszen „párbajképtelen” lévén sem a segéd-, sem a fegyver-, sem a pástválasztás joga nem adatott meg neki, csak és kizárólagosan a szegény és annak elviselése maradt számára. S bár a korban nem számított ritkaságnak, hogy hasonlóan képtelen helyzetben egy-egy sértett méregbe mártott „pennájával” vágott vissza az alantas lelkületű rágalmazónak. Patai mégsem ezt az eljárást választotta, mivel „meséjének” a valódi tétje ennél sokkal elementárisabb és „léte-vágóbb”, egy különös vallási hagyományaihoz ragaszkodó, ismeretlen szertartásaival, szokásaival, beszédmódjával és kultúrájával hol félelmet, gyanakvást, bizalmatlanságot keltő, hol a nemtelen gúnyok és a kisemmizettek, megnyomorítottak szociális feszültségét levezető politikai frázisok céltáblájává vált ortodox-zsidók létjogának az elfogadtatása volt.

Pataiban, az „erőszak és rágalom” ellen írandó s kordokumentumként is szolgáló „meséjéhez” kezdéskor nyilván felmerült a kétely: lehet-e bármily üdvözítő hitet és eszmét úgy elfogadtatni valakivel, hogy mondandónk mögött harag és bosszú, gyűlölet és vádaskodás rejtezik? Hogy a másikat, az én hitemet egyáltalán, vagy alig ismerőt, olykor gyökereiben megtagadót lépten-nyomon bűneire és korlátoltságára figyelmeztetem? Hogy az általam képviselt értékeket szüntelenül fölébe igyekszem emelni a másikkal s ezáltal megkérdőjelezem, lefokozom az általa üdvözítőnek és megbecsülendőnek vélteket? A kételyre és aggályra nem lehetett kétséges a válasz. Patai sem orvul indított oldalvágásokat nem eszközölt, sem az öntömjénezés csábító vágyának nem engedett egyetlen pillantra sem; saját hitsorosait nem igyekezett szebbnek, erkölcsileg nemesebbnek láttatni annál, mint amilyenek, miként saját ellenségeit sem méretezte nagyobbra és ellenszenvesebbre a valóságosnál, ahogy az igazi meseírók szokták alkalmazni ezt a túlzást, a pogány mítoszok gonosz szörnyetegeit idézve.

Egyébként a regényíró által felidézett gyermeknek éppúgy zsigerekig ható meglepetésként hatott az, hogy „a parasztyerek nemcsak engemet csúfolnak, hanem a » kalapos kis kisasszonyt« is, s hogy a » Zsidó, bilidő« kezdetű népdal nemcsak az én hosszú *huncutkámnak* szól, ahogyan a falubeliek a tincseket, a pajeszt nevezték, hanem Ilonka rövid szoknyácskájának és fürtös fejcskájának is”, miként az is, hogy „a nagy szakállú Reb Josének, a cadiknak a fia és a borotvált erdésznek, a » posé« -nak a leánya egyformán lenézett, egyformán megcsúfolt két zsidó gyerek...”. Aligha csodálni való hát, hogy Patai, aki a Talmud-szövegek értelmezésében elmélyült kisgyermek éppen csak bimbózó szociális érzékenységét felidézve, bizonyos mértékben érzelmes, de sosem érzélgős, a szív húrjain játszó, de nem az olcsó szentimentalizmus, az én meghitt búvkörébe csalogató „alanyi” hangot ütött meg.

Ennek a fajta szív húrjain hol kiegyensúlyozottabban, hol merészebben játszó hangvételnek régi hagyományai vannak, s nemcsak a zsidó irodalomban. Aki a mesélésnek ezt a közvetlenebb és személyesebb fajtáját választja, nyilván azért teszi, mert tartózkodni szándékozik az „épületes” eszmék és hitelvek időnként rigorózus, időnként kedvet lohasztó hatásától, amely prédikációs jellege folytán amúgy is szétfeszíti a „mese” kereteit, s afféle traktátussá szikárodik. Feltehetőleg Patai Józsefnek sem egyfajta traktátus vagy káté írása volt a célja. Sokkal inkább azt tűzte ki maga elé, hogy a vádaskodók acsarkodásával szemben részvételet és megértést, létezésé érintetlenségéhez és tündérbirodalma megőrzéséhez való jogát eszközölje ki a jobb érzésű olvasókból. Azokból, akiket nem fertőzött meg teljesen az antiszemita ideológia; s akiről azt feltételezte, hogy az ortodox-lét kulisszája mögé pillantva, képesek a színpadok mögött meglátni a saját portájukról is ismerős emberi érzelmeket, erőfeszítéseket, gondokat és reményeket, s nem keresnek sötét titkokat és gonosz szellemeket, ahogy a vérvádak kiagyalója sugalmazták számukra.

Patai József a lírai ihletettségű emlékezést választja az „önleplezésre” és ortodox-lét feltárására irányuló írói alapállásként, éppúgy, mint a combray-i Léonie tánti házában átélt élményeket felidéző Proust, vagy a görög földről Párizsba került, s egyedül önmagával, a tükörben megpillantott „Albert-mással” beszélgető-pajtáskodó kisfiúból lett író, akit Albert Cohennek hívnak, s akinek zsidó-létére és kitagadottságára ébredése legalább oly tanulságos, mint a Tóra elé járulók névsorában megemlített „József”-é. A magyar olvasónak sajnos aligha lehet alkalma elmélyült párhuzamot vonni Albert Cohen és Patai József írásai és hangvétele között (hacsak nem lapozza fel a *Múlt és Jövő*ben megjelent Cohen-fordításokat^{*}); pedig az „öregsége korában” gyűlöletes szegénységre, az oly annyira imádott franciák árulására, a Mama korai s tudatlan-lélekből megannyi sebet ütő halálára, a helyét nem leelő apára visszarévedő Cohen és a zsidótörvények bevezetése előtt rabbinikus éleslátással vést sejtő Patai „mesélése” között megannyi híd feszül, amelyen mi olvasók, egyik műből a másikba hatolhatunk be.

A feltűnő hasonlóságok és eltérések számbavételekor persze azt is meg kell említenünk a történelmi hűség kedvéért, hogy Albert Cohen három évtizeddel a haláltáborok felszabadítása után vetette papírra gyermekkorai szívszorító emlékeit, s egy bűntudattól valamennyire átitatott társadalmi közegben egészen másként szólhatott a történelmi múltrol, az asszimiláció gyökértelenséghez és önazonosság veszteséghez vezető keserves tapasztalatáról, a polgárosodás iszonyatos áráról (melyekről a fiatalabb író nemzedék egyik markáns képviselője, Finkielkraut vallott bölcsen), mint Patai József, aki egyszerre érzékelte a keresztények idegenkedését és a „semmit sem megtartók” hitárulását, amely, mondjuk ki bátran, együtt gyöngítette a másság megőrzésének pozícióit és az évezredes Messiás-várás reményességét.

A középső kapu újbóli közkinccsé tétele a szerkesztők éleslátását dicséri. Én magam, kálvinista lévén, nem is látom más okát az újrakiadásnak, minthogy a szerkesztők az életünkből kikopni látszó hagyományok megmentésére, tisztelésére és a finkielkraut-i asszimiláció-értelmezés újra-gondolására sarkantyúznak mindahányunkat. (*Múlt és Jövő Lap- és könyvkiadó, 1997*)

Kozma Dezső:
Erdélyi utakon

Régi kolozsvári arcok

Több mint negyedszázada jelennek meg Kozma Dezső különféle dolgozatai – többnyire a 19. század második felének irodalmáról – amelynek 1980-ban egyetemi tankönyvét is elkészítette. (Ez utóbbinak méltó „anyaországi” visszhangja elmaradt.) Noha kismonográfiát szentelt Krúdnyak (1981), Mikszáthnak (1977), szívéhez legközelebb azok állnak, akik a századvégén – századfordulón felvirágoztatták Kolozsvár meg Erdély hírlapírását, novellisztikáját. A szerző Peteleit megrajzoló 1969-es tanulmányában a következő felsorolásra bukkanunk a kincses város akkori jelességeiről: Bartha Miklós, Bede Jób, Bródy Sándor, Ferenczy Zoltán, Gyalui Farkas, Kovács Dezső, Malonyay Dezső, Sebesi Samu, Thury Zoltán. Ne feledjük, ezek legtöbbje tanítványa, esetleg barátja vagy vitatkozó pályatársa az 1880-1891 között Kolozsvárott szerkesztő, munkálkodó Peteleinek.

Az *Erdélyi utakon* anyagában jelentősen kibővült a fenti „írói reszpublika” névsora. Egyrészt jóval korábbra kerültek az időhatárok, mivel a kötet Brassai Sámuel mellett Gyulaival, Keménnyel, Mikó Imrével indul, másrészt nemcsak az irodalom és publicisztika művelői kaptak belépőjegyet. A filológusokon, nyelvészeken (pl. Bálint Gábor, Finály Henrik, Meltzl Hugó) kívül pedagógiai professzort (Felméri László) éppúgy lelhetünk benne, mint színházi rendezőt, nagyműveltségű színészt (Janovics Jenő, E. Kovács Gyula), vagy éppen városi főépítést (Pákei Lajos), meg úttörő jelentőségű fényképészt (Veress Ferenc). Azt is meg kell említenünk, hogy nemcsak a „város”, esetleg Erdély szülőttei kerülnek bemutatásra, hanem olyanok is, akik máshonnet jöttek és pályájukon csupán hosszabb-rövidebb állomást alkotott Erdély akkori szellemi fővárosa (pl. Bródy Sándor, Janovics Jenő, Török Gyula).

A szerző igyekezett elkerülni a (néha mégis fenyegető) lexikonszerűséget, általában a Szamos-parti esztendőket állította rövid arcképei középpontjába. A kevésbé bonyolult lelkű, mindennapibb személyek földidézésében szívesen nyúlt az adomák után (Bede és Sebesi Jób), a nagyobbak pályának merész ívét a híres íróársak egy-egy verssorával, esszé-citátumával érzékelteti olykor. Így Mikó Imréről Tompát, Török Gyuláról Krúdyt szólaltatja meg. A könnyedebb, olvasmányosabb megformálásnak azonban nem kellene tisztázatlan szerkesztési elvekkel, válogatási szempontokkal együttjárnia! Mert bizony erről is szót kell ejtenünk. Ha a kis kötet felöleli az ébredő reformkort, akkor Újfalvi Sándor és Szentiváni Mihály mellől nem hiányozhat Bölöni Farkas, Kriza János. Ha pedig Szabó Dezsővel zárul sor, akkor érthetetlen például Áprily Lajos kihagyása! A könyv fölépítése látszólag az időrendet követi. Mégis az elején az 1826-os születésű Gyulai megelőzi a tizenkét évvel idősebb Keményt, sőt Újfalvi Sándort (1792), aki akár az apja is lehetett volna. És ami még kirívóbb: Újfalvi továbbá Brassai Sámuel (1797 vagy 1800) közrefogják az unokájuknak tekinthető (1851-es) Indali Gyulát.

A portrék lezárásában Kozma Dezső gyakran felhívja a figyelmet egy-egy író kéziratosságot, annak családtagjától származó kiadatlan életrajzára (55). A szerző munkájának legszebb jutalma az lehet, ha javaslatainak legalább egy részét megfogadja az utókor. (*Erdélyi Gondolat*, 1997)

Nagy Miklós

Végpontok közt feszülő élet

Harkai Vass Éva: *Így éltünk*

A legújabb, vagyis a kilencvenes években jelentkező tendenciák a történet visszavételét eredményezték a magyar prózairodalom alakulásában. Ez a korábbi évtized történeffelbontó törekvéseivel, illetve a töredékessé váló elbeszélésmóddal szemben a történetmondás mentén formálódó szöveg jelenségét és létjogosultságát vezette be irodalmunkba újfent. Úgy látszik, mindezek a törekvések a gyermekkori visszaemlékezés, az önéletrajz és a családtörténet témájában lettek leginkább termékeny talajra, legalábbis ezt mutatja több, az elmúlt néhány évben napvilágot látott kiadvány. Harkai Vass Éva *Így éltünk* című könyve is ebbe a sorba, illetve típusba helyezhető, ahova *Apró István* nemzedéktörténete (*Regénybrikett*, 1993), *Balázs Attila* telepi történetei (*Én már nem utazom Argentínába*, 1995), és *Németh István* családtörténete (*Házioptár*, 1996) tartozik, több más mű mellett. Itt kell megemlítenünk azt az analógiát is, amely Harkai prózairói attitűdje és Garaczi László szemlélete között áll fenn, és amely sajátosság mindkettőjük esetében az ironikus önszemlélet, a saját történettel szembeni távolságtartás jelenségét viszi szövegükbe: Harkai vizsgált művébe, illetve Garaczi *Mintha élne* (1995) című önéletrajzi tartalmú regényébe.

Élete és pályája alakulásának hálóját saját születésének körülményeitől gyermekei születésének pillanatáig vonja ki. Szövegét az ironikus attitűd mellett főleg a regény műfaji kereteinek felbontása, a hagyományos önéletrajzírás formai és tartalmi törvényszerűségeinek áthágása emeli ki az emlékező próza, a nosztalgikus felidézés szokványosságából. Vagyis élete történetének elmondása (a történet, a story középpontba helyezése) közben Harkai a kilépés és szembefordulás folytonos szándékát érvényesíti, latolgatja vagy sejteti. Élete és pályája alakulásának folytonosságából részleteket, töredékeket ragad ki, az ironikus elbeszélésmód és rajz eszközeivel jeleníti meg őket, miközben a lázadás, a lázadó átértékelés hangjai hatják át szövegét. Maga adott nevet e szövegtípusnak: *revoltpróza*.

Szövegszekvenciái, amelyek leginkább a naplószerű bejegyzés, a jegyzet formáját és tartalmi sajátosságait idézik, a születés és halál, tehát az emberélet két végpontja közötti felület kiemelkedő fordulatai köré rendeződnek. Saját fogantatásának és születésének körülményei, a kisgyermekkor meghatározó fontosságú történései (a családi kötelek és szeretet mibenlétének megértése és átélése, a vele járó kisebb-nagyobb csalódások, a haláltudat kialakulásának apró, majd nyilvánvaló jelei, az önszemlélet és önértékelés megfogalmazódása a gyermeki tudatban, gyermekbetegségek és bajok, óvoda, iskola, kirándulások, nyaralások, ünnepek, serdülőkor, családi konfliktusok, tanulás), a felnőtté válás momentumai, az első munkahelyhez fűződő ilyen-olyan élmények, a közeli családtagok elvesztésének döbbenete és még sok más esemény, élmény és érzés képezi azt a gazdag tárházat, amely itt a megélt és egy adott pillanatban (az író életében ez a gyermeki születését követő időszak) összegezett életet jelent. A napló- illetve a feljegyzésszerűség és Harkai tömör, lényeges és tényeket kimondó, nominalitást előtérbe helyező stílusa a regény dokumentumjellegét erősíti, ugyanakkor a szöveg magmájából előtörő jelek az elhallgatott személyesség és közvetlen átéltség, a történésekkel való azonosulás megnyilvánulásai. Tehát az epikus szándék mögött erőteljes líraiság munkálkodik: az elbeszélt történetnek létezik egy belső, lelki dimenziója, tudati lecsapódása.

A burkolt líraiság, a személyességtől való eltávolodás határozott jelének számít Harkai prózájában a többes szám első személyű beszédmód következetes alkalmazása (a „mi ilyenek vagyunk”-féle megszólalásmód) és egyfajta fölöttes látásmód, a történetekre felülről letekintő, szemlélődő szereplői pozíció megteremtése (ő pedig nem más, mint Isten, aki „szakállát simogatva trónolt a mennyezet alatt” és mindig „újabb eshetőségeken törte okos fejét”).

Az elbeszélés tere és dinamikája a gyermekkor időszakának megjelenítésekor a legátfogóbb és legrészletezőbb, míg a későbbi életszakaszok történéseinek és élményeinek taglalása rövidebb, néhány tény, (meg)ézés és emlék felvillantására szorítkozik, ami a történetmondás felgyorsulását eredményezi. Mintha az író az elbeszélésmóddal is a (bele)születés és a kora gyermekkor determinatív jellegét éreztetné. „Nyarak, ősök, telek” múlásában és folytonosságában bontakoznak ki előttünk a gyermekkor meghatározó élményei. „Isten ... újabb eshetőségeken törve okos fejét”, csipőficamot, „dögnehéz” gipszpakolást fundált ki, pártülések szabályozta „eszmei neveltetésünk” láttán pedig „inkognitóban, elfordítja okos fejét”. Különösen hangsúlyos a tél mint elmúlás-jelenség képzelet-felszabadító szerepe e történetben: „De most tél, fehér titokzatos. Az egymásra hányt hókupacoktól a túloldal gyalogosainak csak a fejét látjuk. Sorban billegő kalapok. A hó, mint tollpárna, körülöttünk. Mély álmok s képzelet.” A nyár élményeihez ugyanakkor a zsúfoltság és a (kisvárosi) mozdulatlanág érzete és emléke párosul. Más fragmentumokban fényképek elevenednek meg előttünk, az elmúlt évek, nyarak, ősök, telek váltakozásában telő gyermeklét kiszakított pillanatai, olyanok is, amelyek tudattalanok maradtak, s olyanok is, amelyek elraktározódtak: utazások alkalmával készült pillanatképek és születésnap csoporképek. Gyermekkora meghatározó momentumaiként regisztrálja és bontja ki előttünk az író a szülőktől való kényszerű elszigeteltség megrázkódtatásait: anya betegség miatti több hónapos távollétét és a belőle fakadó kiszolgáltatottság, magány érzetét, apa kórház tartózkodását és a hozzá vezető látogatások borzongató lenyomatát a gyermeki tudatban, később pedig a felnőtt emlékeinek tárházában: „Az iskolában naponta tapasztaljuk a tanítónők sajnálkozó tekintetét, zavar bennünket a részvétük.” Másutt: „émelygünk a furcsa kórházzsagtól. Apa hangja, mintha egy kút mélyéről beszélne. Szédülünk, sápadtak vagyunk...” A gyermek- és ifjúkor szélesen áradó, feltoluló emlékeinek egy hirtelen vágással vet véget az elbeszélő. Apa halálának döbbenetes kijózanító képe következik, amely egyúttal két világ, gyermek- és felnőttkor, múlt és jelen határsávja is a történetben: „Az olló beleszaladt a képbe. A terebélyes hársat törzestül, koronástul hosszában kettészelt. Levágta a ház sarkát, belenyírt az alig elkészült járdába, s a hibiszkuszszövényből is lekanyarított egy darabot. A fénykép részei idővel elkallódtak. Visszaállíthatatlan összkép. Darabokban az őszi délelőtt.” Majd néhány kép és emlék a felnőttkor szférájából: diplomálás, első munkahely, az évtized virágnyelve (a szocialista világrend utolsó rezdülétei ezek), végeláthatatlan és haszontalan konferenciák kora, éveken át lemásolt ülésanyagok sora egy szakfordítói iroda falai között. A történet mind töredékesebbé válik, végül átmegy egy „régii július” ihlette versbe, leplezetlen lírába. Epilógusában egy „más” élet és világ kezdetről ad számot az elbeszélő, amikor gyermekei születésének történetét mondja el; ezzel zárja saját élete ekképp összegehető történetét.

Az *Így éltünk*-ben kibontakozó élettörténet, Harkai Vass Éva önéletrajzában elsődleges tere a család, benne a különböző kötelek, rokon viszonyok és érzelmek sokszínűségével. Anya alakja mellett „Juliusunk”, a dédanya rajza válik különösen élessé és erőteljessé, velük szemben a „tipikus Dohonyi lány” nagymama jelent ellenpólust, ellenpéldát. A családi léttéren túl egy kisváros, „kimeríthetetlen” lehetőségei tűnnek fel: épületeivel és intézményeivel (amelyek a múlt évekkal ugyancsak veszítenek patináságukból, jelentőségükből), vasárnap délelőttiivel, pletykáival és pusmogásaival együtt természetesen. A család és a város terén kívülre, csak áttételesen, apró jelzések által irányítja figyelmünket az elbeszélő. Például apa, amikor az egyetemi város kórházában tartózkodik, mellékesen jegyzi meg, miszerint „volt itt valamilyen egyetemista lázadás”, másutt arról szerzünk tudomást, hogy az egykori tengerparti nyaralások színhelye illetve emléke „egy furcsa nyárban a Dalmácia nevű hajón ... átúszik egy másik, idegen világba”, a

túlbugzó, idegen átírású nével kérkedő titkár nő pedig bizonyos történések után elsőként „iszkol el” az országból. Ezek a momentumok az önéletrajztól független tér és idő alakulására, történéseire utalnak. A kerettörténetként funkcionáló prológos és epilógus közé sűrítődő, hatvankét fragmentumos önéletrajz így válik korrajzzá, dokumentummá is.

Harkai Vass Éva prózája a konkrét dolgok, tények világából kiindulva, majd kilépve nyit előttünk – a képzelet és átélés szintjén – tag szellemi horizontokat. A személyest és önérdékűt alakítja ezáltal általánossá, közérdekűvé, bizonyos értelemben mindannyiunk történelmévé. (*Forum*, 1997)

Bence Erika

Mese az erőszak és rágalom ellen

Patai József: A középső kapu

„És előttem felillant fehér falum és gyermekkorom emléke. Amikor a Talmud nemcsak tanulás volt, hanem szórakozás, játék, tündérbirodalom, mesevilág, élet. A zsidó gyermekek életét akartam megírni, aki a Talmud levegőjében nevelkedik” – írja regénye 1927-es bevezetőjében Patai József, a méltán elhíresült költő és műfordító, akinek a háború kirobbanásakor nemcsak a patai mesevilágtól, de a magyar nyelv biztosította szellemi hazától is búcsút kellett vennie, hogy ősei földjére térjen, meneküljön vissza. A *középső kapu* nem is akármilyen rabbinikus műveltséggel és lírai szemérmességgel megírt regény, amely méltán számíthat még ma is érdeklődésünkre, zsidókéra és nem-zsidókéra egyaránt, hiszen a mesterségbeli tisztességgel és nagy nyelvi fegyelemmel frott mű olyan világot tár elénk, mely mára már nyomaiban is alig lelhető fel mifelénk, holott Antwerpen vagy Basel, Párizs vagy München utcáit járva, az ember útját gyakorta keresztezik azok a „kaftános-pájeszes csodarabbik”, akik Patai meséjét benépesítik.

Patai József meseszövege során a vérbeli mesemondóktól öröklött kiapasztathatlan kedvel és bölcs megfontoltsággal araszolva, a Gyöngyös környéki „tájhaza”, a pataiak és szücsiek falusi világát hol humoros, hol komor képekben elénk idézve regél az emlékezetből feltámasztott gyermekkor tündérbirodalmáról. Bár az általa festett „tájhaza” nem olyan életesen és részletekbe menően tárja elénk a gyöngyösi szőlőlugasokat és parasztportákat, vásárokat és ünnepeket, erdészeket és szatócsokat, mint mondjuk Jean-Richar Bloch az „... és társá”-ban az elzászi vagy normandiai gyarakat, viskókat, textilműködéseket és Simlereket, mégsem érzünk csalódást, mert az író kárpótol bennünket azért, hogy legalább annyi figyelmet szentel a Talmud-iskola s a lélek színpadán történtek leírásának, mint a tájfestésnek.

A *középső kapu* egyébként is azt a még háborítatlannak tűnő és csodákkal övezett életszakaszt eleveníti meg, amelyről egy helyütt ekként vall: „szinte éreztük, hogy a csodák tündöklő aranylánca fogja körül mindazt, amit mi, zsidó gyerekek zsidó ősökről, zsidó hősookról, zsidó nagykőről, zsidó ünnepekről, zsidó imákról tudunk...”. S a történelem sodrásának alászállva arra az időre réved vissza, amikor gyermekként egyszer csak ráébredt, hogy az eladdig egymástól elszigetelten, önmagába zártan létező két világ, a hétköznapjait élő falusiak élete és az érinthetetlennek tűnő otthon, a csoda bűvkörébe vont zsinagóga között nem pusztán annyi „átjárás” van, amennyit a szülői szatócsbolt küszöbén tolvajokra „felügyelő” kisfiú érzékel.

A Talmud-szövegek és a rabbi tanításai nyomán a szemünk láttára tágul ki a kisfiú optikája, s akárha nagyítót kapott volna ajándékba, odahajol minden újonnan fölfedezett jelenséghez, hogy tüzetesen szemügyre vegye és elraktározza elméjébe, egy-egy okító célzatú megjegyzéssel egyetemben. Jelenség-katalogizálása során egyre világosabban látja, hogy a kölcsönös gyanakvás és közös nyomorúság, az időnkénti együttörvendezés és szüntelenül lélekbe fészkelő gond hol egymáshoz hajlítja a keresztényeket és zsidókat, hol szétugrasztja őket, hol elmélyíti egymásra utaltságuk tudatát, hol pedig fellávázik az évezredek átöklésének indulata, s egymásra fenekednek, mintha a „Izrael” utáni sóvárgás nem volna mindkét fél óhaja. Elveszítik burokból zártágát és biztosnak hitt hídfőállásait. Az új és még újabb felfedezései cseppet sem nyugtatják meg, miként a létezés egésze sem megnyugtató. A szentként tisztelt Reb Azriel éppúgy kigúnyolható és megkövezhető, akár egy koldus, s a messzi földről érkezett szüretelő vendégmunkás éppoly bölcs lehet, akár a rabbi; a szorgos szatócs-zsidó éppúgy versenytársa hitsorsosának, akár a gyöngyösi boltos, s a „semmit sem megtartó” erdész is Isten népéhez tartozik. A héderben, a zsidó iskolában tanultak felborítják az érinthetetlennek vélt logikus rendet, melyet az eladdig hallott mesék és a szív pillanatnyi illetve szüntelenül változó vonzásai-taszításai alapoztak meg, s a Talmud szövegei egy másfajta logikára épített rend tiszteletére „tanítják a zsidó gyermeket az emberi egyenlőség eszméjére”.

Patai József regényében nem követi a „héderben” olvasott Talmud szerkesztésmódját, mely „átugrál egyik tárgyról a másikra, a másiktól a harmadikra, ahogy éppen véletlenül szóba került; ha aztán elmondotta mindenről mondandóját, hirtelen visszatér az eredeti tárgyhöz, és minden átmenet és bevezetés nélkül folytatja ott, ahol abbahagyta”. A gyermekkor ósvadonából kiválaszt egyetlen évet, a hat évesen rendszeresen héderbe járó s a „Talmud magánjogi hármaskönyvének” második kötetével ismerkedés izgalmától, csodájától fellelkesült, a környező világot a frissen elmébe vésett intelmek és Reb Solem útmutatásai fényében szemlélő gyermek betűvetéssel s olvasással ismerkedésének évét, egyik peszách ünneptől a másikig. S a létre rácsodálkozás első éve, attól az egyelőre inkább csak mesebeli királyfíság tudatával delejező felismeréstől, hogy „Izrael gyermekei mind királyfiak”, a fölfiáns-olvasáson, a szülői szatócsboltból cukorcsenésen, a mindennapi csodákon, a „semmit sem megtartó” asszimiláltak boldogságán és a falubeli rituális fürdőépítésen át a másság tudatosulásáig, éppoly ráérős nyugalommal, csöndes hömpölygéssel folyik le előttünk, mint a keskeny medrében a patai patakvíz. Igaz, akár Mikszáth mágiikus írásában, *A bágyi csodában*, időnként visszafelé is tud fordulni a patak, de ez olyasféle csoda, mely évszázadonként ha egyszer ismétlődik meg, s amelyről a legöregebb bölcs-cadikok tudnak csak mesélni a tátott szájjal hallgató gyermekeknek. De Patai elemi erővel és fokozott reménységgel hisz a csodában, a gyilkos indulat és gyűlölet visszafordíthatóságában, máskülönben miért is fogna hozzá az íráshoz és az óhitűek életének a bemutatásához.

Patai „tájhaza” festése közben nem használ lángoló koloratúrát, mint Chagall vagy Van Gogh, hogy a felfokozott vagy éppen lélekbe visszafójtott érzelmek szenvedélyes zűzáról, magmaforthyogásáról, máskor pedig megdermedéséről, jegecedéséről tanúskodjon. A törvények adta lehetőség és évszázadokon át beidegzett előítéletek féltelenesége okán nekibátorodva gyalázkodók és „védekezés vívópengéit” széttörők rágalmi ellenében sem szór haragos átkokat és istenítéleteket. Noha a „szerezd felebarátodat, mint tenmagadat” intelmeiről megfélemedeztetet főlányosan kioktathatná, vagy Ábrahámmra hivatkozva törvényt ülhetne felettük, mégsem teszi. Patai József nem a megtértek, vezeklők kiválasztottság-tudatából és fellegjárásából ítélkezik a balga egy napelők felett, bölcsen látja ugyanis, hogy a „jámborak” madárperspektívájából túlonlúti profánnak tűnik az egész élet, a maga kudarcainál és pillanatnyi örömeivel, áldásaival és átkaival egyetemben, úgyhogy olykor alig is merészelnék vele Isten színe elé állni másként, mint félelemmel és reszketéssel; s még csak nem is az erkölcsprédikátorok magabiztosságával prófétál, mert hiszen tudatában van annak, hogy a

kikezhetően erkölcsűek és példamutatón erényesek fölénye olykor az elhallgatni vágyott vagy leltárba sem vett bűnökről való megfélemlítésen nyugszik. Patai a bármely pillanatban esedékes szigorú önvizsgálatra és szüntelen lélekfaggatásra készenlét okán zárkózik el az ítélkezéstől, a viszontbírálat és perlekedés lelket emésztő procedúrájától, amely egyébként is csak parázs lenne a fel-felizzó tűzre, s azzal a kockázattal is járna, hogy a méltatlanok nyelvén kellene szólnia.

E regénynek, melynek finoman szőtt szövetén csak olykor-olykor út át szívbemarkolóan a két világháború közötti kor valójában alig is számba vehető méltánytalansága és megaláztatása, az elfogultság és elfogódottság nélküli múltidézésben és a szülőföldről tett vallomástétel személyességében rejlik a legfőbb varázsereje. No és persze ami ennél is fontosabb, a „mese” hitele a mesélő zavarba ejtőn etikus alapállásában érhető tetten; igen, abban az évtizedek megérlette bölcs kiegyensúlyozottságban, olykor sietősen és átgondolatlanul kimondott ítéletektől tartózkodásban, az élénk tárt Talmud-szövegek mindenki számára egyetemes érvényűvé tételében, s nem utolsó sorban a narratív hangvétel modorosságától és kimódoltságától mentességben, abban a nyelvi fegyelmezettségben és puritánsága ellenére is briliáns stílusban, amely együtt és egyszerre adja e regény zamatát és élvülhetetlenségét, amely hét évtizeddel azután, hogy a szerkesztők leemelték a könyvtári polcra és leverték róla a port, megkophatatlanságáról árulkodik.

Noha bizonyára akad olyan olvasója, aki épp visszafogottságáért és lírai hangvételéért magasztalja el a szerzőt, mondván, az az iszonytató ár, melyet a holocaust révén fizetett a zsidóság a tanulásért, arra figyelmeztet, hogy a vádakra és rágalmakra legalább oly határozottsággal kell válaszolni, s az írástudóknak legalább oly összefogásról és „igazságért” kiállni tudásról kell tanúbizonyságot tennie, mint arra a Dreyfus-pör idején a francia művészek, politikusok s civilek egy része mutatott példát. Mégsem árt észbe venni, hogy az úri párbaj törvénye szerint (szó)asszóból kizárt Patai kénytelen volt a maga idején belátni, hogy a sértésekért még elégtételt venni sincs joga, hiszen „párbajképtelen” lévén sem a segéd-, sem a fegyver-, sem a pástválasztás joga nem adatott meg neki, csak és kizárólagosan a szegény és annak elviselése maradt számára. S bár a korban nem számított ritkaságnak, hogy hasonlóan képtelen helyzetben egy-egy sértett méregbe mártott „pennájával” vágott vissza az alantas lelkületű rágalmazónak. Patai mégsem ezt az eljárást választotta, mivel „meséjének” a valódi tétje ennél sokkal elementárisabb és „léte-vágóbb”, egy különös vallási hagyományaihoz ragaszkodó, ismeretlen szertartásaival, szokásaival, beszédmódjával és kultúrájával hol félelmet, gyanakvást, bizalmatlanságot keltő, hol a nemtelen gúnyok és a kisemmizettek, megnyomorítottak szociális feszültségét levezető politikai frázisok céltáblájává vált ortodox-zsidók létjogának az elfogadtatása volt.

Pataiban, az „erőszak és rágalom” ellen írandó s kordokumentumként is szolgáló „meséjéhez” kezdéskor nyilván felmerült a kétely: lehet-e bármily üdvözítő hitet és eszmét úgy elfogadtatni valakivel, hogy mondandók mögött harag és bosszú, gyűlölet és vádaskodás rejtezik? Hogy a másikat, az én hitemet egyáltalán, vagy alig ismerőt, olykor gyökereiben megtagadót lépten-nyomon bűneire és korlátoltságára figyelmeztetem? Hogy az általam képviselt értékeket szüntelenül fölébe igyekszem emelni a másikkal s ezáltal megkérdőjelezem, lefokozom az általa üdvözítőnek és megbecsülendőnek vélteket? A kételyre és aggályra nem lehetett kétséges a válasz. Patai sem orvul indított oldalvágásokat nem eszközölt, sem az öntömjénezés csábító vágyának nem engedett egyetlen pillantra sem; saját hitsorosait nem igyekezett szebbnek, erkölcsileg nemesebbnek láttatni annál, mint amilyenek, miként saját ellenségeit sem méretezte nagyobbra és ellenszenvesebbre a valóságosnál, ahogy az igazi meseírók szokták alkalmazni ezt a túlzást, a pogány mítoszok gonosz szörnyetegeit idézve.

Egyébként a regényíró által felidézett gyermeknek éppúgy zsigerekig ható meglepetésként hatott az, hogy „a parasztyerek nemcsak engemet csúfolnak, hanem a » kalapos kis kisasszonyt« is, s hogy a » Zsidó, bilidő« kezdetű népdal nemcsak az én hosszú *huncutkámnak* szól, ahogyan a falubeliek a tincseket, a pajeszt nevezték, hanem Ilonka rövid szoknyácskájának és fürtös fejcskájának is”, miként az is, hogy „a nagy szakállú Reb Josének, a cadiknak a fia és a borotvált erdésznek, a » posé« -nak a leánya egyformán lenézett, egyformán megcsúfolt két zsidó gyerek...”. Aligha csodálni való hát, hogy Patai, aki a Talmud-szövegek értelmezésében elmélyült kisgyermek éppen csak bimbózó szociális érzékenységét felidézve, bizonyos mértékben érzelmes, de sosem érzélgős, a szív húrjain játszó, de nem az olcsó szentimentalizmus, az én meghitt búvkörébe csalogató „alanyi” hangot ütött meg.

Ennek a fajta szív húrjain hol kiegyensúlyozottabban, hol merészebben játszó hangvételnek régi hagyományai vannak, s nemcsak a zsidó irodalomban. Aki a mesélésnek ezt a közvetlenebb és személyesebb fajtáját választja, nyilván azért teszi, mert tartózkodni szándékozik az „épületes” eszmék és hitelvek időnként rigorózus, időnként kedvet lohasztó hatásától, amely prédikációs jellege folytán amúgy is szétfeszíti a „mese” kereteit, s afféle traktátussá szikárodik. Feltehetőleg Patai Józsefnek sem egyfajta traktátus vagy káté írása volt a célja. Sokkal inkább azt tűzte ki maga elé, hogy a vádaskodók acsarkodásával szemben részvételet és megértést, létezésé érintetlenségéhez és tündérbirodalma megőrzéséhez való jogát eszközölje ki a jobb érzésű olvasókból. Azokból, akiket nem fertőzött meg teljesen az antiszemita ideológia; s akiről azt feltételezte, hogy az ortodox-lét kulisszája mögé pillantva, képesek a színpadok mögött meglátni a saját portájukról is ismerős emberi érzelmeket, erőfeszítéseket, gondokat és reményeket, s nem keresnek sötét titkokat és gonosz szellemeket, ahogy a vérvádak kiagyalója sugalmazták számukra.

Patai József a lírai ihletettségű emlékezést választja az „önleplezésre” és ortodox-lét feltárására irányuló írói alapállásként, éppúgy, mint a combray-i Léonie tánti házában átélt élményeket felidéző Proust, vagy a görög földről Párizsba került, s egyedül önmagával, a tükörben megpillantott „Albert-mással” beszélgető-pajtáskodó kisfiúból lett író, akit Albert Cohennek hívnak, s akinek zsidó-létére és kitagadottságára ébredése legalább oly tanulságos, mint a Tóra elé járulók névsorában megemlített „József”-é. A magyar olvasónak sajnos aligha lehet alkalma elmélyült párhuzamot vonni Albert Cohen és Patai József írásai és hangvétele között (hacsak nem lapozza fel a *Múlt és Jövő*ben megjelent Cohen-fordításokat*); pedig az „öregsége korában” gyűlöletes szegénységre, az oly annyira imádott franciák árulására, a Mama korai s tudatlan-lélekből megannyi sebet ütő halálára, a helyét nem leelő apára visszarévedő Cohen és a zsidótörvények bevezetése előtt rabbinikus éleslátással vést sejtő Patai „mesélése” között megannyi híd feszül, amelyen mi olvasók, egyik műből a másikba hatolhatunk be.

A feltűnő hasonlóságok és eltérések számbavételekor persze azt is meg kell említenünk a történelmi hűség kedvéért, hogy Albert Cohen három évtizeddel a haláltáborok felszabadítása után vetette papírra gyermekkorai szívszorító emlékeit, s egy bűntudattól valamennyire átitatott társadalmi közegben egészen másként szólhatott a történelmi múltrol, az asszimiláció gyökértelenséghez és önazonosság veszteséghez vezető keserves tapasztalatáról, a polgárosodás iszonyatos áráról (melyekről a fiatalabb író nemzedék egyik markáns képviselője, Finkielkraut vallott bölcsen), mint Patai József, aki egyszerre érzékelte a keresztények idegenkedését és a „semmit sem megtartók” hitárulását, amely, mondjuk ki bátran, együtt gyöngítette a másság megőrzésének pozícióit és az évezredek Messziás-várás reményességét.

A középső kapu újbóli közkinccsé tétele a szerkesztők éleslátását dicséri. Én magam, kálvinista lévén, nem is látom más okát az újrakiadásnak, minthogy a szerkesztők az életünkől kikopni látszó hagyományok megmentésére, tisztelésére és a finkielkraut-i asszimiláció-értelmezés újra-gondolására sarkantyúznak mindahányunkat. (*Múlt és Jövő Lap- és könyvkiadó, 1997*)

Kozma Dezső:
Erdélyi utakon

Régi kolozsvári arcok

Több mint negyedszázada jelennek meg Kozma Dezső különféle dolgozatai – többnyire a 19. század második felének irodalmáról – amelynek 1980-ban egyetemi tankönyvét is elkészítette. (Ez utóbbinak méltó „anyaországi” visszhangja elmaradt.) Noha kismonográfiát szentelt Krúdnyak (1981), Mikszáthnak (1977), szívéhez legközelebb azok állnak, akik a századvégén – századfordulón felvirágoztatták Kolozsvár meg Erdély hírlapírását, novellisztikáját. A szerző Peteleit megrajzoló 1969-es tanulmányában a következő felsorolásra bukkanunk a kincses város akkori jelességeiről: Bartha Miklós, Bede Jób, Bródy Sándor, Ferenczy Zoltán, Gyalui Farkas, Kovács Dezső, Malonyay Dezső, Sebesi Samu, Thury Zoltán. Ne feledjük, ezek legtöbbje tanítványa, esetleg barátja vagy vitatkozó pályatársa az 1880-1891 között Kolozsvárott szerkesztő, munkálkodó Peteleinek.

Az *Erdélyi utakon* anyagában jelentősen kibővült a fenti „írói reszpublika” névsora. Egyrészt jóval korábbra kerültek az időhatárok, mivel a kötet Brassai Sámuel mellett Gyulaival, Keménnyel, Mikó Imrével indul, másrészt nemcsak az irodalom és publicisztika művelői kaptak belépőjegyet. A filológusokon, nyelvészeken (pl. Bálint Gábor, Finály Henrik, Meltzl Hugó) kívül pedagógiai professzort (Felméri László) éppúgy lelhetünk benne, mint színházi rendezőt, nagyműveltségű színészt (Janovics Jenő, E. Kovács Gyula), vagy éppen városi főépítést (Pákei Lajos), meg úttörő jelentőségű fényképészt (Veress Ferenc). Azt is meg kell említenünk, hogy nemcsak a „város”, esetleg Erdély szülőttei kerülnek bemutatásra, hanem olyanok is, akik máshonnet jöttek és pályájukon csupán hosszabb-rövidebb állomást alkotott Erdély akkori szellemi fővárosa (pl. Bródy Sándor, Janovics Jenő, Török Gyula).

A szerző igyekezett elkerülni a (néha mégis fenyegető) lexikonszerűséget, általában a Szamos-parti esztendőket állította rövid arcképei középpontjába. A kevésbé bonyolult lelkű, mindennapibb személyek földidézésében szívesen nyúlt az adomák után (Bede és Sebesi Jób), a nagyobbak pályának merész ívét a híres íróársak egy-egy verssorával, esszé-citátumával érzékelteti olykor. Így Mikó Imréről Tompát, Török Gyuláról Krúdyt szólaltatja meg. A könnyedebb, olvasmányosabb megformálásnak azonban nem kellene tisztázatlan szerkesztési elvekkel, válogatási szempontokkal együttjárnia! Mert bizony erről is szót kell ejtenünk. Ha a kis kötet felöleli az ébredő reformkort, akkor Újfalvi Sándor és Szentiváni Mihály mellől nem hiányozhat Bölöni Farkas, Kriza János. Ha pedig Szabó Dezsővel zárul sor, akkor érthetetlen például Áprily Lajos kihagyása! A könyv fölépítése látszólag az időrendet követi. Mégis az elején az 1826-os születésű Gyulai megelőzi a tizenkét évvel idősebb Keményt, sőt Újfalvi Sándort (1792), aki akár az apja is lehetett volna. És ami még kirívóbb: Újfalvi továbbá Brassai Sámuel (1797 vagy 1800) közrefogják az unokájuknak tekinthető (1851-es) Indali Gyulát.

A portrék lezárásában Kozma Dezső gyakran felhívja a figyelmet egy-egy író kéziratot hagyatékára, annak családtagjától származó kiadatlan életrajzára (55). A szerző munkájának legszebb jutalma az lehet, ha javaslatainak legalább egy részét megfogadja az utókor. (*Erdélyi Gondolat*, 1997)

Nagy Miklós

Alkotóművészeti pályázat

a magyar államiság milleniuma tiszteletére

A Magyar Művészeti Akadémia három éven át, 2000-ig tartó, évente értékelendő pályázatot hirdet a magyar államiság milleniuma tiszteletére irodalmi, drámai, zenei, táncművészeti, képző- és iparművészeti, fotó-, film- és videoművészeti alkotásokra, valamint a művészetekre vonatkozó esszékre, tanulmányokra.

A pályázat kiírói elkötelezettek a művészet jövője, a közösségi és személyes értékek iránt, és bíznak az európai népek közös megújulásában.

Pályázni lehet olyan kész műalkotásokkal, melyek a pályázat éveiben születtek, vagy első nyilvános bemutatásuk, használatbavételük az adott évben megtörténik. A művek tárgyát, tartalmát illető várakozások megismerése érdekében a kiírótól – felbélyegzett, megcímezett nagy alakú boríték megküldésével, vagy a helyszínen – részletes jegyzék kérhető.

Pályázhatnak egyéni alkotók és alkotóközösségek a maguk nevében, de a bíráló bizottságok ajánlóktól is elfogad pályázatokat, ha azok az alkotó egyetértésével bírnak. Egy pályázó egy évben csak egy művel vehet részt a pályázaton. A pályázatnak tartalmaznia kell a művet, vagy annak értelmezhető dokumentációját és műleírását, megtekinthetőségének helyét és idejét, az alkotók nevét, címét és rövid szakmai életrajzát. Raktározási nehézségek miatt a képzőművészeti alkotásokat a bírálók az alkotó által megjelölt helyszínen, vagy később megjelölendő helyen tekinthetik meg, ezért e műfajban külön jelentősége van a dokumentáció beküldésének. A pályázatot jelígével is be lehet adni.

A pályadíjak: Az Akadémia elnöksége a bíráló bizottság javaslatára műfajtól függetlenül minden évben egy fődíjat, az Akadémia Arany Díját és a vele járó kiemelt összegű alkotói díjat, egy-egy művésznek, vagy alkotóközösségnek ítélheti meg. A bíráló bizottság évente ítéli oda az Akadémia Arany Okleveleit és az ehhez járó pénzüsszeget, melyet a mű nyilvánosságra hozatalához is fel lehet használni. Évente legfeljebb tíz oklevél adható ki. A kiíró szerepet vállal az arra érdemes művek bemutatásában. A bíráló bizottságot az Akadémia közgyűlése kéri fel.

A díjazásra a Magyar Művészeti Akadémia 5 millió forintos alapot létesít, melynek díjszerű használatához további művészetpártoló támogatókat keres. Egy-egy díj összege nem lehet kevesebb 200.000 forintnál, de a bíráló bizottságnak jogában áll ennél nagyobb összegű elismerés megállapítása is.

Reméljük, hogy tevékenységünkkel hozzájárulunk az európai kultúrák együttéléséhez.

Határidők: Beadási határidő: 1999., 2000. június 30.

Díjkiosztás: 1999., 2000. augusztus 19.

A pályázatokat Magyar Művészeti Akadémia címére kell eljuttatni a fenti napon 16 óráig, vagy e napi postabélyegzővel érkezően. Cím: 1034 Budapest, III. Kecse u. 25. Érdeklődni a 06-1-267-24-80-as telefonszámon lehet naponta 10-14 óra között.

A Magyar Művészeti Akadémia Elnöksége